लोकाक्षी

॥ श्री काशी विश्वनाथ पुरी में ढुंढिराज गणेश के पास दाऊ अग्निहोत्री के सिद्ध विनायक यंत्र में
मीमांसा लोकाक्षी कौमुदी टीका संयुक्त छापा गया लिखा बाबू लाल सुकुल छापने वाला धन्नू
जिसे लेना होय उ में ढुंढिराज गणेश के पास दाऊ अग्निहोत्री के दुकान पर मिलेगा सं १९४१

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ॐ श्रीगणेशाय नमः आद्यो यो हेतुर्विश्वसर्गे महेशो यज्ञादीनां को ह्यनिक्षेपदेवः । भूतानां भर्ता सर्वभूतान्तरात्मा हृद्यं मे कार्यं तत्प्रणामः करोतु १ श्रीजै
मिनिनये ग्रंथः प्रवेशाय निरूपितः विदुषा तत्र बालानां कौतुकाय वितन्यते २ इह खलु परमकारुणिकेन मुनिना जैमिनिना धर्मो धर्मविवेकाय द्वादशलक्ष
णी मीमांसा प्रणीता तत्र हि प्रवेशाय शिशूनामर्थसंग्रहाख्यं प्रकरणं प्रारभमाणो लौगाक्षिभास्करः शिष्टाचारपरिप्राप्तं प्रचयगमनादिफलकमिष्टदेव
तानमस्कारलक्षणं मंगलमाचरति वासुदेवमित्यादिना वासुदेवं श्रीनारायणं सर्वनिवासाधिष्ठानं प्रकाशात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः रमाकान्तं रमा या लक्ष्म्याः
कांतमित्यर्थः नत्वेत्यत्र नंगीकारो ह्यन्यथा गो हेश्यपविष्णुदेवतायाः स्वीकृतत्वादित्यन्यत जैमिनिनय इति जैमिनिप्रणीते द्वादशाध्यायात्मके पूर्वेवद
भागविचारात्मके तंत्र इत्यर्थः प्रवेशाय बालानामिति शेषः अर्थसंग्रहमिति अर्थानां द्वादशाध्यायप्रतिपाद्यप्रमाणादिपदार्थानां संक्षिप्तशब्द
चनयालक्षणादिकथनमित्यर्थः तत्र हि प्रथमे लक्षणे विध्यादेः प्रामाण्यं निरूपितं द्वितीये तद्विधेयकर्मभेदो निरूपितः तृतीये विहितानां शेषशे

॥श्रीकृष्णाय नमः वासुदेवं रमाकांतं नत्वा लौगाक्षिभास्करः कुरुते जैमिनिनये प्रवेशायार्थसंग्रहम् १

षिभावः चतुर्थे क्रत्वर्थपुरुषार्थानुष्ठेयानां उक्तपार्थप्रयुक्तानुष्ठेयानां च पदार्थानां परिमाणं चिंतितं पंचमे ऽनुष्ठेयपदार्थानामनुष्ठानक्रमो निरूपितः षष्ठे वि
हितकर्मफलभोक्तृत्वरूपाधिकारनिरूपणं सप्तमे प्रकृतावुपदिष्टांगानां विकृतौ सामान्यातिदेशो निरूपितः अष्टमे आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिप्रकृत्यंगा
नां सौर्यं चरुं निर्वपेदित्यादिविकृतौ सप्तदशरात्रमेवतादिद्वारेण विशेषातिदेशः नवमे प्रकृतावुपदिष्टानां मंत्रसामसंस्कारकर्मणां विकृतावतिदेशप्रा
प्तानां प्रकृतिविकृत्योरग्निसूर्यादिदेवताभेदे प्रकृतिगतं देवतादिवाचकं पदं विहाय विकृतौ देवतादिवाचकस्य पदस्याध्याहार ऊहो निरूपितः
यथाऽग्नये जुष्टमिति मंत्रे प्रकृतावुपदिष्टे विकृतावतिदेशप्राप्ते ऽग्निपदपरित्यागेन सूर्याय पराध्याहारः यथा च गिरा गिरा च दक्षस इत्यत्र साम्नि गिरापदस्य प
रित्यागेन इरापदाध्याहारः साम्नामूहः व्रीहीनित्यादिद्रव्यांतरसंबंधिनश्चावघातादेर्नीवारादिद्रव्यांतरसंबंधः संस्कारकर्मणामूहः दशमे विकृतौ चोदकप्राप्त

यथा प्रकृतेः सकाशाद्विकृतावतिदिष्टानां बर्हिषां शरमयं बर्हिरित्युपदिष्टेन शरमयबर्हिषा विकृतौ बाधः एकादशे चानेकांगिविधिप्रयुक्तानामंगानां सकृदनु
ष्ठानात् सर्वांगिनामुपकारसामर्थ्यं तन्त्रं निरूपितं यथाऽऽग्नेयोऽष्टाकपालउपांशुयाजमन्तरा यजत्यग्नीषोमीयमेकादशकपालमित्यादि पौर्णमासादिक
मप्रयुक्तानां प्रयाजाद्यंगानां सकृदनुष्ठानात् सर्वांग्युपकारः द्वादशे त्वेकांगिप्रयुक्तस्यांगानुष्ठानस्य तत्प्रयोजकसामर्थ्यरहितेंगे यत्तेनोपकारः प्र
संगो निरूपितः यथाऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति पशुविधौ प्रयुक्तानां प्रयाजाद्यंगानां पशुपुरोडाशेप्युपकार इति तथा चैते पदार्थाः केचिद्विस्तरेणा
पि संक्षेपेण निरूपिताः केचित्तु सूचितास्तत्र कांश्चित्पदार्थांस्तत्र तत्र प्रदर्शयिष्याम इत्यर्थसंग्रहमित्यस्योपपत्तिः तथा सति यानि चानुबंधानि जै
मिनितन्त्रस्य तान्यस्यापि तत्प्रकरणत्वात् तस्य च धर्म एव विषयः अधर्मस्तु निरसनीयतया विचारितः सोपि अधिकारी अधीतवेदवेदांगोऽर्थमा
जिज्ञासुः श्रेयोर्थी प्रयोजनं च विचारितधर्मानुष्ठानेन स्वर्गादि संबंधो बोध्यबोधकलक्षणो धर्मतन्त्रयोरिति १ तत्र तावत्प्रतिज्ञातमर्थसंग्रहं निरूपयि

अथ परमकारुणिको भगवान् जैमिनिर्धर्मविवेकाय द्वादशलक्षणीं प्रणिनीय तत्रादौ धर्मजिज्ञासां सूत्रयामास अथातो
धर्मजिज्ञासेति ॥ तुस्य प्रकरणस्य तन्त्रारंभाधीनारंभकत्वात् तन्त्रारंभार्थकं सूत्रमवतारयति अथेत्यादिना तत्र चाथशब्दः सोऽयमथशब्दः समाना
र्थकः वेदाध्ययनानन्तरं तदर्थविचारः कर्तव्य इति धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेति तदर्थः परमकारुणिकः निरुपाधिकरुणायुक्तः भगवान् कीर्त्यादिमा
न् भगंश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषित्यमरात् जैमिनिरादौ धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेत्यन्वयः कस्यादावितिवीक्षायामाह द्वादशलक्षणी
मिति द्वादशानां लक्षणानामध्यायानां समाहारो द्वादशलक्षणी तां प्रणिनीय प्रबुद्धो समारोप्य तत्र तत्स्यात्तस्याबेत्यर्थः लोकेपि जनः स्वकृत्यसमाकल
य्य तत्करणे प्रवर्तत इति प्रसिद्धं तं प्रणिनीय सूत्रयामासेति विरोधः प्रणिनाय इति पाठान्तरे तु प्रणयनं कृतवानित्यर्थः प्रणिनाय तु केन क्रमेणेति
वीक्षायां तत्रैव न्याय्युत्तरं धर्मविवेकायेत्यत्र धर्मस्याप्युपलक्षणं तयोर्विवेकाय निर्णयज्ञानायेत्यर्थः कुत्र धर्मजिज्ञासां सूत्रयामासेति वीक्षायामाह

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लो० मी० न्यत्रेत्यादिना अत्र सूत्रे अस्य च प्रथमसूत्रस्य चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यारभ्यान्वाहार्ये च दर्शनादित्यंतं जैमिनिप्रणीतं धर्मविचारशास्त्रं विषयः तत्र संशयः कि-
२ मस्य धर्मविचारशास्त्रस्यारंभोऽध्ययनविध्यप्रयोज्यस्तत्प्रयोज्यो वेति तत्र यदि स्वाध्यायाध्ययनविधिर्नार्थज्ञानायादृष्टप्रयोजनाय वेदाध्ययनं विधीयेत तदा तु-
स्य शास्त्रारंभस्य वेदपि प्रयोजकत्वं नेतरस्ति अन्यथासिद्धत्वात् तथाहि किमत्यंताप्राप्तार्थज्ञानहेतुमध्ययनं तद्विधिर्विधत्ते किंवा पक्षेप्राप्तस्यावघातवन्नियम-
नाद्यः विवादास्पदवेदाध्ययनमर्थज्ञानहेतुः अध्ययनत्वाद्भारताद्यध्ययनवदित्यनुमानेनैवाध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वप्राप्तेः नापि द्वितीयः अवघातवैषा-
म्यात् यथावघातनिष्पन्नैरेव तंडुलैरनुष्ठीयमानो दर्शपूर्णमासाववांतरापूर्वद्वारेण परमापूर्वं जनयतः तत्र पूर्वमेवावघातनियमहेतुः तथा लिखितपा-
ठेन गुरुपूर्वकाध्ययनेन वार्थज्ञानसंभवात्पक्षे प्राप्ताध्ययननियमहेतुर्वक्तव्यः स त्वनास्ति लिखितपाठजन्यार्थज्ञानेनैव क्रत्वनुष्ठानसिद्धेः प्रयोजकाभा-
वात् तस्मादुक्तविधिद्वयासंभवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रारंभस्य न विधिप्रयोज्यत्वमिति प्राप्ते अत्रोच्यते यदुक्तमध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वमनुमानसिद्धमिति

अत्राथशब्दो वेदाध्ययनानंतर्यवचनः अतः शब्दो हि वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वं ब्रूते ॥ ॥०

नात्यंताप्राप्तविधिरिति तत्तथैव नियमविधिस्तु भवत्येव न च प्रयोजकाभावः सकलक्रत्वपूर्वस्यैव प्रयोजकत्वात् दर्शपूर्णमासजन्यपरमापूर्वस्यावघा-
तनियमजन्यापूर्वकल्पकत्ववदेव च क्रतुजन्यापूर्वं ज्ञानस्य क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यापूर्वकस्य कल्पकत्वान्नियमादृष्टस्य कल्पनादर्थज्ञा-
नसाधनयोर्लिखितपाठगुरुपूर्वकाध्ययनयोः पक्षेप्राप्तत्वाद्यदा गुरुपूर्वकाध्ययनं परित्यज्य लिखितपाठादिनार्थज्ञानं संपादयितुमनुत्पन्नः पुरु-
षः प्रवर्तते तदा नियमादृष्टाय गुरुपूर्वकाध्ययनमेवार्थज्ञानसाधनं विधीयते क्रतुजन्यापूर्वप्रयुक्तनियमादृष्टस्यास्वीकारे च श्रूयमाणो विधिरनर्थ-
कः स्यात् न च नानर्थको लिखितपाठगुरुपूर्वकाध्ययनयोरक्षरग्रहणमात्रेऽप्यविशेषसाधनत्वाद्यदा गुरुपूर्वकाध्ययनं परित्यज्य लिखितपाठेनाक्षरग्र-
हणाय प्रवर्तते तदा गुरुपूर्वकाध्ययनमेव नियमादृष्टाय विधीयत इति वाच्यम् तत्फलस्य कल्पनत्वप्रसंगात् अर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनाध्ययनस्य वि-
धेयत्वे तु नियमादृष्टस्य क्रतुजन्यापूर्वं स्तुत फलेऽस्युपयोगो भविष्यति न च यदृचोऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा वहंतीत्यर्थवादिकं श्रुतमेवं

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ध्ययनविधिफलत्वाभावात् किंचाध्ययनव्यापारस्यासंभवत्यर्थज्ञानरूपदृष्टफलकत्वे केवलादृष्टार्थकत्वानुपपत्तेः तथाचोक्तं लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्प
नाविधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यतीति १ किंच विधिनैव वेदाध्ययनस्य तदर्थज्ञानपर्यवसायित्वं तदर्थनिर्णयहेतुविचारकर्तव्यता चाक्षिप्यते तथाहि ।
स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र तव्यप्रत्ययः शाब्दभावनामभिधत्ते सा च स्वभाव्यं विनानुपपद्यमाना किंचिद्भाव्यं कल्पयति तत्र चैकप्रत्ययोपात्तत्वेनार्थभावनैव भाव्यत्वे
न संमतेति सापि स्वभाव्यमन्तरेणानुपपद्यमाना किंचिद्भाव्यमाक्षिपति तच्चापि फलपदस्याश्रवणात् समभिव्याहृतः स्वाध्यायः कर्मभूत एव भाव्यत्वेन संबध्यते तस्य
च फलवदर्थावबोधपर्यन्तत्वाभावे भाव्यतानुपपत्त्या फलवदर्थावबोधपर्यवसायित्वमापतति स्वर्थनिर्णयमन्तरेण च फलवदर्थावबोधस्यासंभवेनार्थनिर्णयहेतु
विचारकर्तव्यतामप्यध्ययनविधिराक्षिपतीति तस्मादर्थज्ञानरूपदृष्टप्रयोजनार्थं वेदमध्ययनं विधीयते नाक्षरग्रहणमात्रायेति सिद्धान्तमभिप्रेत्याथशब्दं वेदाध्ययना
नन्तर्यार्थकत्वेनातःशब्दं च वेदाध्ययनस्य वेदार्थज्ञानरूपदृष्टार्थकत्वपरत्वेन व्याचष्टे अथशब्द इत्यादिना तत्र हेतुमाह स्वाध्याय इत्यादिनाध्ययनविधाविति स्वाध्ययन

स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधौ तदध्ययनस्यार्थज्ञानरूपदृष्टार्थकत्वेन व्यवस्थापनात् तथा च वेदाध्ययनानन्तर्यतोऽर्थज्ञानरूपदृ
ष्टार्थकं तदध्ययनमतो हेतोर्धर्मस्य वेदार्थस्य जिज्ञासा कर्तव्येति शेषः जिज्ञासापदस्य विचारे लक्षणात्ततो धर्मविचारशा
स्त्रमिदमारंभणीयमिति शास्त्रारंभसूत्रार्थः ॥ विध्यनुकूलविचारात्मके प्रमाणलक्षणस्य प्रथमाधिकरणे इत्यर्थः वेदः तच्छब्दार्थः कर्तव्यपदाध्याहा
रेण सूत्रं योजयति तथा चेत्यादिना तथा चेति वेदाध्ययनस्य दृष्टार्थत्वे च सतीत्यर्थः तस्य वेदस्याध्ययनं यतोऽर्थज्ञानरूपदृष्टार्थकमतो हेतोर्वेदाध्ययनानन्तरं वेदार्थ
स्य धर्मस्य परार्थनिर्णयहेतुविचारः कर्तव्य इत्यध्ययनविधिप्रयुक्तैव शास्त्रमारंभणीयमिति भावः ननु जिज्ञासा हि ज्ञानेच्छा न च सा कर्तुं शक्यते तस्या व्यापारागोचर
त्वात् इच्छामात्रेणानुष्ठानोपयोगिधर्मज्ञानासंभवाच्चेत्यत आह जिज्ञासापदे चेति तथा च जिज्ञासेत्यत्र सन्प्रकृत्या ज्ञानमात्रशक्तिमत्यानुष्ठानोपयोगिज्ञानमजहल्लक्ष
णया प्रत्ययेन च साध्यसाधनभावसंबन्धेनेच्छासाध्यो विचारो जहल्लक्षणया च बोध्यत इत्यर्थः समर्थितं शास्त्रारंभमुपसंहरति अत इति स्वाध्यायाध्ययनविधेः शास्त्रार
म्भप्रयोजकत्वमतः शब्दार्थः ननु धर्मविचारशास्त्रमारंभणीयमित्युक्तं विचारविषयधर्मस्यानिरूपणात् तन्निरूपणं च लक्षणप्रमाणाभावात् लक्षणप्रमाणयोश्चैव हि

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ॰ भा॰ सिद्धिश्चलक्षणादिति सजातीयविजातीयवस्त्वन्तरेभ्यः स्वलक्ष्यस्य व्यावर्तको लोकप्रसिद्धः कश्चिदाकारविशेषो लक्षणं तेन च लक्षणेन लक्ष्ये संभाविते सति ततः प्रमाणे
२ ततस्तमवगच्छति यथा सास्नादिमान् गौरिति गोलक्षणलक्षितपदार्थमन्विष्य अयं गौरिति चक्षुरादिना तमवगच्छति तथा धर्मस्य नास्ति लक्षणमलौकिकत्वात् न च विहितक्रि
यात्वं धर्मत्वमिति वाच्यं विहितद्रव्याव्याप्तिप्रसंगात् न च तस्याः लक्ष्यत्वं फलार्थगुणानुष्ठानाद्धार्मिक इति व्यवहारस्याभावप्रसंगात् न चेष्टापत्तिः इंद्रियकामाद्य
धिकरणस्य धर्मविचारात्मकत्वाभावेन शास्त्रसंगत्यभावप्रसंगात् फलार्थविहितस्य द्रव्यादिगुणस्य धर्मत्वाभावे तज्जन्यादृष्टस्यापि धर्मत्वासंभवेन तस्य धर्मः क्षरति कीर्त
नेनादिति श्रुतकीर्तननाश्यत्वाभावप्रसंगाच्च न च विहितत्वमात्रं लक्षणमिति वाच्यम् विवाहार्थमनृतवदनादेरप्यनुज्ञाविधिविषयस्य धर्मत्वप्रसंगादित्यभिप्रायेण
चोदयति अथ क इति क इति किं यागादिरेव धर्मः किं वा चैत्यवंदनादिकमपीत्यर्थः किमिति धर्मलक्षणस्याक्षेपः स च निर्दिष्टः समाधत्ते उच्यत इत्यादिना यागादि
रेवेत्येवकारेण चैत्यवंदनादिधर्मत्वं वारयति न चैत्यवंदनादेर्धर्मस्तत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः। धर्मस्य लक्षणमाह तल्लक्षणमिति प्रयोजन इति वेदप्रतिपाद्यः स्वर्गादि

अथ को धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेदुच्यते यागादिरेव धर्मः तल्लक्षणं वेदप्रतिपाद्यः प्रयोजनवदर्थो धर्म इति प्रयोजनेऽतिव्या
प्तिवारणाय प्रयोजनवदिति भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्य इति ॥ फलेऽर्थरूप इत्यर्थः प्रयोजनवदितीति स्वर्गादिफलस्य सुखा
दिरूपत्वेन तत्प्रयोजनान्तराभावाच्च निवारणमिति भावः भोजनादाविति तृप्त्यादिप्रयोजनवत्यर्थरूप इत्यर्थः वेदप्रतिपाद्य इतीति भोजनादेरागादिनैव प्राप्तत्वात्
अष्टौ ग्रासा मुनेर्भक्ष्याः षोडशारण्यवासिनां द्वात्रिंशत्तु गृहस्थस्य अमितं ब्रह्मचारिणामित्यादिवचनस्य च ग्रासादिनियमपरत्वाद्भवतीति न तद्वारणमिति भावः श्ये
नादाविति श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यादिवेदप्रतिपाद्ये वैरिमरणानुकूलशस्त्रघातादिरूपहिंसात्मकाभिचारस्वरूपप्रयोजनवतीत्यर्थः नन्वर्थपदस्य श्येन
कर्मणि न धर्मलक्षणस्यातिव्याप्तिवारकत्वं श्येनस्यार्थत्वान् न हि श्येनो नरकं जनयति येनानर्थः स्यान्नरकजनकस्यैवानर्थत्वात् श्येनस्य तु शत्रुवधमात्रज
नकत्वात् किं च चतुर्थ्यर्थश्येनस्येष्टसाधनत्वेन वेदबोधितत्वाद्धर्मत्वमेवोक्तं तत्फलस्यैव हिंसात्मकाभिचारस्य नरकरूपानिष्टजनकत्वेनाधर्मत्वमुक्तं न च तेन
वातिव्याप्तिवारकं भवत्विति सांप्रतम् फले विध्युद्देशेन तस्य चोदनागम्यत्वाभावात् ॥ ॥०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

अन्यथा विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशादिति न्यायेन तस्य न हिंस्यादिति निषेधाविषयत्वेन नरकजनकत्वानापत्तिः निषिद्धस्यैव नरकजनकत्वात् तस्मादर्थप
दस्यार्थमेवेत्यत आह अनर्थफलकत्वादनर्थभूत इति श्येनफलस्य शत्रुवधस्य नरकजनकत्वेनानर्थत्वाच्छ्येनोऽपि तद्द्वारानर्थ एव तस्यापि शत्रुवधद्वारा नरक
जनकत्वादिति भावः न च चतुर्थविरोधः तत्र साक्षादिष्टसाधनत्वेन वेदबोधितत्वमात्रमभिप्रेत्य धर्मत्वस्योक्तत्वात् अन्यथाऽसौ नार्थशब्दविरोधापत्तिः आवर्ण्यान्तराभा
वात् न हि व्यवधानेन कार्यजनके जनकत्वव्यवहाराभावः व्यवधानेनाप्यनुमित्यादिजनके व्याप्त्यादिज्ञाने तद्दर्शनात् ननु श्येनस्यानर्थरूपत्वं संभवति तस्य चो
दनागम्यत्वात् न च सोऽनार्थशब्दस्यैव वैयर्थ्यमिति वाच्यम् तत्फलव्यावर्तकत्वेनाप्युपपत्तेः अन्यथा फलस्य वेदप्रतिपाद्यत्वाभावेन तदुद्देशेन यागादिषु प्रवृत्त्यभाव
प्रसंगः इष्टियागादेरर्थप्रमाणान्तराभावात् तस्माच्छ्येनफलस्यापि वेदप्रतिपाद्यत्वेन शत्रुराज्यादिग्रहणप्रयोजनवत्त्वेन च ग्रन्थकारोक्तधर्मलक्षणलक्षितत्वाद
र्थपदं न वारणायुक्तमिति चेन्न चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सोऽत्र धर्मलक्षणे चोदनापदेन तद्वारणात् वस्तुतस्तु शत्रुवधरूपाभिचारस्य श्येनफलस्य लोकतः प्रा

अनर्थफलकत्वादनर्थभूतश्येनादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति न च चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ॥

प्तत्वात्तत्रागतः प्रवृत्तं पुरुषं प्रति श्येनस्य तत्साधनत्वमात्रं वेदेन बोध्यत इति न तस्य वेदप्रतिपाद्यत्वं ततश्च तस्य तेनैव वारणोऽर्थपदस्य श्येनवारकत्वे नैव
सार्थक्यमिति ध्येयम् यत्तु श्येनादेर्धर्मत्वाभावे तामसधर्मत्वकथनानुपपत्तिरिति तन्न तस्य तामसत्वकथनेनैवानर्थकत्वोपपत्तेः। प्रसिद्धं हि लोके क्रौर्या
दिगुणः सन् तामसक्रियायाश्चानर्थरूपत्वमित्यलं तस्मादर्थवत्त्वे सति प्रयोजनवत्त्वे च सति वेदप्रतिपाद्यत्वं धर्मत्वमिति धर्मलक्षणमुपपन्नम् यत्तु विहितद
मादावव्याप्तिरिति तन्न स्थ्यादेरर्थत्वस्यैन्द्रियादिप्रयोजनवत्त्वस्य वेदप्रतिपाद्यत्वस्य च सत्त्वात् यत्तु स्त्रीषु नर्मविवाहेषु च त्वर्थे प्राणसंकटे गोब्राह्मणार्थे हिंसा
यां नानृतं स्याज्जुगुप्सितमित्याद्यभ्यनुज्ञाविधिविषयेऽनृतवदनादौ धर्मत्वापत्तिरिति तदपि न तत्र निरुक्तस्य धर्मलक्षणस्याप्यभावात् अभ्यनुज्ञाविधिना
हि दोषाभावमात्रस्याक्षेपात्प्रयोजनवत्त्वस्य चानाक्षेपाद्गप्राप्तप्रयोजनसाधनत्वस्याप्यनृतवद ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नादेर्वेदबोधितप्रयोजनसाधनताकत्वाभावान्नधर्मत्वापत्तिः तस्माल्लक्षणेन कोपि दोष इति सिद्धम् इदमधर्मस्याप्युपलक्षणम् तस्यापि प्रासंगिकशास्त्रविषयत्वात् तथा चोक्तं धर्मस्योपक्रान्तत्वेपि यथाप्रसंगात्प्रतिषेधचोदनार्थो निरूपित इति तथा खंडदेवेनाप्युक्तं यद्यपि धर्मः स्मरति कीर्तनादित्यादौ वैशेषिकतन्त्रे च क्रियाजन्यादृष्टे धर्माधर्मशब्दप्रयोगस्तथापि धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामित्यादौ तज्जनकविहितनिषिद्धक्रियादावपि तच्छब्दप्रयोगात्ताविह प्राधान्येन विचार्येते इति तथा च वेदबोधितानिष्टसाधनताकत्वमधर्मत्वमित्यधर्मलक्षणं सिद्धम् अत्रानिष्टसाधनताकत्वविषभक्षणादेरप्यस्तीति तद्वारणाय वेदेति ब्रह्मयागादेरपि वेदबोधितत्वमस्तीति तद्वारणायानिष्टेति एवं धर्मस्य लक्षणमुक्तं तत्र चैतत्र चोदनापदपरित्यागेन वेदपदप्रदानेन सूत्रविरुद्धमित्याशंकापरिहरति न चेत्यादिना न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह तत्रापीति तत्रापि सूत्रेपि वेदमात्रपरत्वादिति चोदनाप्रकरणपठितक्तत्वे वेदपरत्वादित्यर्थः तेन तत्र ब्रह्ममीमांसाविरो-

सौत्रतल्लक्षणविरोधः चोदनापदस्य विधिरूपवेदैकदेशपरत्वादिति वाच्यम् तत्रापि चोदनाशब्दस्य वेदमात्रपरत्वात् वेदस्य सर्वस्य धर्मतात्पर्यवत्त्वेन धर्मप्रतिपादकत्वात् स च यागादिः यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते ॥

धः नापि सौत्रचोदनापदविरोधः चोदनाशेषार्थवादादेर्वेदस्य स्वप्रकरणपठितस्य तया गृहीतत्वात्प्रकरणान्तरपठितस्य ब्रह्मवाक्यस्याग्रहीतुमशक्यत्वेपि ननु सोरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं स प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिददित्यादिवाक्यानां धर्मप्रतिपादकत्वादर्शनात्कथं चोदनापदस्य यागादिधर्मविधायकस्य वेदपरत्वमित्याशंक्य विधिशेषस्य स्तुत्यादेः प्रतिपादकत्वेन सर्वस्यापि तादृशवेदवाक्यस्य धर्मतात्पर्यकत्वान्नैवमित्याह सर्वस्येति ननु चोदनालक्षणोर्थो धर्म इत्यत्र सूत्रे अर्थत्वे सति चोदनागम्यत्वं धर्मलक्षणं प्रत्यक्षाद्यगोचरोपि धर्मश्चोदनागम्य गमकं चोदनावाक्यमेव प्रमाणमिति प्रतीयते तच्चायुक्तमेकसूत्रवाक्यस्य स्वरूपप्रमाणपरत्वे वाक्यभेदप्रसंगादिति चेत् सूत्रस्यार्थतो धर्मलक्षणत्वेपि स्वतः प्रमाणपरत्वात् तथा चोक्तं धर्मलक्षणपरं सूत्रमर्थात्प्रमाणप्रतिज्ञेति प्राभाकराः मुखतः प्रतिज्ञार्थाद्धर्मलक्षणत्वमिति वार्तिककारीया इति ननु पूर्वं प्रयोजनवत्त्वमपि धर्मलक्षणे विशेषणं दत्तं तत्र किं न

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सचेत्यादिना यद्यपि यथा प्रत्यक्षादीनां धर्मे न प्रामाण्यं तथा चोदनावाक्यस्यापि न तत्र प्रामाण्यं संभवति यतः शक्तिग्रहणपूर्वकं लोके स्याद्वाक्यस्य प्रामा
ण्यं दृष्टं शक्तिश्च लोकप्रसिद्धे गवादौ गृह्यते धर्मस्य चालौकिकत्वान्न तत्र शक्तिग्रहणं संभवति शक्तिग्रहणमन्तरेण चन्द्रु फडोदिवच्चोदनावाक्यस्यापि धर्मा
वबोधकत्वान्न तत्र प्रामाण्यं तथापि प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यत्र वाक्ये यथा मधुकरपदस्यार्थमजानन्नन्यपदार्थांश्च जानन् तत्समभि
व्याहारात् कमलमध्यगते मधुपानं कुर्वति दृश्यमानेऽस्मिन् मधुकरशब्दस्य संगतिं गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते तथा कारीर्या वृष्टिकामो यजेतेत्यादौ लोकप्रसिद्धार्थ
वृष्ट्यादिपदसमभिव्याहारादलौकिकेऽपि भावनापदार्थे चोदनायाः संगतिं गृहीत्वा चोदनावाक्यार्थं प्रतिपद्यते इति धर्मबोधकत्वाच्चोदनाया धर्मे नाप्रामाण्य
मस्ति तथा धर्मस्यालौकिकत्वेन प्रमाणान्तरागोचरत्वाद्वेदस्य च तत्र स्वतः प्रामाण्याभ्युपगमान्न चोदनाया धर्मबोधने मानान्तरसापेक्षत्वमपि तस्मात् प्रामा
ण्यकारणयोरबोधकत्वसापेक्षत्वयोरसंभवाच्चोदनायाः सिद्धं स्वतः प्रामाण्यं धर्मे न तच्च विधायकत्वमुपपन्नमित्यभिप्रेत्योक्तं स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीय

तथाहि यजेतेत्यत्रास्त्यंशद्वयं यजिधातुः प्रत्ययश्च प्रत्ययेऽप्यस्त्यंशद्वयमाख्यातत्वं लिङ्त्वं च तत्राख्यातत्वं दशलकारसाधा
रणं लिङ्त्वं पुनर्लिङ्मात्रे ॥

तइति एतेन विध्यादेर्धर्मे प्रामाण्यं प्रथमाध्यायार्थो ध्वनितः मानसविषयत्वाकारेण स्वर्गे सिद्धवन्निर्दिश्यते तत्साधन
त्वेनाज्ञातस्य यागस्यानुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्यत इति तदर्थः तथा चोक्तं फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षो विषयत्वाकार इति ननु यजेत स्वर्गकाम इत्या
दौ साधनत्ववाचकशब्दस्यादर्शनात् कथं स्वर्गसाधनत्वेन वेदे न यागस्यानुष्ठेयत्वं प्रतिपाद्यत इत्याशंक्य प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागपुरःसरं प्रत्ययस्यांशविवेके
न भावनां प्रतिपादयन् तत्सामर्थ्येन यागस्य स्वर्गसाधनत्वं दर्शयति तथाहीत्यारभ्याथ कइत्यन्त ग्रन्थेन यद्वा ननु यागादीनां स्वर्गसाधनत्वं स्वर्गस्य का
लान्तरभावित्वादपूर्वमन्तरेण तन्निष्पादकत्वासंभवात् न च यागादीनामपूर्वनिष्पादकत्वं स्यादिति वाच्यम् सिद्धस्यैव लोके साध्यनिष्पादकत्वदर्शनात् साध्यस्वभा
वस्य यागदानादिरूपस्य भावार्थस्या पूर्वनिष्पादकत्वासंभवात् तस्मात् यागादेः स्वर्गसाधनत्वं तच्च न तदुद्देशेन यागादिविधिरिति चेन्न क्रियामन्तरेण

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लो णकाष्ठस्थालीस्थाल्यादीनामोदनसाधनत्वं दृश्यते माभूत्तर्हि तेन तावता भवदिष्टसिद्धिरिति चेन्न साध्यस्यापि भावार्थस्य यागादेरेकपदोपात्तत्वेन भावनाभाव्य
मी निर्देशेति द्वारेण भावनाकरणस्य स्वसाधनतनिष्पादितस्य सतोऽपूर्वद्वारा भावनाभाव्यस्वर्गनिष्पादकत्वादित्यभिप्रायेण भावनां निरूपयितुं विधेर्विधायकत्व
५ प्रकारं प्रदर्शयितुं च प्रक्रान्त्यादिकं विभजते तथाहीत्यादिना तत्रेति आख्यातत्वलिङ्त्वयोर्मध्य इत्यर्थः उभाभ्यामिति आख्यातत्वलिङ्त्वाभ्यामित्यर्थः भावनैवे
त्येवकारेण कर्त्रादिवाचकत्वमाख्यातस्य वारयति भावनासामान्यं लक्षयति भवितुरिति भवितुरुत्पद्यमानस्योत्पत्त्यनुकूलो भावयितुरुत्पादयितुः प्रयोजक
स्य व्यापारविशेषो भावनेत्यर्थः प्रयोजकव्यापारत्वादेव णिजन्तेन भावनाशब्देनोच्यते यथोत्पद्यमानस्यौदनस्योत्पत्त्यनुकूलो देवदत्तस्य व्यापारविशेषो
भावनेत्यर्थः यथा चोत्पद्यमानायां देवदत्तप्रवृत्तेरुत्पत्त्यनुकूलः प्रवर्तकस्य चैत्रस्याभिप्रायविशेषः यथा च यजेत स्वर्गकाम इत्यत्रोत्पद्यमानस्य धा

उभाभ्यामप्यंशाभ्यां भावनैवोच्यते भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः सा द्विधा शाब्दी भावना आर्थी भावना चेति तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दी भावना सा च लिङंशेनोच्यते लिङ्श्रवणे ऽयं मां प्रवर्तयतीति मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः॥

त्वर्थस्य स्वर्गस्योत्पत्त्यनुकूलः स्वर्गकामस्य व्यापारः उत्पद्यमानायाश्च स्वर्गकामप्रवृत्तेरुत्पत्त्यनुकूलो
लिङो व्यापारविशेषः तथा चान्योत्पादनानुकूलो भावकस्य व्यापारविशेषो धात्वर्थादन्यः सर्वधात्वर्थसंबद्धाकारेणाभासमानो भावनासामान्यमिति सिद्धम्।
तथा चोक्तं अन्योत्पादानुकूलात्मा भावना साध्यरूपिणीति तथा चापौरुषेयं धात्वर्थव्यतिरेकेण यद्यप्येष न लभ्यते तथापि सर्वसामान्यरूपेणावगम्य
त इति भावनां विभजे सा द्विधेति तत्र शब्दभावनां लक्षयति तत्रेति तत्र तयोः शब्दभावनार्थभावनयोर्मध्य इत्यर्थः परिस्पन्दपरिणामविलक्षणः पुरुषप्रवृत्त्यात्मका
र्थभावनोत्पत्त्यनुकूलो लिङादिशब्दस्य व्यापारविशेषः शब्दभावनेत्यर्थः शब्दभावनैव लिङादिना लिङाद्यर्थ इत्याह सा चेति तस्या लिङाद्यर्थत्वेनुभवं प्रमाणयति लि
ङ्श्रवण इति अनुभवमभिनयति मदिति यद्यपि नु कथमनुभूयमानत्वाल्लिङादिवाच्यत्वं भावनाया लिङादेः प्रवर्तकत्वेपि तत्र भावनारूपव्यापारस्यानुभवादि

प्रवृत्त्यनुकूलं व्यापारं लिङादिशब्दनिष्ठतयाऽनुभवपित्वात्तस्य लिङादिशब्दान्नियमेन प्रतीयमानत्वाल्लिङादिशब्दवाच्यत्वमित्यनुमानप्रदर्शनाय व्याप्तिं दर्शय-
ति यदित्यादिना तत्रोदाहरणमाह यथेत्यादि सा च शब्दभावना लोके वेदे च प्रवर्तनात्वेन न लिङादिशब्दवाच्यातत्त्वेनैव च पुरुषप्रवृत्तिहेतुरिति स्वीकर्त्तव्यं अ-
न्यथा प्रेषादेरनेकस्य पुरुषाशयविशेषस्य विधिवाच्यत्वानुपपत्तिः स्यात् नानात्वव्यभिचारदोषप्रसंगात् प्रवर्तनात्वं च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारत्वं अनुकूलत्वं
च जनकत्वं तच्च लोके पुरुषाशयवृत्ति वेदे तु पुरुषाभावात्पुरुषाशयभिन्नस्यैव कस्यचिल्लिङादिशब्दनिष्ठव्यापारविशेषस्य प्रवर्तनात्वमित्याशयेनाह
स चेत्यादिना अत्रेदं बोध्यम् तस्य व्यापारविशेषस्य प्रवृत्तिविषये स्वेष्टसाधनत्वानुमानद्वारा प्रवृत्तिजनकत्वमंगीकरणीयमन्यथा प्रवृत्तिविषयस्येष्टसा-
धनत्वानाक्षेपे प्रवृत्त्यनुपपत्तिः स्यात् तथा चानुमानं विमतं मदिष्टसाधनमप्यत्र प्रवर्तितामित्याकारकाप्तनिष्ठव्यापारविशेषविषयत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं
यथा प्रतारकवाक्योपस्थितम् अत्र सुखं सुखं मजायतामित्युदासीनस्य कस्यचिदिच्छाविषयत्वेपीष्टसाधनत्वाभावात्तत्र व्यभिचारव्यावृत्तये हेतावाप्ता-

यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते तत्तस्य वाच्यं यथा गामानयेत्यस्मिन्वाक्ये गोशब्दस्य गोत्वम् स च व्यापारविशेषो लौकिकवा-
क्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः वैदिकवाक्ये तु पुरुषाभावाल्लिङादिशब्दनिष्ठ एव ॥ रक्तांतम् प्रतारकस्य तादृशेच्छाविषये व्यभिचारवारणा-
याप्तेति आप्तत्वं च लौकिकवेदसाधारणं प्रतारणाद्यजन्यहिताहितोपदेशकर्तृत्वे सति तद्भिन्नोपदेशाकर्तृत्वम् प्रतारणया सर्वदाहिताहितोपदेशकर्तर्यनाप्तेति
प्रसंगवारणायाजन्यांतम् कदाचित्प्रतारणाद्यजन्यतत्कर्तरि तद्दोषवारणायोत्तरदलं हितस्योपदेशकर्तृत्वं ग्रहणाय अहितस्योपदेशस्तु तत्परिहाराय बोध्यः।
ततश्च तत्कर्तृत्वं लोके पुरुषविशेषे वेदे च यजेत स्वर्गकामो न कलंजं भक्षयेदित्यादौ वाक्ये भवति तथा च लौकिकवैदिकव्यापारयोर्व्यापारविशेषत्वेन सं-
ग्रहणाय हेतौ विशेषपरम वैदिकस्त्वसव्यापारविशेषः प्रवर्तना प्रेरणा विध्यादिपर्यायाभावे नैवनञ्रहितवाक्ये लिङाद्यर्थः लौकिकस्तु प्रैषोऽतिसर्गः प्रेष-
णाज्ञायाच्ञाध्येषणानुज्ञानुमतिरित्यादि बहुविधो भवति प्रमाणान्तरप्रमितेऽनर्थे पुरुषनिष्ठा पुरुषप्रवर्तना प्रैषः अतिसर्गः कामचारः उत्कृष्टस्य निकृष्टं

लो॰भी॰ ६

समं प्रतिसमस्य प्रवर्त्तनोत्कर्षनिष्कर्षौ यासीन्येन जातानुज्ञानुमतिरुच्यते तेच प्रैषादयो ज्ञानविशेषा इच्छाविशेषा वा चेतनधर्माः पुरुषस्याशयविशेषा ए
वेत्यभिप्रायेण ग्रंथकारेणोक्तं लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठाभिप्रायविशेष इति तथा च त एव लौके लिङ्गाद्यर्थः तस्माल्लोकवेदे च व्यापार एव प्रवर्त्तना
रूपो लिङादिवाच्यार्थ इति फलितम् ननु किमत्र वाच्यता रूपं शक्यतावच्छेदकं शक्यतावच्छेदकं चान्यथातिप्रसंगापत्तेरिति चेदुच्यते लौकिके हि प्रैषा
दौ वैदिके च भावनारूपे व्यापारे साधारणं व्यापारत्वमेव पूर्वोक्तप्रवर्त्तनात्वरूपं शक्यतावच्छेदकं मास्ति च लौकिके लिङादिप्रयोगे प्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाध
नतावदनुमितिजनके पुरुषाशयविशेषे प्रवृत्तिप्रयोजकव्यापारत्वं वेदेपि लिङादिशब्दश्रवणादुत्तरकाले यागादिप्रवृत्तिदर्शनेन वेदेऽप्युक्तस्य यागादिप्र
वृत्तिः व्यापाराख्यप्रवर्त्तनाज्ञानपूर्विका अन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वाच्चैत्राश्रयज्ञानजन्यमैत्रगवानयनप्रवृत्तिवदित्यं लौकिकमेव व्यापारप्रयोजकपवेदं इच्छादेवो
धादनुमायतत्प्रतीतेर्लिङादिज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तत्र लिङादिवाच्यत्वं च परिकल्प्यते तस्य पूर्वोक्तविधया प्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनतावबो
धकतया वालस्तत्रापि प्रवृत्तिप्रयोजकव्यापा अतएव शाब्दीभावनेति व्यवह्रियते ॥ एतं प्रतिपद्यते कथं तर्हि लोकेपि व्यापारप्रतिपत्तिरिति चेदित्थं
उत्तमवृद्धस्य सविधिकवाक्यश्रवणोत्तरकालभाविनीं मध्यमवृद्धस्य गवानयनप्रवृत्तिमुपलभ्य वालो लोकेपि तत्प्रयोजकव्यापारमनुमिमीते तथा हि
गवानयनानुकूलोत्तमवृद्धवाक्यश्रवणोत्तरभाविनी मध्यमवृद्धप्रवृत्तिः प्रवर्त्तनाज्ञानपूर्विका अन्यप्रेरितप्रवृत्तित्वात् मद्गोदनपूर्वकमदीयभोजनादिप्र
वृत्तिवत् अत्र स्वतःसिद्धप्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानजन्यस्वप्रवृत्तौ च व्यभिचारवारणायान्यप्रेरितेति विशेषणम् किंच प्रवर्त्त
नाज्ञानं उत्तमवृद्धवाक्यजन्यं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाद्दण्डान्वयव्यतिरेकानुविधायिघटवत् किंच यस्माच्छब्दाद्यत्प्रतीयते तत्तद्वाच्यं
घटपदवाच्यघटत्ववदित्युत्तमवृद्धवाक्यस्य मुख्याकाराशक्तिं व्यापाराख्यप्रवर्त्तनायामवधार्यते तत्र चावापोद्वापाभ्यां विधिशक्तिं तस्यामवधारयति एवं सर्व
त्राल्पम् तस्माल्लोकवेदसाधारण्येन व्यापारत्वमेव शक्यतावच्छेदकमिति सिद्धम् शक्यतावच्छेदकं तु लिङ्लेड्लोट्त्वादिकं बोध्यम् किंच यद्यपि निरुक्त
विधया व्यापारत्वेनैव सामान्यरूपेण व्यापारज्ञानं तत्तद्विशेषज्ञानसापेक्षमतिप्रसंगवारणाय तथापि प्रमाणविशेषेण विशेषबोधः सुलभः यथा घटवद्भूतलमि

६

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

भूतत्वाद्यवच्छेदेन तत्संसर्गस्य तत्त्वेन जिज्ञासायां प्रत्यक्षादिप्रमाणान्तरेण वसंयोगत्वादिना संयोगादिरूपसंसर्गप्रतीतौ निर्धूतत्वदिति घटविशेषप्रतीतिश्च भ
वति तथा लिङादिपदाद्व्यापारत्वावच्छिन्नव्यापारमात्रस्यापरिस्थितावपि तस्याख्यातोपात्तार्थभावनायां योग्यसंसर्गेणान्वयेऽपि तदुद्देश्यतावच्छेदकसंसर्गस्य तत्त्वेन तज्जि
ज्ञासायां प्रवृत्तिप्रयोजकत्वानुपपत्त्यादिना प्रमाणान्तरेण विशेषरूपेण संसर्गविशेषप्रतीतौ नियोगादिप्रवृत्तिसंबंधिव्यापारविशेषप्रतीतिश्च भवति संसर्गविशे
षस्तु तत्तत्प्रवृत्तिप्रागभावकालीयल्लिङादिपदज्ञानं तेनान्यादित यत्प्रेरणाज्ञानं तज्जन्येष्टसाधनतात्वमिति प्रयोज्यत्वं तेन च व्यापारवतो यागादिप्रवृत्ति
शिन्न भवति विशेषनिर्णयः एवं च लोके वेदे च लिङादिश्रवणे प्रेषादिरूपस्य वक्त्रभिप्रायस्य भावनारूपस्य च व्यापारविशेषस्य व्यापारत्वेनैव रूपेण प्रतीतिर्न
विशेषरूपेण तथैव शक्तिग्रहात विशेषरूपेण प्रतीतिस्तु लोके जहल्लक्षणयैव वेदे तु विशेषरूपाकाङ्क्षायां प्रेषादिरूपस्य वक्त्राशयविशेषस्यापौरुषे
येवेदेऽसंभवेन लिङादिशब्दनिष्ठएव प्रेरणापरपर्यायः कश्चिद्व्यापारो विशेषरूपइत्युक्तमेव तस्मान्निरुक्तव्यापार एव लिङाद्यर्थो नेष्टसाधनत्वा
दीति सिद्धमनन्विष्टसाधनत्वमेव प्रवर्तनात्वेन रूपेण वेदे लिङाद्यर्थ इति मंडनमिश्रा वदंति स्म शब्दभावनाभिधानानुकूलापालिङादिनिष्ठशक्तेरेवा
भिधाख्यायाः प्रवर्तनात्वेन रूपेण लिङादिवाच्यत्वं परिकल्प्यते ज्ञानस्य प्रवृत्तिप्रतिकारणत्वमात्रं वेदे कल्प्यत इति तु पार्थसारथिर्वदति लिङादिश्रव
णानंतरं प्रवृत्तिदर्शनात्प्रवृत्तिसामग्रीजननद्वारा लिङादिज्ञानस्य प्रवृत्तावुपयोग इति तावदविवादं तत्सामग्री च कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छारूपा चिकीर्षा
तस्याश्च स्वरूपसत्याः कारणत्वात् न लिङादिज्ञानस्यानुपयोगोऽपि चिकीर्षाकारणीभूतज्ञाने तदुपयोगः कल्प्यते तच्च बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानं कृति
साध्यत्वज्ञानमिष्टसाधनत्वज्ञानं च अन्यतमाभावे इतरद्वयसत्त्वेऽपि मधुविषसंपृक्तान्नभोजने वृहस्पतिर्मंडलीकरणादौ चाप्रवृत्त्यनुत्पत्तेः तस्माल्लिङादिज्ञानेन
त्रितयज्ञानजननाल्लिङादेर्बलवदनिष्टाननुबंधित्वे कृतिसाध्यत्वे इष्टसाधनत्वे च शक्तिरिति तार्किकाः तस्मात्कथं व्यापारस्य लोकवेदसाधारणस्य लिङा
द्यर्थत्वमिति चेदुच्यते न तावदिष्टसाधनत्वं लिङाद्यर्थत्वे इष्टसाधनत्वज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तौ गुरुप्रेरितोऽहं जलमानयामीत्यादौ गुर्वादेः प्रवर्तक
त्वव्यवहारानुपपत्तेः न च प्रवृत्तिजनकेष्टसाधनताबोधकलिङुच्चारयितृत्वात्तस्य प्रवर्तकत्वव्यवहार इति वाच्यम् राजप्रेरितपदातेस्तादृशलिङुच्चा

लो॰ रपितृत्वेन प्रवर्तकत्वापत्तेः परातिप्रेरितोऽहं न गामानयामि किंतु राजप्रेरित इति परातो प्रवर्तकत्वाभावव्यवहारानुपपत्तेः नचान्याप्रेरितत्वे सति ताहश लिङ्
भा॰ द्यारपितृत्वं प्रवर्तकत्वमिति वाच्यं पितुर्न प्रेरिते राज्ञि प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः ततश्च ताहशव्यवहारबलात्प्रवृत्तिकारणीभूतज्ञानविषयाशयविशेषाश्रयत्व॰
७ नैव राजादेः प्रवर्तकत्वं वाच्यं न चाशयविशेषस्य लिङादिवाच्यत्वाभावे तत्तज्ज्ञानं संभवति तस्माल्लिङादिवाच्यत्वं तस्येति नार्थभावनाभिधानानुकू
लापाशक्ते लिङाद्यर्थत्वं स्यादभिधानानुकूलशक्त्या लिङादिनैव वा विनिगमनाविरहात् नापि बलवदनिष्टाननुबंधित्वादेर्लिङाद्यर्थत्वं शक्तित्रयकल्प
नायां गौरवप्रसंगात् बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानाभावेऽपि बलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानाभावमात्रेणेष्टसाधनत्वज्ञानादिनैव प्रवृत्तेरनुभवसिद्धत्वाच्च तस्माद्बल
वदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानं प्रवृत्तिप्रतिबंधकं तदभावश्च स्वरूपसन्नेव तत्कारणमिति स्वीकर्तव्यम् तस्मान्नियुक्तस्य व्यापारस्यैव लिङाद्यर्थत्वं सर्वत्रेष्टसाधन

सा च भावनांशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्तव्यतां च किं भावयेत्केन भावयेत्कथं भावयेदिति तत्र साध्याकांक्षा
यां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति एकप्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः॥ त्वादेरितिसिद्धम् अभिधा

भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः इति वार्तिकानुरोधेनाह अत एवेति शब्दनिष्ठत्वादेवेत्यर्थः अभिधा शब्देनाभिधीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शब्द उच्यते।
तस्य व्यापारविशेषो भावना तां स्वनिष्ठामन्यामर्थभावनाभिन्नां लिङादय आहुरिति वार्तिकवचनार्थः साच निरुक्ता शब्दभावना साध्याद्यंशत्रयापेक्षया ता
दृशांशत्रयवतीभवतीत्याह साचेत्यादिना साध्याकांक्षामभिनयति किमित्यादिना तत्रेति साध्यादिभावनांशेष्वित्यर्थः वक्ष्यमाणेति वक्ष्यमाणयागस्वर्गादिरू
पसाध्याद्यंशत्रयोपेतेत्यर्थः एकप्रत्ययगम्यत्वेनेति समानाभिधानश्रुतेः प्रमाणार्थभावनायाएव शब्दभावनासाध्यत्वमनयोरेकलिङादिप्रत्ययगम्यत्वेने
कलिङादिप्रत्ययशब्दात्मिकायाः समानाभिधानश्रुतेः सत्त्वादित्यर्थः एतेन यागादेः साध्यत्वाशंका निरस्ता तस्यैकपदादिश्रुतिगम्यत्वेनैकप्रत्ययरूप
समानाभिधानश्रुत्यगम्यत्वात् शब्दार्थभावनयोस्त्वेकाभिधानश्रुतिगम्यत्वेन सन्निकृष्टयोर्भवति विवक्षितः संबंध इति द्रष्टव्यम् ननु संख्यादीनामपि शब्दभा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

संख्यादीनामित्यादिना आदिना कालादिपरिग्रहः संख्यादीनां साध्यत्वेनान्वयाभावे हेतुमाह अयोग्यत्वादिति अपुरुषार्थत्वेन न तत्साधनतानाम्नूनत्वेन न च संख्या दीनां साध्यत्वयोग्यत्वेनानाश्रयत्वादित्यर्थः शब्दभावनायाभाव्यसाकांक्षत्वाद्भाव्यान्तरस्य चादर्शनादर्थभावनायाश्च विधिप्रयोज्यत्वात्पुरुषार्थो तु संबंधित्वाच्च तत् स्या एव समानाभिधानश्रुतेः शब्दभावनाभाव्यत्वमिति समुदायतात्पर्यम् तदेवमर्थभावनायाः पुरुषार्थहेतुतया शब्दभावनाभाव्यत्वमुक्तं तत्र च करणाकांक्षा यां करणांतरस्यादर्शनात्करणांशे लिङादिविधिशब्दज्ञानमेवाह साधनेत्यादिना यद्वा लिङादिघटितशब्दव्यापारस्य सर्वदा पुरुषप्रवृत्तिजनकत्वं किं न स्यादित्या शंक्य करणरूपसहकार्यभावान्नैवमित्याशयेनाह साधनेत्यादिना अतएव ग्रंथकारेणाप्युक्तं भावनायाः करणत्वेनेवान्वयं लभते न तु शब्दभावनात्वेनापि कल्पनायां गौरवप्रसंगात् ज्ञानस्य पुरुषनिष्ठत्वेन शब्दनिष्ठत्वाभावाच्छब्दभावनात्वासंभवप्रसंगाज्ज्ञानस्य तृतीयक्षण वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वेन शब्दभावनाया नित्यत्वव्याघा

संख्यादीनामेकप्रत्ययगम्यत्वेप्ययोग्यत्वान्नसाध्यत्वेनान्वयः साधनाकांक्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति तस्य च करणत्वेन भावनोत्पादकत्वेन तत्पूर्वमपि तस्याः शब्दे सत्वात्॥

तत्प्रसंगाच्च शब्दभावनातु निरुक्त एव व्यापारविशेष इति भावः लिङादिज्ञानमित्यत्र लिङादिधर्मस्य भावनारूपस्य वा ज्ञानं विवक्षितं तदेव च शब्दभावनायाः करणांशम् तथा चोक्तं लिङादिशब्दव्यापारः पुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनालक्षणाभाव्यविशिष्टः स्वज्ञानकरणक इति द्रष्टव्यम् ज्ञापकत्वमत्र प्रकाशकत्वमेव तथा च ताद्दशधर्मज्ञाने सत्येव पुरुषप्रवृत्तिदर्शनेन तस्य वक्ष्यमाणपुरुषप्रवृत्तिनिर्वर्तकत्वेन शब्दभावनाकरणत्वं नानुपपन्नमिति भावः अन्ये त्वाहुः विधिशब्दस्य पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनाज्ञानहेतुर्व्यापारस्तद्वाचकशक्तिमत्तया विधिशब्दज्ञानं स एव च तस्य प्रवृत्तिहेतुर्व्यापार इति प्रवर्तनाभिनीयकं लभते ज्ञानद्वारेणैव शब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वात् ज्ञानजनकव्यापारातिरिक्तव्यापारकल्पने मानाभावात् ज्ञानकरणकश्च व्यापारस्तस्य स्वज्ञाने शक्तिज्ञानं शक्तिविशिष्टस्वज्ञानं च तत्राद्ययोरन्यतरस्य शब्दभावनात्वं तृतीयस्य तु तत्करणत्वमिति विवेक इति तस्य च लिङादिज्ञानस्य शब्दभावनोत्पादकत्वेन तत्करणत्वं संभवति तस्माल्लिङादिज्ञानात्पूर्वमपि तस्याः शब्दभावनायाः शब्दे विद्यमानत्वेन तदुत्पादकत्वासंभवादित्या

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तस्यचेत्यादिना ननुकथंलिङ्गादिज्ञानस्यभावनासाधकत्वेनतत्करणत्वंनस्वीक्रियतेचक्षुरादेस्तत्सन्निकर्षस्यवारूपादिज्ञानसाधकत्वेनैवतत्करणत्व
दर्शनादितिचोदयति किंत्विति समाधत्तेभावनेत्यादिना यथाकुठारस्यछिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्तकत्वेन छिदिभावनाकरणत्वंतथालिङ्गादिज्ञानस्य
शब्दभावनाभाव्यार्थभावनानिर्वर्तकत्वेनशब्दभावनाकरणत्वमितिभावः तथाचोक्तं कुठारादीनामपिछिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावनिर्वर्तनद्वारेणछिदिभावनाक
रणत्वप्रदर्शनादितिकिंचरूपादिज्ञानस्यचक्षुःसन्निकर्षादेःप्रागसत्वेनतस्यतत्साधकत्वेनतत्करणत्वंशब्दभावनायास्तुप्रागपिसत्वेनलिङ्गादिज्ञानस्यत।
त्साधकत्वेनतत्करणत्वासंभवेपिनज्ञाप्यार्थभावनानिर्वर्तकत्वेनतस्यशब्दभावनाकरणत्वंकुठारवदुपपद्यते ननुकुठारस्यतुछिदिक्रियानिर्वर्तकत्वमपिभव
तीतिचेत्सत्यम् दृष्टांतस्तुयथाकुठारस्यछेदननिर्वर्तकत्वेपितस्याफलत्वेनछिदिक्रियाभाव्यद्वैधीभावफलनिर्वर्तकत्वेनैवतत्करणत्वमितिद्रष्टव्यः ननुपुरु
षोलिङ्गादिज्ञानेनस्वप्रवृत्तिंभावयेदित्युक्तेसर्वेषामेवयागादौप्रवृत्तिःकिंनस्यादित्याशंक्यसर्वेषांप्राशस्त्याज्ञानाभावेननसर्वेषांप्रवृत्त्यापत्तिः किंतुयस्यपुरुष

किंतुभावनाज्ञापकत्वेनशब्दभावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वेनवा इतिकर्तव्यताकांक्षायामर्थवादज्ञाप्यप्राशस्त्यमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति।

स्यकर्मप्राशस्त्यज्ञानंभवतितस्यैवतत्फलरागादिनातत्रप्रवृत्तिरित्याशयेनाह इतिकर्तव्येत्यादिना कर्तव्यस्येतिप्रकार इतिकर्तव्यता इतिशब्दस्यप्रकारवाचक
त्वात् प्रकारश्चसामान्यस्यभेदकोविशेषइत्यर्थः तथाचकर्तव्यसामान्यस्यभेदकःकर्तव्यविशेषएवप्राशस्त्यरूपःशब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वयंलभते
त इतिकर्तव्यसामान्यंलिङ्गादिज्ञानरूपंभावनाकरणमेवकरणगतप्रकाराकांक्षापूरकस्येतिकर्तव्यतात्वात्तल्लिङ्गादिज्ञानेनभावयेत्कथमित्याकांक्षायांकर्मप्राश
स्त्यविशिष्टेनेतिप्रकारान्वयात्तस्यचप्राशस्त्यविशेषस्यज्ञापकोर्थवादविशेषएवेतिभावः सचार्थवादः सप्रजापतिरात्मनोवपामुदखिददित्यादिः तंचार्थवाद ८
चतुर्विधविभागेननिरूपयिष्यामोर्थवादनिर्णये ननुकिंनामप्राशस्त्यंयच्छब्दभावनायामितिकर्तव्यतात्वेनान्वेतीतिचेत् विधेयतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये।
बलवदनिष्टाननुबंधित्वेसतिक्रियाजन्यदुःखापेक्षयाऽधिकेष्टजनकत्वंप्राशस्त्यंतदेवचविध्यर्थवादेषुलक्ष्यतेनिषेधार्थवादेषुतुनिषेध्यतावच्छेदकसामा
नाधिकरण्येनक्रियाफलापेक्षयाधिकदुःखसाधनत्वमप्राशस्त्यंलक्ष्यत इतिबोध्यम् लक्षणाचसर्वत्रवाक्येलक्षणायांबाधकाभावादर्थवादस्यपदसमु ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

दायैवैकस्मिन्नेववाप्यदेष्भवतीतरयदानिताहन्यर्षेयाद्दकार्णात्मनाग्रहः तच्चप्राशस्त्यादिकमितिकर्तव्यतात्वसंबंधेनशब्दभावनायामन्वेतीतिवद्दवोवदंतिस्वरूपसंबंधेन
धात्वर्थादावेवान्वेतीतिकेचित् वस्तुतस्तुप्राशस्त्यंस्वविषयकज्ञानजन्येष्टविषयकोत्कटरागजन्यत्वसंबंधेनप्रवृत्तावन्वेति अप्राशस्त्यमपिस्वविषयकज्ञानजन्या
निष्टविषयकोत्कटद्वेषप्रयोज्याभावप्रतियोगित्वसंबंधेनप्रवृत्तावेवान्वेतीत्यन्यत्रविस्तरः इत्थंचपुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनाभाव्यकोलिङादिज्ञानकरणकः
स्वज्ञानकरणकोवास्तुतिनिंदार्थवादबोधितप्राशस्त्यादीतिकर्तव्यताकोलिङादिशब्दस्यव्यापारविशेषः शब्दभावनालिङादिशब्देनलिङंशेनोच्यते तत्रचा
र्थवादबोधितप्राशस्त्यादिनोपकारंसंपाद्यलिङादिज्ञानेनपुरुषप्रवृत्तिलक्षणामर्थभावनांभावयेद्यागविषयप्रवृत्तिलक्षणांकुर्यादितिफलितम् अर्थ
भावनांलक्षयति प्रयोजनेच्छेत्यादिना प्रयोजनस्यस्वर्गादिरूपफलस्ययेच्छारागविशेषः फलेच्छासाधनमुपसंक्रामतीतिन्यायात्तेनचरागविशेषेणजनितोयो
यागादिक्रियाविषयः पुरुषस्यव्यापारविशेषः सार्थीभावनेत्यर्थः ननुकोयंव्यापारोनामयोर्थभावनात्वेनोच्यतेनतावत्प्रयत्नमात्रंरथोगच्छतीत्यत्रा

प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापारआर्थीभावना ॥

व्याप्त्यापत्तेः स्पन्दइतिचेत् । देवदत्तोग्रामंगच्छति स्वर्गकामोयागेनस्वर्गंकुर्यादित्यादौगमनाद्यनुकूलस्पन्दाव्याप्तेः कृतेश्चेतनधर्मत्वेनतत्रस्पंदत्वाभावा
त् गच्छतीत्यादौगमनंकरोतीतिकरोतिप्रयोगदर्शनात् स्पन्दनइतिस्पंदिप्रयोगादर्शनाच्चेतिचेत्केचिदत्राहुः स्वर्गादिफलेच्छाजनितोयागादिक्रियाविषयःप्र
यत्नएवसव्यापारोर्थभावनात्वेनोच्यते नचरथोगच्छतीत्यत्राव्याप्त्यापत्तिःरथवोढॄणामश्वानांप्रयत्नेरथेसमारोप्यरथोगच्छतीतिप्रयोगोपपत्तेःयेषांमतेऽश्वानांप्रय
त्नानुकूलव्यापारसामान्यमेवार्थभावनातेषामपिरथेगमनव्यतिरिक्तस्यव्यापारविशेषस्यानुपलब्धेःरथोगच्छतीतिप्रयोगस्यौपचारिकत्वमंतरेणानिर्वाहात्त
स्यतत्वंस्वीकर्त्तव्यम् सचप्रयत्नआख्यातसामान्येनकथ्यते यजेतपचतिगच्छतीत्याद्याख्यातश्रवणेप्रयत्नप्रतीतेः यागंकुर्यात्पाकंकरोतिगमनंकरो
तीतिप्रयत्नार्थककरोतिनाऽऽख्यातस्यविवरणदर्शनात्प्रयत्नएवाख्यातसामान्यस्यार्थोनस्पन्दादिः प्रयत्नपूर्वकगमनादिकर्तरिगमनंकरोतिपाकंकरोती

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

कं करोतिप्रयोगदर्शनात् वायुवेगादिनास्यन्दमानेत्वयंवायुवेगादिनास्यंदते न किंचित्करोतीतितत्प्रतिषेधदर्शनाच्चेतिचान्येत्वाचार्या आहुः अन्योत्पा
दनानुकूलात्मासव्यापारोयोर्थभावनात्वेनोच्यतेयस्मिन्व्यापारेकृतेकरणस्यफलोत्पादनसामर्थ्यंभवतितादृशोव्यापारइतियावत् सएवचव्यापारआ
ख्यातसामान्यस्यार्थः यजेतस्वर्गकामइत्यारव्यातश्रवणेहि यागेनतथाव्याप्रीयेतयस्मिन्व्यापारेकृतेयागःस्वर्गजननसमर्थोभवतीतिभवतिबोधःकुठारे
णछिंद्यादितिकुठारेणतथाव्याप्रीयेतयस्मिन्व्यापारेकृतेकुठारश्छेदनसमर्थोभवतीतिवत्सचव्यापारोन्योन्यादनानुकूलत्वेनसामान्येनरूपेणाऽऽख्या
तादेवावगम्यतेपश्चात्तुकथंभावाकांक्षायांविशेषरूपेणक्वचिदुद्यमननिपतनादिरूपेणक्वचिच्चग्न्यन्वाधानादिज्ञानानुपूर्वकप्रवृत्तिरूपेणाचा
वगम्यतेनचरथोग्रामंगच्छतीत्यत्रव्याप्तिरन्योत्पादनानुकूलव्यापारस्यरथेगमनव्यतिरिक्तस्याभावादितिवाच्यम् रथस्तथागमनेनव्याप्रीयतेयस्मि
न्व्यापारेकृतेगमनेनग्रामप्राप्तिर्भवतीतिप्रतीतेः कोसौव्यापारइत्याकांक्षायांपूर्वोत्तरदेशविभजनसंयोजनरूपइतिपश्चादवगम्यते उद्यम्यनिपा
त्यकुठारेणछिनत्तीतिवत्पूर्वप्रदेशेनविभज्योत्तरप्रदेशेनचसंयोगलब्धा रथोग्रामंगच्छतीतिप्रत्ययात् नचाऽगमनमात्रमाख्यातार्थइतिवाच्यम् अनन्यल
भ्योहिशब्दार्थइतिन्यायात्तस्यधातुलभ्यत्वेनाख्यातार्थत्वायोगात् एवंचैत्रः प्रयततइत्यत्रापिचैत्रस्तथाव्याप्रीयतेयथाप्रयत्नोभवतीतिप्रयत्नानुकूल
व्यापारएवाख्यातस्यार्थोनतुप्रयत्नएवप्रयत्नस्यधातुमात्रलभ्यत्वात् कोसौव्यापारइत्याकांक्षायांपश्चाज्ज्ञानेच्छादिकमवगम्यते नचरथोगच्छतीत्यादिप्रयो
गस्यौपचारिकत्वंस्यादितिवाच्यम् मुख्यसंभवेऔपचारिकत्वस्यान्याय्यत्वात् नचगच्छतिगमनंकरोतिपचतिपाकंकरोतीतिप्रयत्नार्थककरोतिनाख्यात
स्यसमानार्थकत्वदर्शनात्प्रयत्नएवाख्यातस्यार्थइतिवाच्यम् चैत्रःप्रयततइत्यादौव्यभिचारेणप्रयत्नस्याऽऽख्यातार्थत्वासंभवात् औपचारिकत्वस्यनिरस्त
त्वाच्चकरोतेर्यथापिव्यापारविशेषएवनतुप्रयत्नः चैत्रोगच्छतिरथोगच्छतीतिचेतनाचेतनकर्तृकाख्यातसमानार्थकस्यकरोतेःप्रयत्नार्थकत्वासंभवात् त
स्मादन्योत्पादनानुकूलव्यापारएवाख्यातसामान्यस्यार्थइतिसिद्धमितिननुप्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापारइतिमूलग्रंथेस्वर्गादिप्रयोजनेच्छाज
नितस्ययागादिविषयकव्यापारस्यप्रयत्नत्वमेवकल्प्यतेचेतनव्यापारत्वाततश्चप्रयत्नएवाख्यातार्थइतिचेत्सत्यम् तथापिनसर्वत्रप्रयत्नार्थकत्वमाख्या

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तत्र च यागादिविषयकपुरुषप्रयत्नादेरपि कृतिशब्दाभिधेयस्यान्योत्पादनानुकूलव्यापारत्वेनैव सामान्याकारेणाख्यातार्थत्वं न तु विशेषरूपेण विशेषरूपे
ण तु पश्चात्स्वर्गमो भवति कोऽसौ व्यापार इति वीक्षायां तस्मात्सर्वत्रान्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यमेवाख्यातार्थ इति सिद्धम् किंच यागादिकरणं न धात्वर्थे
न स्वसाधनद्रव्यादिनिष्पादितेन स्वर्गादिफलान्यत्नोऽयेयमनकूलव्यापारस्वरूपा कृतिशब्दाभिधेया फलोत्पादनाऽऽर्थी भावना सेयं न यज्यादिधातूनामन्य
तमेनकेनचिदप्यभिधीयते सर्वधात्वर्थानुगतरूपत्वात् नापि धात्वर्थसामान्यमेव सा प्रतिधात्वर्थं विलक्षणत्वात् तथा हि स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागेन स्वर्गं
भावयेदिति बोधः तत्र च यागविषयकव्यापारस्य स्वर्गं प्रति विलक्षणमानुकूल्यं भवति ओदनकामः पचेदित्यत्र च पाकेनौदनं भावयेदिति बोधः पाकव्यापार
स्य चौदनं प्रति विलक्षणमेवानुकूल्यं नैरोग्यकामो भेषजपानं कुर्यादित्यत्र भेषजपानेन नैरोग्यं कुर्यादिति बोधः भेषजपानव्यापारस्य च नैरोग्यं प्रति विल।

सा चाख्यातत्वांशेनोच्यते आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात् साप्यंशत्रयमपेक्षते साध्यं साधनमितिकर्तव्यतां च किं भा
वयेत् केन भावयेत् कथं भावयेत् इति तत्र साध्याकांक्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति साधनाकांक्षायां यागादिकरणत्वेनान्वे

क्षणमेव चानुकूल्यं भवति तथा च विलक्षणानुकूल्यविशिष्टस्य व्यापारविशेषस्य प्रतिधात्वर्थं विलक्षणरूपत्वमेवान्यथा फलविभागानुपपत्तिः ति।
स्यात् ततश्च भावनात्वसामान्यं तु भिन्नासु भावनाव्यक्तिष्वनुवर्तते नानात्वमनेन न तावता प्रकृत्यर्थसामान्यं भावना तस्माद्यज्यादिधात्वर्थाद्विशेषरूपात्सामान्यरू।
पाच्च भिन्नैवाख्यातप्रत्ययसामान्यार्थभूताऽऽर्थी भावना ततश्च सा तेनैवोच्यत इत्याशयेनाह सा चाख्यातत्वांशेनोच्यत इति तत्र हेतुमाह आख्यातेत्यादिना
व्यापारवाचित्वादिति अन्योत्पादनानुकूलव्यापारसामान्यवाचित्वादित्यर्थः सा निरूपितार्थी भावना व्यापारविशेषात्मिका व्यापारविशेषाणां च स्थितिर्भावनारू
पव्यापारस्य द्वैधीभावरूपफलादिसापेक्षत्ववत्फलादिसापेक्षत्वाद्भाव्याद्यंशत्रयमपेक्षत इत्याशयेनाह साप्यंशत्रयमपेक्षत इति अपेक्षामभिनयति किं भा
वयेदित्यादिना तत्रेति साध्यादीनां भावनांशानां त्रयाणां मध्य इत्यर्थः तस्यां च भावनायां स्वर्गादिफलमेव पुरुषविशेषणमपि साध्यत्वेनान्वेति पुरुषार्थत्वात् न तु धा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ॰ मी॰ १०

समानपदोपात्तोऽप्यपुरुषार्थत्वात्तत्त्वेनान्वयं लभत इत्याह स्वर्गादिफलमिति किंच तस्यां पुनः फलभावनायां प्रत्ययवाच्यभूतायामेकपदोपात्तः प्रकृत्यर्थ एव क-
रणत्वेनान्वेति सन्निकृष्टत्वात् न तु पदांतरोपात्तं द्रव्यादि विप्रकृष्टत्वात् न च साध्यरूपस्य प्रकृत्यर्थस्य कथं फलसाधकत्वमिति वाच्यम् द्रव्यादिस्वसाधन-
निष्पादितस्य साध्यस्यापि प्रकृत्यर्थस्य फलं साधयितुं शक्यत्वादित्युक्तमेवेत्याशयेनाह यागादिकरणत्वेनान्वेतीति किंच कुठारेण छिनत्तीत्यादौ कथमिति
कथंभावाकांक्षायामुद्यम्य निपात्येत्युद्यमननिपतनादेरितिकर्तव्यतात्वेनान्वयवद्यागेन स्वर्गं भावयेदित्यत्रापि कथमिति कथंभावाकांक्षायामग्न्यन्वा-
धानप्रयाजावघातादिभिरुपकारं संपाद्येति प्रयाजाद्यंगजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वयं भजत इत्याशयवानाह इतिकर्तव्यताकांक्षायामित्यादिना कथंभाव-
कांक्षापूरकत्वमितिकर्तव्यतात्वं निरुक्तो वेतिकर्तव्यताशास्त्रार्थो बोध्यः भवति च प्रयाजादिषु लक्षणासमन्वयः यागेन स्वर्गं कुर्यादिति ततः कथमिति कथंभावा-
कांक्षायां प्रयाजादिभिरुपकारं संपाद्येति कथंभावाकांक्षापूरणात् कर्तव्यसामान्यस्य यागादिरूपस्य भेदकविशेषरूपत्वाच्च तच्च प्रकरणप्रमाणनिरू-
पणावसरे प्रदर्शयिष्यामः इतिकर्तव्यताकांक्षायां प्रयाजाद्यंगजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति ॥ तथा च यजेत स्वर्गकाम इत्यत्राग्न्यन्वा-
धानावघातप्रयाजादिभिरुपकारं संपाद्य यागेन स्वर्गं भावयेत् स्वर्गं कुर्यादिति वाक्यार्थः यथौदनकामः पचेदित्यत्र लिङा भावनाभिधीयते तत्र च किं भावयेत् क-
थं भावयेदिति भाव्याद्याकांक्षायां तृणफूत्कारादिभिरुपकारं संपाद्य पाकेन तेजःसंयोगलक्षणेनौदनं भावयेदोदनं कुर्यादिति भाव्याद्यन्वयेन वाक्या-
र्थः संपद्यते तद्वदिति ननु पूर्वं साध्यस्यापि यागादेः स्वसाधननिष्पादितस्य सतः पूर्वं निष्पादकत्वं संभवति तद्द्वारेण च विनश्वरस्याप्यचिरं स्वर्गसाधन- १०
त्वमितस्य संभवतीत्युक्तं तच्च यागेन कथमुत्पाद्यते तत्र च कर्तव्यं यागेन स्वर्गं कुर्यादिति तावत्फलवाक्येन यागस्य फलसाधनत्वं बोध्यते तत्र च कथं वि-
नश्वरेण स्वर्गः कर्तव्यस्तस्य कालांतरभावित्वादित्याकांक्षायामपूर्वं निष्पाद्येत्युच्यते पुनः कथमपूर्वं निष्पादनीयमित्याकांक्षायां प्राच्योदीच्यांगविशिष्टस्य
यागस्यानुष्ठानप्रकारेणेत्युच्यते तच्चापूर्वं दर्शपूर्णमासयोरनेकविधं फलापूर्वं समुदायापूर्वमुत्पत्त्यपूर्वमंगापूर्वं चेति तत्र येन स्वर्गः क्रियते तत्फलापूर्वमित्युच्य-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

फलजनकत्वात् तच्च समुदायापूर्वेण जन्यते समुदायश्च द्विविधः अमावास्यायां त्रयाणां यागानामेकः समुदायः पौर्णमास्यां च त्रयाणां यागानामपरः समुदाय
श्च ताभ्यां जन्यं यदपूर्वं तत्समुदायापूर्वमित्युच्यते समुदाययोश्च भिन्नकालवर्तिनोः संहत्य फलापूर्वजननायोगात्तज्जननाय समुदायद्वयजन्यस्यापूर्वद्वय
स्यावश्यं कल्पनीयत्वात् अमावास्यायां समुदायस्तु ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोमावास्यायामिति वाक्यविहितो सान्नाय्ययागो यदाग्नेयोष्टाकपाल इति वाक्यवि
हित आग्नेयश्चेतेषां त्रयाणां भवति॥ पौर्णमास्यां समुदायस्तु यदाग्नेयोष्टाकपालोमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्याग्नेययागो विहितः ताभ्यामेत
मग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदित्यग्नीषोमीययागो विहितः उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्युपांशुयागः तावब्रूतामग्नीषोमावाज्यस्यैव नावुपां
शुपौर्णमास्यामिति वाक्येन विहितः तेषां त्रयाणां च भवति तयोस्तु समुदाययोर्मध्य एकसमुदायवर्तिनां त्रयाणां यागानां भिन्नक्षण वर्तिनां संहत्य स
मुदायद्वयजन्ययोरपूर्वयोरेकापूर्वजननायोगात्तज्जननाय यागत्रयजन्यानि त्रीण्युत्पत्त्यपूर्वाणि कल्पनीयानि तेषां चांगोपकारमन्तरमन्तरेणानुत्पत्ते
रंगानां चानेकक्षणवर्तित्वेन संहत्योत्पत्त्यपूर्वारंभायोगात्तदारंभायांगापूर्वाणि कल्पनीयानि तत्र चायं विभागः सन्निपत्योपकारकाणामवघातप्रोक्षणादी
नि द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारेण यागस्वरूपस्यैवातिशयजननेन यागोत्पत्त्यपूर्वोत्पत्तौ तद्द्वारेण हि फलापूर्वे चोपयुज्यन्ते सन्निपत्योपकारकांगापूर्वं यागो
त्पत्त्यपूर्वस्य प्रयोजकत्वमिति केचित् फलापूर्वस्यैव तादृशांगापूर्वेपि प्रयोजकत्वं स्वीकर्तव्यमतस्तस्यैव सर्वापूर्वप्रयोजकत्वे लाघवादित्यन्ये आरादुपकारकाणि
तु प्रयाजादीनि यागोत्पत्त्यपूर्वेभ्यः सकाशाज्जायमानं फलापूर्वमेव साक्षाज्जनयन्तीति एवंप्रकारभेदेपि सर्वाण्यंगान्यपूर्वोत्पत्तावनुग्राहकाणीत्येकरूपेणै
वेत्थंभावेन गृह्यन्ते इत्थंभाव इतिकर्तव्यता चानर्थान्तरम् तथा च प्रधानानामाग्नेयादीनां षण्णां स्वरूपेण सर्वांगसाहित्याभावेपि स्वस्वोत्पत्त्यपूर्वद्वारेण स
र्वांगसाहित्यं तेषामंगानां प्रयाजानुयाजादीनामपि स्वरूपेण सर्वप्रधानसाहित्यासंभवेपि स्वस्वोत्पत्त्यपूर्वद्वारा सर्वप्रधानसाहित्यं चोपपन्नमतश्च साहित्यं विहि
तमिति वक्ष्यते एवं च यदेव प्रधानोत्पत्त्यपूर्वाणां प्रयाजाद्युत्पत्त्यपूर्वैः साहित्यं तदेव प्रधानानामंगवैशिष्ट्यरूपं सांगत्वमित्युच्यते तस्मात्ताभ्यां समुदायापूर्वाभ्यामा
ग्नेयादिप्रधानोत्पत्त्यपूर्वत्रितयत्रितयजन्याभ्यां प्रयाजाद्यंगापूर्वसहिताभ्यां फलजनकीभूतं फलापूर्वापरनामकं महापूर्वं जन्यते तेन च फलमिति यागस्यापूर्वद्वारेण फलसा
धनत्वमुक्तमुपपन्नतरं भवतीति सर्वं समंजसम् ननु दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति चित्रया यजेत पशुकाम उद्भिदा यजेत पशुकामो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादि

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ धुसर्ववाक्येषु कस्य पदस्यापूर्वप्रतिपादकत्वमिति वक्तव्यम् न च भावनावाचकस्य यजतिददात्याख्यातांतस्यापूर्ववाचकत्वं भवत्विति वाच्यम् अपूर्वस्य साध्यत्वे
मी न प्रधानत्वात्सर्वेषां पदानां प्रधानान्वयलाभाय तेषां सर्वेषामेव क्रियाकारकसंबंधमनाहृत्य प्रत्येकमपूर्ववाचकत्वात् अन्यथा तेषां प्रधानान्वयित्वं न स्यादिति चेदत्रो
११ च्यते अपूर्वस्यात्यंतादृष्टरूपत्वादेकापूर्वकल्पनयैव वाक्यस्योपपन्नत्वेनानेकापूर्वकल्पनायां गौरवप्रसंगः स्यात्सर्वेषां च पदानां तद्वाचकत्वे पर्यायत्वप्रसक्तेरेकस्यैव प
दस्यैकापूर्ववाचकत्वं स्वीकर्तव्यं परं तत्तु तत्र गुणानन्वितत्वाच्चापूर्ववाचकं पदमाख्यातांतमेव न तु कर्मनामधेयादिकं तस्य भावार्थसामानाधिकरण्यादिनोपप
त्तेः ननु सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय ददातीति तस्मात्सुवर्णं हिरण्यं भार्यमिति हि श्रुतम् न च सोमहिरण्यशब्दौ द्रव्यवाचकौ सुवर्णशब्दस्तु शोभनवर्णरूप
गुणवाचकः तैरेव द्रव्यादिपदैरपूर्वमवगम्यते द्रव्यादीनां सिद्धस्वरूपाणामेव साध्यापूर्वसाधनत्वादिति चेन्न द्रव्यादिसिद्धस्वरूपाणां यागदानादिरूपभावार्थ
शेषत्वेनाप्युपपत्तेर्भावार्थस्यैवापूर्वसाधनत्वात् क्रियां विना द्रव्यादीनां न फलसाधनत्वं संभवति पचिक्रियामंतरेण काष्ठस्थाल्यादीनामोदनसाधनत्वादर्शना
दित्युक्तमेव तस्माद्भावनावाचकस्यैवाख्यातांतपदस्यापूर्वगमकत्वं न द्रव्यादिपदस्येति सिद्धम् नन्वेवं भवतु भावनावाचकस्याख्यातपदस्यापूर्वगमक
त्वं भवतु च भावनैवाख्यातसामान्यार्थः तथापि सोमेन यजेत हिरण्यमात्रेयाय ददाति दाक्षिणानि जुहोतीत्यादिषु वाक्येषु भावनावाचकस्याख्यातस्यैक
त्वाद्भावनाया अप्येकत्वं युक्तम् न च धातुभेदाद्भावनाया भेद इति वाच्यम् धातोर्भावनावाचकत्वाभावात्तस्य तद्भेदाप्रयोजकत्वादिति चेदत्राभिधीयते अस्तु ता
वदाख्यातस्यैव भावनावाचकत्वं तच्चाख्यातं न प्रतिधातुव्यक्तिभेदकल्पितरूपं भवति न हि सर्वेषां धातुव्यक्तीनामनुपर्येकाख्यातप्रत्ययव्यक्तिः श्रूयते व्याकरणे
नापि न धातुसमूहादेकाख्यातव्यक्तिर्विहिता तस्माद्बहूनामाख्यातव्यक्तीनां भिन्नैकधातुविशेषानुषक्तत्वेनोत्पन्नानां भावनावाचकत्वाद्यागदानहोमभा ११
वनाः परस्परं भिद्यंत इति भावनाभेदेन तत्करणस्यापि भावार्थस्यापर्यायशब्दांतराद्भेदः स्पष्ट एवेति सिद्धम् ननु समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति
बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति दर्शादिप्रकरणे पंच प्रयाजाः श्रूयंते तत्र च पंचकृत्वः श्रुतयजति ददाति जुहोत्यादिषु पूर्वोक्तपदेष्विव धातुभेदाभावात्तदनुष
क्ताख्यातस्याप्यभेद एव ततश्चाख्यातेन प्रयुक्तभावनैक्यमपि दुर्वारमिति चेन्न यजतिपदाभ्यासाद्भावनाभेदस्य स्वीकर्तव्यत्वात् तस्मात्करणभेदः अन्यथा कर्मै

ज्ञोतीत्यत्र

तस्मादविशेषपुनःश्रुतिरूपाद्यजतिपदाभ्यासात्कर्मभेदः सिद्धइत्यलमतिविस्तरः ननुतिस्रआहुतीर्जुहोतीत्याख्यातंसमिधोयजतीत्यादिवल्लाभ्या
सेनाम्नातंकिंतुसकृदेवततश्चाभावेनैकेनकर्मैकमेवेतिचेदत्रवक्तव्यम् किमिदमाख्यातंपदांतरान्वयनिरपेक्षस्वरूपंसदेवभावनैकत्वप्रमाणमुतपदां
तरान्वयसापेक्षस्वरूपेणाद्यः पदमात्रस्यवाक्यांशरूपस्यस्मारकत्वेनवाक्यकार्यरूपप्रमितिजनकत्वासंभवात् नद्वितीयः त्रित्वसंख्ययाविशेषितेनाख्या
तेनकर्मबहुत्वावगमाद्भावनाबहुत्वावगमेनस्वभावनैक्यप्रमाणत्वाभावात् तस्मात्संख्ययासाभावेपिजुहोत्यर्थहोमेत्रित्वसंख्यान्वयात्परस्परंत्रयोहो
माभिधत्तइतिभावनानात्वमेवेतिसिद्धम् नन्वथैषज्योतिरथैषविश्वज्योतिरथैषसर्वज्योतिरेतेनसहस्रदक्षिणेनयजेतेत्यत्रहिप्रकृतज्योतिष्टोम
मेषज्योतिरित्यादिनानूद्यतस्मिन्सहस्रदक्षिणादानलक्षणोगुणोविधीयतइतिनात्रकर्मभेदेनभावनाभेदइतिचेन्नप्रकृतस्यज्योतिष्टोमस्याथेत्यने
नविच्छेदात् ततश्चज्योतिष्टोमप्रकरणश्रूयमाणानामपित्रयाणांयागानांज्योतिष्टोमसंज्ञापेक्षयापृथक्संज्ञात्रयकरणाज्ज्योतिष्टोमाद्भिन्नसंज्ञावशा
देवत्रयाणांचपरस्परंभेदइतिभावनानांभिन्नत्वमितिसिद्धम् ननुतप्तेपयसिदध्यानयतिसावैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमितिहिश्रूयते तत्रघ
नीभूतःपयःपिंडःआमिक्षाजलंवाजिनं तथाचामिक्षाद्रव्यभाजोयेविश्वेदेवास्तान्वाजिभ्यइत्यनेनानूद्यतत्रवाजिनद्रव्यरूपोगुणोविधीयते वाजोन्नमामि
क्षारूपमेषामस्तीतिनिरुच्यते तच्चद्रव्यमामिक्षाद्रव्येणसहसमुच्चीयतांविकल्प्यतांवेतिचेन्नवैश्वदेवयागस्यपूर्वमेवामिक्षारूपगुणावरुद्धत्वेनतत्रवा
जिनगुणस्यप्रवेशायोगात् नहिव्रीहियवयोरिववाजिनामिक्षयोर्विकल्पः समशिष्टत्वाभावात् आमिक्षारूपोगुणस्तुवैश्वदेवयागस्योत्पत्तिवाक्यएवशि
12 ष्यतेविधीयतइत्युत्पत्तिशिष्टः वाजिनगुणस्तूत्पन्नेकर्मणिविधिः कल्प्यतइत्युत्पन्नशिष्टः उत्पत्तिशिष्टोत्पन्नशिष्टयोर्मध्यउत्पत्तिशिष्टःकर्मोत्प
त्तिकालएवतदंगत्वेनप्रमितत्वात्प्रबलः उत्पन्नशिष्टस्तुतदनंतरंप्रमितोपिविलंबितत्वेनदुर्बलत्वात्तत्रप्रवेशमलभमानोवाजिशब्दार्थस्यदेवतांतर
त्वमापादयन्देवतात्वकर्मांतरंप्रविशतितस्माद्द्रव्यदेवतालक्षणस्यरूपस्यभेदात्कर्मभेदेनभावनाभेदइतिसिद्धम् ननूपसद्भिश्चरित्वामासमग्निहोत्रंजु
होतीत्यत्रहिनकर्मांतरभावनायाविधिःकिंतुनित्याग्निहोत्रमनूद्यतत्रमासरूपोगुणोविधीयतेप्राप्तत्वादितिचेन्नवाक्यभेदप्रसंगात् नह्याहिकिंतदनुवादेनमास

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ॰भी॰ एवं विधीयते किमुतोपसदोपि न प्रथमः उपसदामपि नित्याग्निहोत्रे प्राप्तानां त्वन्मते विधेयत्वात् नापि द्वितीयः प्रांतेकर्मणि मासोपसद्रूपानेकगुणविधाने वाक्यभेदस्य
१२ दुर्वारत्वात् स चाष्टदोषदुष्टः दोषांश्चोपरिष्टात्प्रदर्शयिष्यामः तस्मादपूर्वकर्मविधायकात्कुंडपायिनामयनरूपात्प्रकरणांतरान्नित्याग्निहोत्रधर्मकं तन्नाम
कं च कर्मांतरमत्र विधीयत इति कर्मांतरभावना सिद्धा तथा च शब्दांतराभ्याससंख्यासंज्ञागुणभेदप्रकरणांतरैः कर्मभेदोपि द्वितीयाध्यायस्यार्थो मूलभावना
प्रदर्शनेन च सूचितो वेदितव्यः अग्नेर्वोत्पत्तिविधिनिरूपणेन सध्वनिनास्माभिस्त्वन्नेव निरूपितः तस्मात्स्वर्गमुद्दिश्य तत्साधनत्वेन स्वर्गकामविधिर्यागादिकं
विधत्ते न तत्स्वतंत्राद्दृष्टवेदस्य धर्मादौ प्रामाण्यं निरवग्रहमुपपन्नमिति सर्वं निरवद्यम् तस्य च वेदरूपप्रमाणस्य प्रमेयोर्थस्त्रिविध इति प्रसंगाच्चिंत्यते क्रत्वर्थः।
पुरुषार्थ उभयार्थश्चेति तत्र प्रयाजादिप्रोक्षणादिश्च केवलं क्रत्वर्थः फलं यागादिरूपं तत्करणं च पुरुषार्थः यथा स्वर्गादि दर्शपूर्णमासादिश्च दध्यादिस्तूभयार्थः द
ध्ना जुहोतीति फलासंयुक्तवाक्येन तस्य क्रत्वर्थत्वावगमात् दध्नेंद्रियकामस्य जुहुयादिति फलसंयोगपरवाक्येन पुरुषार्थत्वावगमाच्च एकस्य तूभयार्थत्वे वि
नियोजकप्रमाणभेदस्य नियामकत्वात् तथा चोक्तं एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति किं च क्रत्वर्थे प्रयाजादौ क्रतुः प्रयोजकः पुरुषार्थे च दर्शादौ फलं प्रयोजकं प्र
योजकत्वं चानुष्ठापकत्वम् तथा च विधिर्यदर्थं परस्तु प्रापयति स तत्र प्रयोजकः यथा दर्शादिविधिः स्वर्गार्थं दर्शादिकमनुष्ठापयति स्वर्गादिर्दर्शादौ प्रयोजकः यथा च प्र
याजादिविधिः प्रयाजादीन्दर्शाद्यर्थमनुष्ठापयति दर्शादिः प्रयाजादिषु प्रयोजकः दध्यानयनविधिश्च दध्यानयनमामिक्षार्थमनुष्ठापयत्यामिक्षा दध्यानयने प्रयोजिका
वाजिनं तु दध्यानयनानुष्ठानेनामिक्षायां जायमानायामनुनिष्पद्यमानत्वान्मधुररसस्य चामिक्षायामेव विशेषेणोपलभ्यमानत्वान्न दध्यानयने प्रयोजकमित्यादि
का चतुर्थाध्यायार्थचिंता स्वयमूहितव्या तदेवं सामान्यतः प्रयोजनवदर्थावबोधकत्वेन वेदस्य धर्मे प्रामाण्यं धर्मविधायकत्वप्रदर्शनेन चोपपादितं तस्य वि
ध्यादिरूपविभागेन तत्र प्रामाण्यमुपपादयितुं तल्लक्षणं पृच्छति अथ केति उत्तरमिति जानीते उच्यत इति तत्र सामान्यलक्षणमाह अपौरुषेयं वाक्यमिति वेद इति ल १२
क्ष्यनिर्देशः तत्र भारतादावतिव्याप्तिवारणायापौरुषेयमिति विशेषणम् आत्मादेर्नहीषवारणाय वाक्यमिति विशेष्यम् प्रमाणांतरेणार्थमुपलभ्य विनिर्मित।
त्वं पौरुषेयत्वं तद्भिन्नवाक्यत्वमिति फलितम् नहि वेदं परमेश्वरस्तदर्थं प्रमाणांतरेणोपलभ्य विनिर्मितत्वं पौरुषेयत्वं तद्भिन्नवाक्यत्वमिति फलितम् ॥०॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नहि वेदं परमेश्वरस्तदर्थं प्रमाणान्तरेणोपलभ्य विरचयति वेदाध्ययनं गुर्वध्ययनपूर्वकं वेदाध्ययनत्वादिदानीन्तनवेदाध्ययनवदित्यनुमानेन वेदस्यापौरुषेय
त्वसाधनात् यः कल्पः स कल्पपूर्वकः इति न्यायेन संसारस्यानादित्वात् परमेश्वरस्य च सर्वज्ञत्वात्परमेश्वरो गतकल्पीयं वेदमस्मिन्कल्पे स्मृत्वोपदिशतीत्येता
वन्मात्रेणोपपन्नो वेदापौरुषेयत्वस्यानौचित्याच्चेति भावः वेदं विभजते स चेत्यादिना तत्र विधिं लक्षयति तत्रेत्यादिना तत्र पंचविधेषु वेदभागेषु मध्य इत्यर्थः।
अज्ञातेति अज्ञातस्य प्रयोजनवतोऽर्थस्य ज्ञापकत्वं विधित्वमित्यर्थः तदेवाह स चेत्यादिना स विधिर्यादृशं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं भवति तादृशमर्थं विधत्ते तेन च
ज्ञातप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवानिति योजना तत्रोदाहरणमाह यथाग्निहोत्रमिति गुणविधिस्तु मानान्तरेणाप्राप्तं गुणमात्रं विधत्ते प्रधानकर्मणस्तु

13 अथ को वेद इति चेदुच्यते अपौरुषेयं वाक्यं वेदः स च विधिमन्त्रनामधेयनिषेधार्थवादभेदात्पंचविधः तत्राज्ञातार्थज्ञाप
को वेदभागो विधिः स च तादृशप्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान्यादृशं चार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं विधत्ते यथाऽग्निहोत्रं
जुहुयात्स्वर्गकाम इति विधिर्मानान्तरेणाप्राप्तं स्वर्गप्रयोजनवद्धोमं विधत्ते अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः
यत्र कर्म मानान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं विधत्ते यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र होमस्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशे
न दधिमात्रविधानम् दध्ना होमं भावयेदिति यत्रोभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्त
त्वात्सोमविशिष्टयागविधानम् सोमपदे मत्वर्थलक्षणया सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः॥ मानान्तरेणाप्राप्तस्यानुवाद एवे

त्याह यत्र कर्मेत्यादिना उभयमिति शेषशेषिलक्षणमुभयमित्यर्थः विशिष्टमिति शेषविशिष्टं शेषिणमित्यर्थः तत्रोदाहरणमाह यथा सोमेन यजेतेति ननु सोमरू
पस्यैव यागस्यात्र विधिरस्तु किं विशिष्टविधानेनेत्याशंक्य सोमस्य द्रव्यत्वेन यागत्वासंभवात्सोमपदे मत्वर्थलक्षणास्वीकारेण विशिष्टस्यैव विधेयुक्तत्वान्मत्वमित्या
ह सोमपद इत्यादिना ननु शेषशेषिलक्षणस्योभयपदार्थस्य विधाने वाक्यभेदः स्यादेवं च स इष्ट इति वाच्यम् यत्र वाक्यभेदस्तत्राष्टदोषप्रसंगात् यथा व्रीहिभि
र्यजेत यवैर्वेत्यत्र तत्र च प्रथमप्रयोगे व्रीह्यनुष्ठानेन यवशास्त्रप्रामाण्यस्य स्वार्थानुष्ठापकत्वरूप॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लो॰ भी॰ स्यपरित्यागः स्वार्थाननुष्ठापकत्वरूपस्याप्रामाण्यस्य च स्वीकारो भवतिततो द्वितीयप्रयोगेयववानुष्ठानेतु पूर्वंपरित्यक्तस्ययवशास्त्रप्रामाण्यस्यस्वीकारः स्वीकृत
१३ स्यचतत्प्रामाण्यस्यपरित्यागश्चेतियवशास्त्रेचत्वारो दोषाभवंतितथाप्रथमप्रयोगेयवानुष्ठानेव्रीहिशास्त्रप्रामाण्यस्यस्वार्थानुष्ठापकत्वलक्षणस्यपरित्यागः
स्वार्थाननुष्ठापकत्वस्वरूपस्यचाप्रामाण्यस्यस्वीकारः ततो द्वितीयप्रयोगेव्रीह्यनुष्ठानेतुव्रीहिशास्त्रप्रामाण्यस्यपूर्वंपरित्यक्तस्यस्वीकारः स्वीकृतस्यचतत्
प्रामाण्यस्यपरित्यागश्चेतिव्रीहिशास्त्रेपिचत्वारो दोषाभवंतीत्यष्टदोषदुष्टो विकल्पोयथाव्रीहियववाक्ये प्रसिद्धस्तथात्रापिस्यात् ॥ ॥ नचतद्वद
त्रापीष्टएवेतिवाच्यम् तत्रव्रीहियवयोः पुरोडाशस्यैककार्यकारित्वेनविकल्पस्येष्टत्वाद्गत्यंतराभावाच्चप्रकृतेतुगुणविधिमात्रस्वीकारेणाप्युपपत्तेर्नोभयवि॥

नचोभयविधानेवाक्यभेदः प्रत्येकमुभयस्याविधानात् किंतुविशिष्टस्यैकस्यैवविधानात् नचज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेतिविधि
नाप्राप्तयागोद्देशेनसोमरूपगुणविधानमेवास्तुसोमेनयागंभावयेदितिकिंमत्वर्थलक्षणयेतिवाच्यम् तस्याधिकारविधित्वेनो
त्पत्तिविधित्वासंभवात् ननूद्भिदायजेतपशुकाम इत्यस्यैवज्योतिष्टोमेनेत्यस्याप्युत्पत्त्यधिकारविधित्वमस्त्विति चेन्न दृष्टांतउ
त्पत्तिवाक्यांतराभावेनअन्यथानुपपत्त्यातथात्वाश्रयणात् किंचज्योतिष्टोमेनेत्यस्योभयविधित्वेनयागस्तस्यफलसंबंधो
पिवोधनीयइतिस्पष्टएववाक्यभेदस्तद्वरंसोमपदेमत्वर्थलक्षणयाविशिष्टविधानम् ॥ धिः साधुरित्याशंक्यपरिहरति नचेत्यादिना यद्व
नुयागेनेष्टंभावयेत्सोमेनचयागंभावयेदित्यादृश्योभयविधावावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यात्यदातुयुगपत्त्वेनयागेनेष्टंभावयेत्सोमेनयागंभावयेदित्युभयवि
धानंतदातुविरुद्धत्रिकद्वयप्रसंगइत्याशंक्यपरिहरतिनचेत्यादिनाएकवाक्यस्यप्रत्येकमुभयपरत्वेन्व्यापारभेदेनोभयविधायकत्वेवाक्यभेदोभवतितथात्रास्वी
कारादित्यर्थः ननुविधेयस्योभयत्वेनतद्विधायकवाक्यस्यापिव्यापारभेदेनैवतद्विधायकत्वंसंभवतिनान्यथेतिशंकतेकिंत्वितिविशिष्टस्यैकरूपत्वेनविधेयस्यो
भयत्वासिद्धेर्नव्यापारभेदेनतद्विधानंततश्चनवाक्यभेदप्रसंगइतिपरिहरतिविशिष्टस्येतिविशिष्टविधौविशेषणनिधेरार्थिकत्वेनश्रूयमाणविधिनागुणस्य
पृथग्विधेयत्वादितिभावः ननुसोमेनयजेतेत्यस्यगुणविधित्वमेवास्तुसोमयागस्वरूपविधिस्तुज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्ययमेवभवतु ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ततश्च ज्योतिष्टोमेनेत्यादिना सोमेन कर्मणि गुणविधायकत्वेनापि सोमवाक्यस्योपपत्तौ न मत्वर्थलक्षणा परदोषरूपत्वेनाप्यास्वीकर्त्तव्येत्याशंकते नन्वज्योति
ष्टोमेनेत्यादिना न च वाच्यमित्यन्त हेतुमाह तस्याधिकारविधित्वे नेति तर्हि भवतु तस्याधिकारविधित्वमुत्पत्तिविधित्वमपि कुतो न स्यादित्याशंक्याह उत्पत्तिविधि
त्वासंभवादिति कर्मस्वरूपमात्रबोधकस्यैव विधेरुत्पत्तिविधित्वव्यवहारो यत उत्पत्तिविधिविहितस्य च कर्मणः फलविशेषेण सह संबंधमात्रमधिकारविधिः
करोति यथाऽऽग्नेयोऽष्टाकपालो भवतीत्यतदुत्पत्तिविधिविहितस्य कर्मणः स्वर्गरूपफलविशेषेण संबंधो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन विधिना
क्रियत इति तस्याधिकारविधित्वमेव नोत्पत्तिविधित्वं तद्वदस्याप्यधिकारविधेर्नोत्पत्तिविधित्वं संभवतीति भावः ननूद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यस्य विधि
वाक्यस्य यथोद्भिन्नामककर्मस्वरूपबोधकत्वरूपोत्पत्तिविधित्वेपि तस्य कर्मणः पशुकाम इत्यस्य विधिवाक्यस्य यथोद्भिन्नामककर्मस्वरूपबोधकत्व
रूपोत्पत्तिविधित्वेपि तस्य कर्मणः पशुरूपफलसंबंधबोधकत्वरूपाधिकारविधित्वमपि भवतीति तद्वदस्याप्युभयविधित्वमविरुद्धमित्याशंकते नन्वि
त्यादिना दृष्टांते तु कर्मस्वरूपबोधकोत्पत्तिवाक्यांतराभावेनैकस्यैव वाक्यस्योभयविधित्वमाश्रितं कर्मणः स्वरूपबोधनमंतरेण तस्य फलसंबंधबोधनानु
पपत्त्या तस्यैव वाक्यस्योभयविधित्वाश्रयणादिति परिहरति दृष्टांत इत्यादिना न तु ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्य वाक्यस्योभयविधित्वस्वीकारे सोमेन
14 यजेतेत्यस्य मत्वर्थलक्षणामंतरेणैव गुणमात्रविधायकत्वनिर्वाहे को दोषोऽन्यथा मत्वर्थलक्षणाप्रसंगादित्याशंक्य परिहरति किंचेत्यादिना उभय
विधित्व इति सोमयागस्योत्पत्तिविधित्वे अधिकारविधित्वे चेत्यर्थः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यनेनैव सोमयागस्वरूपं तस्य स्वर्गरूपफलसंबंधश्च
बोधनीय इत्यर्थः सुदृढो वाक्यभेद इति गौरवलक्षणो वाक्यभेदो दृढतरो भवेदित्यर्थः तथा चोक्तं श्रौतव्यापारे नानात्वशब्दानामति गौरवमेकोक्त्यैव सि
नानां तु नार्थो सेपो विरुध्यत इति ननु सोमेन यजेतेत्यत्रापि गुणस्य कर्मस्वरूपस्य च विधाने वाक्यभेदस्य सुदृढत्वादिति चेन्न विशिष्टविधौ विशेषणविधे
रर्थिकत्वेन श्रूयमाणविधिना गुणस्य पृथग्विधेयत्वादिति निरस्तत्वात् न च तस्योत्पत्तिविधित्वे वाक्यभेदस्याभावेपि लक्षणादोषस्तु दुर्वार इति वाच्य
म् तस्या वाक्यभेदादल्पदोषत्वात् लक्षणायाः परदोषत्वाद्वाक्यभेदस्य तु वाक्यदोषत्वात् ॥ पदवाक्यदोषयोर्मध्ये पददोषस्यैव कल्पनीयत्वाद्गु
णोऽन्याय्यकल्पनेति न्यायात् तस्माज्ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यस्योभयविधित्वे वाक्यभेदप्रसंगाद्वरं सोमपदे मत्वर्थलक्षणास्वीकृत्य गुणवि-

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लो० मी० शिष्टकर्मस्वरूपविधानमेवेत्याशयेनोपसंहरति तद्धर्ममित्यादिना विधिं विभजते विधिश्चतुर्विध इति तत्रोत्पत्तिविधिं लक्षयति तत्रेत्यादिना तत्र चतुर्णां विधी-
१४ नां मध्य इत्यर्थः कर्मस्वरूपमात्रेत्यत्र मात्रपदेनोत्पत्तिविधेः कर्मणः फलादिना सह संबंधबोधकत्वं वारयति उद्भिदा यजेत पशुकाम इति विधेस्तु श्रौतमधि-
कारविधित्वमेवोत्पत्तिविधित्वं तु कर्मस्वरूपबोधकविध्यन्तराभावेनार्थिकमेवेति न दोषः तत्रोदाहरणमाह यथाग्निहोत्रं जुहोतीति एतदुपलक्षणम् सोमेन यजे-
तेत्यत्र पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनं यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्यादीनाम् तथा च तत्र द्वितीया-
ध्याये कर्मोत्पत्तिविधीनामेव भेदो निरूपितः अत्राप्युत्पत्तिविधिलक्षणप्रदर्शनेनैव तेषां भेदोपि ध्वनितः एवं शब्दान्तरादिभिर्हेतुभिरस्माभिस्तु पूर्वमेव तेषां भेदः संक्षेपे-
ण निरूपित इत्युपरम्यते ननु चात्रोत्पत्तिविधौ कर्मणः साध्यत्वेनान्वयो भवतु अग्निहोत्रं होमं कुर्यादिति व्रीहीन्प्रोक्षतीतिवदग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रापि द्वितीयायाः साध्यत्वबो-

विधिश्चतुर्विधः उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिरधिकारविधिः प्रयोगविधिश्चेति तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः यथा
ऽग्निहोत्रं जुहोतीति अत्र विधौ कर्मणः करणत्वेनान्वयः अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति ननु यागस्य द्रव्यदेवतात्म ॥

धकत्वात् तथा च साध्यस्य साध्यत्वस्वभावादेव साध्यान्तरसाधनत्वासंभवेन साध्यान्तरान्वयायोगादधिकारविध्यवगतफलसंबंधानुपपत्तिः स्यादित्याशंक्याह अ-
त्र च विधावित्यादिना अग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति करणत्वेनान्वये तु किं न दिष्टमिति वीक्षायामग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यधिकारविध्यवगतफलसंबंधो- १४
पपत्तेः स्वसाधननिष्पादितस्य सिद्धस्वभावस्यैव करणत्वेनान्वयाच्च न कोपि दोष इति भावः ननूत्पत्तिविधौ विष्टबाधकपदस्याभावादग्निहोत्रहोमेनेष्टं भावयेदिति
कथं वा कार्थः स्यादिति चेन्न विधेरेवेष्टाक्षेपकत्वात् अन्यथा तस्यापुरुषार्थभूते कर्मणि पुरुषप्रवर्तकत्वानुपपत्तिः स्यात् ननु गुरुमते विधिः स्वसिद्ध्यर्थ-
मेव नित्यादिषु कर्मसु पुरुषं प्रवर्तयति तथा च काम्यकर्मोत्पत्तिविधीनामिष्टाक्षेपकत्वेपि न नित्यादिकर्मोत्पत्तिविधीनामिष्टान्तराक्षेपकत्वसंभव इति न चा-
लिङादिशब्दमात्रस्य विधेर्नित्यत्वेन कथं तस्य स्वसिद्ध्याक्षेपकत्वमिति वाच्यम् गुरुमतापरिज्ञानात् तथा हि विधिशब्दस्तावल्लिङादिशब्दवचनस्तदर्थवचन-

आपारविशेषोभावेनेवगुरुमतेतुनियोगारम्भमपूर्वमेवलिङादिशब्दार्थभूतोविधिः तस्यचसाध्यस्वभावत्वेनस्वसिद्ध्याक्षेपकत्वमुपपद्यतेतथाचलोकेलिङः का र्येमुख्यत्वमनुरोधेनाग्निहोत्रंजुहुयादित्यादावपिलिङानियोगएवप्रतीयतेनियोगश्चाधिकारिविषयादिसापेक्षएवतत्रकस्यनियोगइत्यधिकार्याकांक्षायांजीवनादि मतइतिजीवनादिविशिष्टोधिकारित्वेनसंबध्यते कुत्रनियोगइतिविषयाकांक्षायांतुहोमादावितिहोमादिर्विषयत्वेनसंबध्यते होमादिविषयश्चनियोगः कृतिसा ध्यत्वेनैवप्रतीयतेतस्यचसाक्षात्कृतिसाध्यत्वासंभवेनसस्वस्यकृतिसाध्यत्वनिर्वाहार्थंविषयतयासंबद्धस्यहोमादेः करणत्वमप्याक्षिपतितद्वत्कशालिकायांकृति तत्साध्यमप्ययोयागादिर्विषयोमतः कार्यैः संघटिताकारेकरणत्वेनसंमतइतितस्मात्काम्यकर्मोत्पत्तिविधेर्विश्वजितायजेतेत्यादिविधेश्चस्वप्रवर्तकत्वा न्यथानुपपत्त्यासामान्यतः प्रयोजनविशेषाक्षेपकत्वेपिनित्यकर्मोत्पत्तिविधेः स्वसिद्धेरेवप्रयोजनत्वान्नप्रयोजनान्तराक्षेपकत्वमितिचेन्ननियोगास्यवि

तथा च रूपाश्रवणेऽग्निहोत्रंजुहोतीतिकथमुत्पत्तिविधिः अग्निहोत्रशब्दस्यतुतत्प्रख्यन्यायेननामधेयत्वादितिचेन्नरूपाश्रवणे प्यस्योत्पत्तिविधित्वात् अन्यथारूपश्रवणाद्दध्नाजुहोतीत्ययमेवोत्पत्तिविधिः स्यात् तथाचाग्निहोत्रंजुहोतीतिवाक्यमनर्थकंस्या त् अंगप्रधानसंबंधबोधकोविधिर्विनियोगविधिः यथादध्नाजुहोतीतिसहितृतीययाप्रतिपन्नांगभावस्यदध्नोहोमसंबंधंविधत्ते दध्ना होमंभावयेदिति॥ धेः रूपाश्रवणमात्रेणोत्पत्तिविधित्वानंगीकारेदध्नाजुहोतीत्यस्यैवोत्पत्तिविधित्वंस्यादत्रकर्मस्वरूपस्यश्रवणादित्यर्थः दध्ना जुहोतीत्यस्याग्निहोत्रकर्मोत्पत्तिविधित्वेवाक्यांतरस्यानर्थकत्वमनिष्टमापादयतितथाचेतिनचाग्निरूपगुणविधित्वेनाप्यस्योपपत्तिरितिवाच्यम् अ ग्निर्ज्योतिरित्यादिमंत्रवर्णेनाग्निरूपगुणस्यप्राप्तत्वात् कर्मनामधेयत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात् तस्मादनर्थकमितिसाधूक्तम् किंचदध्नाजुहोतीत्यस्यो त्पत्तिविधित्वेपयसाजुहोतीत्यस्यापिवैयर्थ्येकर्मांतरविधायकत्वंवास्याद्धोमस्योत्पत्तिशिष्टदध्यवरुद्धत्वेनतत्रपयोरूपगुणविधित्वासंभवात् तथा चानेकादृष्टकल्पनापत्तिः अग्निहोत्रंजुहोतीत्यस्यहोमोत्पत्तिविधित्वेतुदध्नाजुहोतिपयसाजुहोतीत्यादिवाक्यस्यसर्वस्यापितत्रलेकपोतन्यायेनगु

यापकत्वेनाप्युपपत्त्या नानेकादृष्टकल्पनाप्रसंगइत्यग्निहोत्रंजुहोतीत्यस्यैवोत्पत्तिविधित्वंन्याय्यमित्यलमतिविस्तरेण तृतीयाध्यायस्यार्थभूतंशेषशे-
षिभावंनिरूपयितुमिदानींविनियोगविधिंलक्षयति अंगप्रधानेति अंगानांद्रव्यदेवतादिलक्षणानांप्रधानैर्वाक्यांतरविहितैः सहसंबंधस्यशेषत्वलक्षणस्यबोध-
कोविधिरित्यर्थः तत्रोदाहरणमाहयथादध्नेतिदध्नाजुहोतीतिपयसाजुहोतीत्यादेरुपलक्षणार्थम् सहिविधिस्तृतीययाप्रतिपन्नांगभावस्यदध्यादेरग्निहोत्रंजु-
होतीतिविहितहोमसंबंधंविधत्तइत्याहसहीत्यादिना ननुदध्नाहोमंभावयेद्धोमेनेष्टंभावयेदितिसाध्यत्वेनकरणत्वेनचहोमस्यान्वयः स्यात् तथाचविरुद्धत्रि-
कद्वयप्रसंगः तथाहिदध्नाजुहोतीत्यत्रसकृदुच्चरितस्यजुहोतीत्याख्यातस्यदधिरूपगुणोकिंचिदिष्टंचतेनसंबंधांगीकारेसत्युपादेयत्वंविधेयत्वंगुणत्वंचे-
त्येकंत्रिकमुद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वंप्राधान्यंचेत्यपरंत्रिकंहोमेसंपद्यतेकथंशृणुफलमुद्दिश्यहोममुपादीयतेहोममनूद्यहोमोविधीयतेफलंप्रधानंहोमउ-
पसर्जनम् एवंहोममुद्दिश्यदध्युपादीयतेहोममनूद्यदधिविधीयतेहोमः प्रधानंदध्युपसर्जनम् ततश्चहोमेफलापेक्षयोपादेयत्वंविधेयत्वंगुणत्वंद ॥
धिरूपगुणापेक्षयाचोद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वंप्राधान्यंचसंपद्येतनचात्रनतंत्रेणसंबंधः किंतुपृथग्योगावृत्त्यासंबंधोभवतीतिवाच्यम् वाक्यभेदप्रसंगात्
दध्नाहोमंभावयेद्धोमेनचेष्टंभावयेदितिवाक्यद्वयप्राप्तेः तस्माद्दधिशब्दोगुणपरइतिचेन्नभ्रांतिमत्त्वात् तथाहियत्रहिसाध्यत्वेनकरणत्वेनचैकस्य
युगपत्तंत्रेणसंबंधआशंक्यतेतत्रैवविरुद्धत्रिकद्वयस्यप्रसक्तिर्भवति यथावाजपेयेनस्वाराज्यकामोयजेतेत्यत्रतत्रचवाजशब्दस्यपेयसुराद्रव्यवा-
चित्वेनगुणविध्याशंकायांमत्वर्थलक्षणाप्रसंगाक्षेपतंत्रेणयुगपत्स्वाराज्यफलवाजपेयगुणसंबंधोयागस्यपूर्वपक्षितः तत्रविरुद्धत्रिकद्वय-
प्रसंगापादनेनयथात्तद्रव्यनिमित्तेवाजपेयशब्दस्यनामधेयत्वंराद्धांतितम् विरुद्धत्रिकद्वयप्रसंगश्चफलमुद्दिश्ययागउपादीयतेफलमनूद्ययागो
विधीयतेफलंप्रधानंयागउपसर्जनं एवंयागमुद्दिश्यवाजपेयउपादीयतेयागमनूद्यवाजपेयोविधीयतेयागः प्रधानंवाजपेयउपसर्जनंफलस्यो- १५
द्देश्यत्वंचमानसापेक्षोविषयत्वाकारः यागस्योपादेयत्वंत्वनुष्ठीयमानत्वाकारः नचोभौमनःशरीरोपाधिकौधर्मौभवतः अनुवाद्यत्वविधेयत्वेतुशब्दोपाधि-
कौधर्मौस्तः अनुवाद्यत्वंनामप्रमाणांतरज्ञातस्यानुकथ्यमानत्वंविधेयत्वंचाज्ञातस्यानुष्ठेयत्वेनप्रतिपाद्यमानत्वम् फलस्यप्राधान्यंनामसाध्यत्वंयागस्यो-
पसर्जनत्वंचसाधनत्वेनबोध्यम् तथायागस्योद्देश्यत्वंनामप्रमाणांतरसिद्धस्यविधेयमन्वयितयानिर्देश्यत्वमन्यद्यथोक्तम् नचैवंहोमेविरुद्धत्रिकद्वयप्रसंगः

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

16

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नीचेसेपचंईपंक्तिमेटीकामे धेः केआगेकीटुटहै १५ केसारामे

१५ स्वरूपेणाप्रयत्नत्वेनस्वसिद्धयेपुरुषप्रवर्तकत्वानुपपत्तेः अन्यथाविश्वजितायेजतेतेत्यादावपिविधेः स्वसिद्धार्थमेवपुरुषप्रवर्तकत्वापतेः त
च्चानिष्टं सस्वर्गस्यात्सर्वान्प्रत्यविशेषादितिन्यायविरोधात्तस्मान्नित्यादिष्वपिकर्मसुस्वर्गाधर्मेणापापमपनुदतीत्यादिशास्त्रानुरोधेनपापक्ष
यादिकंवाप्रयोजनंस्वीकर्तव्यमित्यलमतिप्रसंगेनप्रकृतमनुसरामः तस्मात्साधूक्तमुत्पत्तिविधौकर्मणः करणत्वेनान्वयइतिनन्वग्निहोत्रंजु
होतीत्यस्योत्पत्तिविधित्वंद्रव्यदेवतात्मकस्यकर्मरूपस्याश्रवणादित्याशंकतेनत्विति नन्वग्नयेहोत्रंमंत्रेत्यग्निहोत्रशब्देनाग्निदेवतात्म
कस्यकर्मरूपस्यश्रवणात्कथंरूपाश्रवणमित्याशंक्याह अग्निहोत्रशब्दस्येति अग्निहोत्रशब्दस्यतत्प्ररख्यचान्यशास्त्रमितितत्प्ररख्यन्यायेन
नामधेयत्वस्यवक्ष्यमाणत्वात्तत्कस्यापि कर्मरूपस्यश्रवणमित्यर्थः यद्यप्यत्रकर्मणोरूपंनश्रुतंतथापिविध्यन्यथानुपपत्यातत्क
ल्प्यतेतच्चसामान्यतः कल्प्यमानंद्रव्यदेवतात्मकंकर्मणोरूपंविशेषाकांक्षायांगुणविधिमंत्रवर्णाभ्यांविशेषेनचावगम्यमानमत्रसंभवतितत
अग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्रद्रव्यदेवतात्मकस्यकर्मरूपस्यश्रवणाभावेप्यस्यहोमरूपकर्मस्वरूपमात्रबोधकत्वरूपमुत्पत्तिविधित्वंसंभवतीत्याशयेन
परिहरतिनेति तत्रनिरुक्ताशयंहेतुमाह रूपाश्रवणइति विपक्षेबाधकमाह अन्यथेति अग्निहोत्रंजुहोतीत्यस्य ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १५

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

युगपत्तेरेणान्वयानंगीकारात् किंतु साध्यत्वेनैव तथा च होमस्योद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं प्रधानत्वमेव न तूपादेयत्वादिकं तस्मान्न विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिरित्याश येनाह गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वय इति धात्वर्थस्य योगादानेहामादेः साध्यत्वेनैवेत्येवेन साधनत्वेनान्वयं वारयति साधनत्वेनान्वयस्तु धात्वर्थ स्यात्मन्निविधावधिकारविधौ च भवति ननु गुणविधावित्यर्थः ननु गुणविधौ धात्वर्थस्य साध्यत्वेनैवान्वये दध्नेंद्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दध्ना होमं भाव येदिंद्रियकामस्येति वाक्यार्थः स्यात् तथा चेंद्रियस्य साध्यत्वेनानन्वयेन तस्याफलत्वप्रसंगः न च नात्र गुणविधिः गुणपदस्यानर्थकत्वप्रसंगः होमस्योभयरूपेणा न्वयेनानुपूर्वोक्तदोषापत्तिश्चेत्याशंक्याह क्वचिदित्यादिना यद्यपि गुणविधौ धात्वर्थसाध्यत्वेनैवान्वयो नान्यथा यत्र तु तृतीययोपात्ते दध्यादिगुणाकरणत्वेन स्य प्रत्ययार्थत्वेन दध्यादिगुणस्यापि प्रधानत्वात् फलभावनायां करणत्वेन विधीयते तत्र तु धात्वर्थस्याश्रयत्वेनैवान्वय इत्याह क्वचिदित्यादिना क्वचिदिति य

गुणविधौ च धात्वर्थस्य साध्यत्वेनान्वयः क्वचिदाश्रयत्वेनापि यथा दध्नेंद्रियकामस्य जुहुयादित्यत्र दधिकरणत्वेनेन्द्रियं भावयेत् तच्च किंनिष्ठमित्याकांक्षायां सन्निधिप्राप्तहोमआश्रयत्वेनान्वेति ॥

अत्र दध्यादिगुणाकरणत्वस्य फलभावनायां करणत्वेन विधानं तत्त्वेत्यर्थो ननु गुणविधावित्यर्थः तच्चेति तृतीययोपात्तं दधिकरणत्वं चेत्यर्थः होमाश्रयदधिकरणत्वेनेंद्रियं भावयेदिति वाक्यार्थः तथा च करणस्य कर्तृव्यापारव्याप्यत्वनियमात् केवलदध्नः कर्तृव्यापारानाविष्टस्य करणत्वानुपपत्तेर्होमस्य च वाक्यांतरप्राप्तत्वात् तयोर्विध्यनुपपत्तेः होमस्य गुणसंबंधविधाने फलपदस्यानर्थकत्वप्रसंगात् तस्य फलसंबंधविधौ च गुणपदस्यानर्थक्यापातात् फलगुणोभयसंबंधविधौ च प्राप्ते कर्मण्यनेकपदार्थविधाने वाक्यभेदप्रसंगात् प्राप्ते कर्मण्यनेकपदार्थविधानस्य च वाक्यभेदापादकस्य प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः अप्राप्ते तु विधीयंते बहवोप्येकय। त्नत इति वचनविरोधेन स्वीकर्तुमशक्यत्वात् तृतीययोपात्तस्य दधिकरणत्वस्य होमनिरूपितत्वेन फलभावनायां करणत्वमत्र विधीयत इति भावः प्राप्ते कर्मणीत्यत्र कर्मणो द्रव्याद्युपलक्षणत्वं गुणस्यापि प्रधानोपलक्षणत्वमेकोद्देशेनानेकविधाने वाक्यभेदात् अत एव यद्येकत्वाधिकरणे ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र ग्रहै

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

भेदात् अयंहेकत्वमविवक्षितमित्युक्तमेतेनदध्नेंद्रियकामस्यजुहुयादित्येंद्रियसंबंधस्यप्रधानसंबंधत्वेपिनक्षतिः ननुकर्मणोद्रव्योपलक्षणत्वंभवतुग्रहस्य
द्रव्यत्वात् गुणस्यप्रधानोपलक्षणत्वंकुत्रचरितार्थमितिचेत्रेवत्यधिकरणेचरितार्थत्वात् तथाहिएतस्यैवरेवतीषुवारवंतीयमग्निष्टोमसामकृत्वापशु
कामोह्येतेनयजेतेतितत्रचपशुकामस्यरेवतीनःसमाद्यइत्यादिरेवतीष्वृक्षुवारवंतीयंसामगातव्यं तथाचात्ररेवतीनामृचांवारवंतीयनामकेनसाम्नायः
संबंधःसोयंपशुफलायाग्निष्टुतिगुणोविधीयतेएतस्यैवेत्यत्रप्रकृतपरामर्शकेनतच्छब्देनान्यव्यावर्तकेनचैवकारेणाग्निष्टुतःसमर्प्यमाणत्वादितिचेत्रेव
त्यृगाधारकवारवंतीयसाम्नोग्निष्टुत्कर्मसाधनत्वंपशुफलसाधनत्वंचेत्युभयस्यविधानेवाक्यभेदप्रसंगात् ततश्चपशुफलकेरेवत्यृगाधारकवारवंतीयगुणवि
शिष्टकर्मांतरमत्रविधीयतेनप्रकृतेगुणः एतच्छब्दस्यतुबुद्धिस्थपरामर्शकत्वेनाप्युपपत्तेः एवकारस्यचायोगव्यवच्छेदकत्वमन्ययोगव्यवच्छेदकत्वंवापपद्यतइत्यु

एतस्यविधेःसहकारिभूतानिषट्प्रमाणानिश्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि एतत्सहकृतेनानेनविधिनांगत्वंपरो
द्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वरूपंपारार्थ्यापरपर्यायंज्ञाप्यते तत्रनिरपेक्षोरवःश्रुतिः साचत्रिविधाविधात्रीअभिधात्रीविनियोक्त्रीच॥
तत्राद्यालिङाद्यात्मिकाद्वितीयाव्रीह्यादिश्रुतिः यस्यचशब्दस्यचश्रवणादेवसंबंधःप्रतीयतेसाविनियोक्त्री॥

कं तस्मात्मान्नेहोमेगु
णफलसंबंधोभयविधौवाक्यभेदाद्युक्तिहरइत्यलम् एतस्यविधेरितिलक्षितस्यविनियोगविधेरित्यर्थः एतत्सहकृतेनेतिएतत्प्रमाणषट्कसहकृतेनेत्यर्थः विनि
योगविधिसहकारित्वंचैतेषांविनियोगविधिकृतविनियोगेप्रमाणत्वाद्भवतीतिबोध्यम् अनेनविधिनांगत्वंज्ञाप्यतइत्यन्वयः अंगत्वंलक्षयतिपरोद्देशेनेत्या
दिनायद्वाननुनशेषत्वापरनामकस्यांगत्वस्यविनियोगविधिबोध्यत्वंसंभवतितस्यानिरूपणात् तदनिरूपणेचलक्षणप्रमाणाभावात् तत्तावदविनाभूतत्वंतत्त्व
माग्नेयादीनांयस्ममविनाभूतत्वेनपरस्यशेषत्वापत्तेः नापिप्रयोज्यत्वंशेषत्वंपुरोडाशकपालेनतुषानुपवपतीत्यत्रतुषोपवापंप्रतिशेषत्वेनश्रुतस्यापिपुरोडा
शकपालस्योपवापाप्रयोज्यत्वात् नचविध्यंतविहितत्वंशेषत्वमितिवाच्यम् इषेत्वेतिछिनत्तीत्यत्रपलाशशाखाच्छेदनस्यसत्यपिशेषत्वेविध्यादिविहितत्वेनाव्याप्तिप्र

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तत्वेपिवेदैतस्यशब्दैकगम्यत्वोपगमात् नापिशब्दैः केनापिशब्देनशेषशेषिभावस्याप्रतीयमानत्वात् लोकेक्रियाकारकान्वयस्यैवव्युत्पत्तिप्रयोजकत्वद
र्शनेनतत्रकस्यापिशब्दस्यव्युत्पत्त्यग्रहात् तत्र च नहेतुरप्युपलभ्यत इति चेदुच्यते नतावदस्यलक्षणासंभवः पारार्थ्यस्यैवनिर्दुष्टशेषत्वलक्षणत्वात् ना
पितत्रप्रमाणाभावः शब्दगम्यत्वात् नचतत्रव्युत्पत्त्यभावात्कथंशब्दगम्यत्वमितिवाच्यम् शेषशेषिभावस्यान्वयेंतर्भावात्तत्रव्युत्पत्त्युपपत्तेः नहिगुणप्रधानभावमंतरे
णान्वयः संभवति द्वयोः प्रधानयोर्गुणयोर्वापरस्परंकांक्षारहितत्वेनान्वययोग्यत्वाभावात् ततोयथाक्रियाकारकतदन्वयाः शब्दगम्याः तथातदन्वयांतर्गतः शे
षशेषिभावोपिशब्दगम्यएवनापितत्रहेतोरभावः विवादास्पदः प्रयाजानुयाजप्रोक्षणादिः शेषोभवितुमर्हतिपारार्थ्यात् भृत्यादिवदितिहेतुसत्वात् नचपा
रार्थ्यस्यैवलक्षणत्वेहेतुत्वेचसांकर्यप्रसंगइतिवाच्यम् सेनानीमहारथोवदाकारभेदेनतद्दोषापपत्तेः दृष्टांतेगृहीतव्याप्तिर्हिसहायीकृत्यबाधकत्वाकारोहेतुरितर
व्यावृत्याबोधकत्वाकारश्चलक्षणमितितद्भेदइत्यभिप्रेत्यांगत्वंलक्षयतिपरोद्देशेनेतिपरंस्वर्गादिरूपमुत्कृष्टंसाध्यंफलंतदुद्देशेनसंकल्पनयामनसिसिद्धंवा
त्करणेनतत्साधनयागादिषुप्रवृत्तस्यपुरुषस्यकृतिसाध्यत्वरूपंकृतिव्याप्यत्वरूपमित्यर्थः तथाचस्वर्गफलोद्देशेनदर्शादिषुप्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वंप्रया
जानुयाजावघातप्रोक्षणादीनांसुप्रसिद्धमितितेषांशेषत्वम् यद्वापरशब्दोदर्शादिपरः तथाचतदुद्देशेनप्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वंप्रयाजादीनांभवतीतिते
षांनत्वंदर्शादेस्तुप्रयाजाद्युद्देशेनप्रवृत्तपुरुषकृतिव्याप्यत्वाभावान्नतत्रातिव्याप्तिः केवलप्रयाजाद्युद्देशेनकस्यचिदपिपुरुषस्यप्रवृत्त्यभावादितिध्येयम्
ननुकर्मण्यपिजैमिनिः फलार्थत्वाततफलंचपुरुषार्थत्वात् पुरुषश्चकर्मार्थत्वादित्यत्रजैमिनिसूत्रेत्रयेकर्मफलपुरुषाणामपिशेषत्वमुक्तंतत्रचकर्म
णांफलोद्देशेनप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वेपिफलपुरुषयोस्तुपुरुषकर्मोद्देशेनप्रवृत्तपुरुषकृत्यसाध्यत्वात्कथंशेषत्वमितिचेदत्रवदंतायंस्वर्गस्यसाक्षात्कृतिसा
ध्यत्वाभावेपियदापुरुषः स्वस्वर्गोद्देशेनदर्शादिषुप्रयततेतेनैवकालांतरेऽपूर्वद्वारेणस्वर्गोजायतेनान्यथेतिभवतिपुरुषकृतिव्याप्यत्वंतस्यतथास्वर्गफलोद्देश
नदर्शाद्युद्देशेनवाप्रवृत्तः पुरुषोपदेवतदनुष्ठानानुकूलंस्वंप्रयत्नेनसंपादयतितेनैवकर्मनिष्पद्यतेनान्यथेतितस्यापिभवतिपुरुषकृतिव्याप्यत्वमितिसर्वमन
वद्यम् तत्रश्रुतिंलक्षयतितत्रनिरपेक्षोरवइतितत्रषण्णांश्रुत्यादिप्रमाणानांमध्येइत्यर्थः स्वकरणीयेशेषत्वबोधेप्रमाणांतरनिरपेक्षः शब्दः ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

श्रुतिरित्यर्थः एवं इत्युक्ते वाक्यादावतिप्रसंगस्तद्वारणाय निरपेक्ष इत्युक्तम् तां च श्रुतिं विभजते साचत्रिविधेति विधात्री विधानकर्त्री अभिधात्री अभिधानकर्त्री वि
नियोक्त्री विनियोगकर्त्री तत्राद्यामुदाहरति तत्राद्या लिङाद्यात्मिकेति तत्र तिसृणां श्रुतीनां मध्य इत्यर्थः आदिना लेडादिग्रहः अभिधात्रीमुदाहरति द्वितीया
व्रीह्यादीति तृतीयां विनियोक्त्रीं लक्षयति यस्य चेत्यादिना संबंध इति विनियोज्यविनियोजकभावः संबंध इत्यर्थः शेषशेषिणोः संबंध इति वा शेषः विनियोक्त्री
मपि श्रुतिं विभजते सा त्रिविधेति तत्र विभक्तिरूपां विनियोक्त्रीमुदाहरति तत्रेति यद्वा ननु विनियोक्त्र्याः श्रुतेर्लक्षणविभागावनुपपन्नौ तस्या अंगत्वाबोधकत्वा
दित्याशंक्य तत्र विभक्तिश्रुतेरंगत्वबोधकत्वं दर्शयति तत्रेति तिसृणां विनियोक्त्रीणां मध्य इत्यर्थः विभक्तिश्रुत्यांगत्वं बोध्यत एव तयोपलक्ष्येरिति शेषः कुत्री

सापि त्रिविधा विभक्तिरूपा एकाभिधानरूपा एकपदरूपा चेति तत्र विभक्तिश्रुत्याऽङ्गत्वम् यथा व्रीहिभिर्यजेतेति तृतीयाश्रुत्या
व्रीहीणां यागांगत्वम् तदपि पुरोडाशप्रकृतितया यथा पशोर्हृदयादिरूपहविःप्रकृतितया यागांगत्वम् अरुणया एकहा
यन्या गवा सोमं क्रीणातीत्यस्मिन् वाक्ये अरुणस्यापि तृतीयया श्रुत्या क्रयांगत्वम् तदपि गोरूपद्रव्यपरिच्छेदद्वारा न तु साक्षात्
अमूर्तत्वात् व्रीहीन्प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य व्रीह्यंगत्वं द्वितीयाश्रुत्या तच्च प्रोक्षणं न व्रीहिस्वरूपार्थम् तस्य तेन विनाप्युपपत्तेः किं त्व
पूर्वसाधनत्वप्रयुक्तम् व्रीहीनप्रोक्ष्य यागानुष्ठानेऽपूर्वानुपपत्तेः एवं सर्वेषां शेषाणां पूर्वप्रयुक्तमंगत्वं बोध्यम् ॥ यद्वा उपलंभ इति वीप्सायां तत्रोदाहरण
माह यथा व्रीहिभिरिति तदपीति व्रीहीणां यागांगत्वमपीत्यर्थः व्रीहीणां पुरोडाशप्रकृतितया यागांगत्वे दृष्टांतमाह यथा पशोरिति अथ हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ व
क्षस इत्यादि शास्त्रात् पशोर्हृदयादिरूपहविरुपादानतयैव यागांगत्वं न साक्षात् हृदयस्यापीत्यर्थः क्वचित्तु साक्षात्पशोरेव यागांगत्वं यथा पत्नीवंतयागे तत्र हि पशोरा
ग्नेयस्य जीवत एवोत्सर्गः क्रियते पर्यग्निकृतं पत्नीवंतमुत्सृजंतीति वाक्यात् तथा च यत्र पशोर्विशसनं हृदयाद्यवदानं च भवति तत्र हृदयादिप्रकृतित्वेन पशुरिति सि
द्धम् तृतीया विभक्तिरूपाया विनियोक्त्र्या उदाहरणांतरमाह अरुणयेत्यादिना अरुणया पिंगाक्ष्या एकहायन्या सोमं क्रीणातीति ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रुतस्या

क्वचित्तु पुस्तके मूलग्रंथ एवैवं व्याख्यामुदाहृतम् अथारुणाशब्दोरुणिमानं गुणमाचष्टे तस्य गुणविषयतया प्रयुक्तस्यापि नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिरिति न्या-
येन गुणबोधकत्वादन्वयव्यतिरेकसिद्धगुणमात्रव्युत्पत्तिकत्वाच्च पिंगाक्षीशब्दस्तु पिंगलवर्णविशिष्टाक्षिमद्द्रव्यवाचको भवति एकहायनीशब्दश्चैकसंवत्सरवि-
शिष्टगोद्रव्यवाचकः तौ च शब्दौ पदद्वयैकवाचकौ भवतस्तयापि विशेषणभूतधर्मभेदाच्छब्दद्वयमुपपद्यते तेन च युगपत्प्रकृतं सद्द्रव्यविशिष्टगोद्रव्यं क्र-
यसाधनत्वेन विधत्ते अरुणाशब्दस्त्वरुणिमगुणस्य कारकाणां क्रियान्वयनियमेन सोमक्रयणान्वयेपि साक्षात्तत्साधनत्वेनामूर्तमरुणिमानं गुणं न विदधात्यमूर्त-
स्य साक्षात्तत्साधनत्वासंभवात् किंतु सोमक्रयणसाधनीभूतगोद्रव्यपरिच्छेदकत्वेन तत्साधनं तथा च परस्परमनन्वितानामेवारुणापिंगाक्षीत्वादीनां कारकाणां
क्रियान्वयनियमात्करणविभक्तिभिः सोमक्रयणांगत्वेनान्वयस्तस्या अरुणायाश्च गुणत्वेनामूर्तत्वस्य स्वतः सोमक्रयणसाधनत्वायोगात्तत्साधनगोद्रव्यपरिच्छेदक-
त्वेन परम्परया पार्ष्णिकान्वयो भवति एकहायनी गौः सापि पिंगाक्ष्यरुणा चेत्याशयावानाहृतरपीति क्रयांगत्वमपीत्यर्थः द्वितीयारूपां विनियोक्त्रीं श्रुतिमुदा-
हरति व्रीहीन्प्रोक्षतीति तच्चेति प्रोक्षणस्य व्रीह्यंगत्वं चेत्यर्थः तच्चेत्यस्यापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तमित्यनेनान्वयः प्रोक्षणं व्रीहिस्वरूपार्थमेव स्यादिति कुतस्तस्या-
पूर्वप्रयुक्तं व्रीह्यंगत्वमित्यत आह प्रोक्षणं नेति प्रोक्षणस्य व्रीहिस्वरूपार्थत्वाभावे हेतुमाह तस्येत्यादिना तस्य व्रीहिस्वरूपस्य तेन विना प्रोक्षणेन विनेत्यर्थः
19 ननु यागानुष्ठानेनैवापूर्वसिद्धौ किं प्रोक्षणेन व्रीहिस्वरूपानुपयोगित्वेत्यत आह व्रीहीन प्रोक्ष्येति अनुपनीतानुष्ठितवेदाध्ययनस्यापूर्वाजनकत्ववद्व्रीही-
णां प्रोक्षणं न कृत्वा तैरनुष्ठितस्य यागस्यापूर्वजनकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः प्रोक्षणे सिद्धमपूर्वसंयुक्तं व्रीह्यंगत्वमन्यत्रातिदिशति एवमित्यादिना एवं दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणसहकृतया द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षणस्य तंडुलनिष्पत्तिप्रणालिकया व्रीहीणामपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तांगत्ववत्सर्वेषामंगानामवघातादीनां तत्त-
त्प्रमाणवशादपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तमेवांगत्वमित्यर्थः द्वितीयारूपाया विनियोक्त्र्याः श्रुतेरुदाहरणांतरमाह एवमित्यादिना एवं द्वितीयाश्रुत्या प्रोक्षण-
स्य व्रीह्यंगत्ववदित्यर्थः ऋतस्येति सत्यफलस्येत्यर्थः तथा च सत्यफलसंबंधिनीं रशनामिमां गृहीतवंत इति मंत्रार्थः अश्वाभिधान्यंगत्वमिति अश्वा-
भिधान्या अश्वरशनाया अंगत्वमित्यर्थः केचित्तु वाक्योपमिमं विनियोगमाहुः अन्ये तु वाक्या।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तै॰ मी॰ लिंगस्य बलीयस्त्वेन यावद्वाक्यादश्वाभिधान्यंगत्वं भवति तावद्रशनामात्रांगत्वमेव स्यादिति तद्दूषणमाहुः वाक्यविनियोगवादिनस्तु मंत्रस्य न रशनामा
१८ त्रप्रकाशकत्वं किंतु क्रतस्य सत्यफलसाधनभूतस्याश्वस्येमां रशनां गृहीतवंतं इत्यश्वरशनाप्रकाशकत्वमेवेति लिंगसहकृताद्वाक्यादश्वाभिधानीमादत्त इति वाक्या
न्मंत्रस्याश्वरशनादाने विनियोग इति स्वाशयमाहुः रशनाविशेषस्य न लिंगमिति तु शूलगंथतात्पर्यम् सप्तमीविभक्तिरूपां विनियोक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति यदाहव
नीय इति एवमन्यापीति दध्ना जुहोतीति यथा सा तु होतीत्यादौ होमानुवादेन दध्यादेस्तदंगत्वेन तृतीयाविभक्तिश्रुत्या विनियोग इत्यर्थः एकाभिधानरूपामेकपदरू
पां च विनियोक्त्रीं श्रुतिमुदाहरति पशुना यजेतेतीति पशुनेत्यत्रैकपदश्रुत्यास्यैकत्वपुंस्त्वयोः पशुद्रव्यांगत्वमेकाभिधानश्रुत्या च कारकांगत्वं च भवति यजेते

एवमिमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्र द्वितीयया श्रुत्या मंत्रस्याश्वाभिधान्यंगत्वम् यदाहवनीये जुहोती
त्याहवनीयस्य होमांगत्वं सप्तमीश्रुत्या एवमन्यापि विभक्तिश्रुत्या विनियोगो ज्ञेयः पशुना यजेते
त्यत्रैकत्वपुंस्त्वयोः समानाभिधानश्रुत्या कारकांगत्वम् यजेतेत्याख्याताभिहितसंख्याया आर्थीभावनांगत्वं समानाभिधानश्रु
तेरेकपदश्रुत्या च यागांगत्वम् न चामूर्तायास्तस्याः कथं भावनांगत्वं वाच्यम् कर्तृपरिच्छेदद्वारा तदुपपत्तेः ॥

त्यत्राप्याख्याताभिहितसंख्याया ए
काभिधानश्रुत्या भावनांगत्वमेकपदश्रुत्या च यागांगत्वं च भवतीति भावः यजेतेत्याख्याताभिहितसंख्यायाः समानाभिधानश्रुतेरेव भावनांगत्वमिति संबंधः
समानाभिधानश्रुतेरेवेति एकशब्दरूपप्रत्ययश्रुतेरेवेत्यर्थः अभिधीयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्याभिधानशब्देन शब्द उच्यते पदश्रुत्या चेति यजेतेत्येकपदश्रुत्या चे । १८
त्यर्थः अत्रेदं बोध्यम् यथा दशापवित्रेण ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रैकत्वमुद्देश्यगतत्वेनाविवक्षितं तथा प्रकृते नोद्देश्यगतमेकत्वं किंतु विधेयगतत्वेन विवक्षितमेव
न च ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्र नोद्देश्यगतमेकत्वं किंतु स्वयं विधेयमिति वाच्यम् ग्रहं संमृज्याद्यं संमृज्यात्तं चैकमिति वाक्यभेदप्रसंगात् तथा च ग्रहमिति द्वितीयया
ग्रहस्येप्सिततमत्वेनोद्देश्यत्वात्संयोजनवत्वाच्च प्राधान्यं गम्यते संमार्गस्तु ग्रहं प्रतिगुणभूत एव न तस्य प्रतिप्रधानं गुणस्यावर्तनीय इति न्यायाद्यावंतो ग्रहाः

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स्तावतां सर्वेषां संमार्ग इति निश्चये सति कतिग्रहाः संमार्जनीया इति बुभुत्सायां स्वभावादुद्देश्यगतमेकत्वं श्रूयमाणमपि न विवक्ष्यते यस्य च विशेषणस्य वि
वक्षामन्तरेणोद्देश्यप्रत्ययो न पर्यवस्यति तादृशं विशेषणमुद्देश्यगतमपि विवक्ष्यत एव यथा तत्रैव ग्रहत्वं तद्धि विवक्षामन्तरेणोद्देश्यस्वरूपं ज्ञातुमशक्यमेव उद्दे
श्यतावच्छेदकनिर्णयमन्तरेण च सम्मशेषपि संमार्गप्रसंगात् तेन च तन्त्रतद्द्वारेण फलम् पशुना यजेतेत्यत्र तु यागं प्रति पशोर्विधेयत्वेन गुणभूतत्वात्प्रतिप्रधानं
गुणानां चावर्तनीय इति न्यायप्रवेशो नास्ति यागस्य च प्रधानत्वादिति कियता पशुना यागः कर्तव्य इति बुभुत्सायाः सत्त्वादेकवचनेन प्रतीयमानं विधेयगतमेकत्वं।
विवक्षितमेव किंच लिंगसंख्याविशेषितस्यैककपदोपात्तस्य पशुद्रव्यरूपकारकस्य विधेयपशुद्वारा तत्तल्लिंगसंख्यादेरपि क्रियायोगित्वादेकत्वादिकं विवक्षित।
म् किंच तृतीयया विभक्त्याऽभिहितयोर्लिंगसंख्ययोर्विभक्त्यभिहिततया करणकारकशक्त्यात्मसात्कृतयोः प्रातिपदिकार्थपशुद्रव्येण सह संबंधमनादृत्य
पशुवदेव साक्षाद्यागक्रियायोगित्वेन विधेयपश्वादरुणैकहायनीन्यायेन वा परस्परमन्वयोऽपि भवति यो यागांगत्वेन विहितः पशुः स एकः पुमांश्चेति तस्मात्सर्वे
ष्यापश्वेकत्वादिकं विवक्षितमेवेति ननु संख्याया न यागांगत्वं भावनांगत्वं च भवति गुणत्वेनामूर्तत्वात् न त्यमूर्तस्यारुण्यादेः क्वचिदंगत्वं दृश्यते व्रीह्यादिद्र।
व्यस्यैव मूर्तभूतस्यांगत्वमित्याशंकां परिहरति न चेत्यादिना भावनायां यागस्याप्युपलक्षणत्वम् न चेति प्रतिषेधे हेतुमाह कर्त्रिति कर्तुरर्थभावनारूपव्यापा
98 रवतो यागकर्तुः परिच्छेदद्वारा संख्याया भावनांगत्वोपपत्तेरित्यर्थः नन्वेवं समानाभिधानश्रुत्या साक्षादेव कर्तरि संख्याः ख्यातार्थभूतान्वेनु तस्यैवाख्यातार्थ
त्वात् भावनानुकर्तृव्यापारभूता धातुनापि लभ्यते न त्वाख्यातेन तथा चोक्तं फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृता इति फलं विक्लित्यादिव्यापारस्तु भावनाभिधानं तत्र धातुः
स्मृतः आश्रये तु फलाश्रये कर्मणि व्यापाराश्रये कर्तरि च तिङः स्मृता इति वैयाकरणवृद्धवचनपदार्थः न च कर्तुराख्यातवाच्यत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम्।
लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति मुनिप्रणीतसूत्रस्यैव चकारात्कर्तरि कृदिति सूत्रोक्तकर्तरीत्यनुकर्षणेन लकाराणां सकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि चा
कर्मकेभ्यश्च भावे कर्तरि च विधायकस्य प्रमाणत्वात् तस्मात्कर्तर्येव समानाभिधानश्रुत्याऽऽख्यातार्थसंख्यासंबध्यते न भावनायामित्याशंक्याह कर्ता चाक्षेप
लभ्य इति आक्षेपोऽनुमानमर्थापत्तिर्वा तादृशाक्षेपेण लभ्योऽनुमेयः कल्प्यो वेत्यर्थः तथा च भावना साश्र ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

यागुणत्वाद्व्यापारविशेषत्वाच्च संप्रतिपन्नगुणवता दृश्यव्यापारविशेषवच्च तथा लोके व्यापारविशेषस्य निराश्रयस्यादर्शनाद्भावनारूपो व्यापारविशेषो ऽन्यथानुपपद्यमानः स्वाश्रयमाक्षिपतीत्यर्थापत्तिः न चाचेतनस्यैव कस्यचिदाश्रयस्य लाभ इति वाच्यम् कृतिशब्दाभिधेयस्य भावनारूपव्यापारविशेषस्याचेतनाश्रयत्वानुपपत्तेः किंच भावनाक्षिप्तश्च कर्ता यद्याख्यातस्य लक्षणास्वीकारान्न शाब्द्याः संख्याया अशाब्देन कर्त्रान्वयानुपपत्तिः तस्यापि लक्षणया शाब्दत्वात् शब्दगम्यत्वस्य हि शाब्दत्वात् न च कर्तुरेवाख्यातवाच्यत्वेन भावनाया आक्षेपलभ्यत्वं स्यादिति वाच्यम् कृतिमत एव कर्तृत्वेन कृतेरेव भावनापरनामधेयाया आकृत्यधिकरणन्याये-नाख्यातवाच्यत्वसंभवेन कृतः कर्तुराख्यातवाच्यत्वकल्पनायां गौरवात् किंच यस्य हि प्रकारांतरेणालाभः स एव शब्दस्यार्थो भवति न तु तदन्यः शब्दवाच्यार्थः अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति न्यायात् अत एव न तीरं गंगापदार्थः तस्य लक्षणयैव प्रतिपन्नत्वात् एवं चोक्तन्यायेन भावनाया आख्यातवाच्यत्वे संप्रतिपन्ने तया च कर्तुराक्षेपेण लाभे पुनरपि तस्याख्यातवाच्यत्वकल्पनं न न्यायविदां शोभनं न च लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति मुनिस्मरणबलादेव कर्तुराख्यातवाच्य-

कर्ता चाक्षेपलभ्य आख्याते न हि भावनोच्यते ॥

त्वं न स्वयं कल्पितमिति युक्तम् वाच्यवाचकभावस्योक्तन्यायसहकृतान्वयव्यतिरेकगम्यत्वेन तस्य मुनिस्मरणाप्रयोज्यत्वात् तत्र कर्तृकर्मपदयोः कर्तृत्वकर्मत्वपरत्वेन तस्य कृतिकर्मत्वयोर्लकारविधायकत्वसंभवाच्च किंच नास्य स्मरणस्य कर्तुराख्यातवाच्यत्वे प्रमाणत्वं संभवति द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचन- १९
मित्यनेन सूत्रेण तस्य स्मरणस्यैकवाक्यत्वेन कर्तुरेकत्व एकवचनात्मको लकारो द्वित्वे द्विवचनात्मको बहुत्वे बहुवचनात्मको लकारो भवेदित्यस्मिन्नेवार्थे प्रमाणत्वात् न च कर्तुराख्यातानभिधेयत्वे देवदत्तेन पचतीति प्रयोगापत्तिरनभिहितयोः कर्तृकरणयोस्तृतीयाया एव विहितत्वादिति वाच्यम् उक्तन्यायेन कर्तुर्भावनयैवाक्षेपात्तद्गतसंख्यायाश्चाख्यातेनैव प्रतीतेस्तृतीयायाः कर्तृप्रतिपत्त्यर्थत्वे तद्गतसंख्या-प्रतिपत्त्यर्थत्वयोरसंभवात् तथा चोक्तं वृद्धैः संख्यायां कारके वार्थे विभक्त्या हि प्रवर्तते उभयं चात्र तत्सिद्धं भावनातिङ्भक्तितः इति न च कृतामपि ण्वुल्तृजादीनां कर्तृवाचकत्वं न स्यात्तत्र मानस्य वक्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम् कर्तरि कृदिति मुनिप्रणीतसूत्रस्यैव तेषां तत्र शक्तिग्राहकत्वात् ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ननु तर्हि कर्तरि कृदिति सूत्रादेव लः कर्मणीत्यत्र कर्तृपदमनुवर्तते तथा च तत्र तस्य धर्मिपरत्वेनापि तत्परतान्यायात् धर्मपरतायां तु तत्रापि धर्मपरतैव
स्यादिति चेन्न शब्दाधिकाराश्रयणादनुवर्तितस्य कर्तृपदस्य धर्मपरतायां बाधकाभावात् न च शब्दाधिकाराश्रयस्य गमकमन्तरेणासंभवात्कृतामि
वाख्यातस्यापि कर्तृवाचित्वमेवास्त्विति वाच्यम् कृतिमत इत्यादिना तत्र गमकस्य दर्शितत्वात् तथा च कृतिशब्दाभिधेयस्य कर्तृधर्मस्याख्यातवा
च्यत्वसिद्धेरनुवर्तितस्य कर्तृपदस्य धर्मपरत्वमेव न्याय्यं समुच्चयार्थे केन लः कर्मणि चेति सूत्रस्य चकारेण वाच्यकर्तृधर्मस्यैव लाभो भवति न कर्तृपरानुवृत्तिः
कर्तृत्वाकल्पनालाघवात्पूर्वोक्तन्यायेन कर्तृधर्मस्य भावनारूपस्याख्यातवाच्यत्वसिद्धेश्चेत्यलमतिविस्तरेण तस्माद्भावनैवाख्यातवाच्या न कर्तेति तद्वाच्य इत्य
भिप्रेत्याह आख्यातेन हि भावनोच्यत इत्यादिना सा कर्तृव्यापाररूपा भावना कर्तारं विनानुपपद्यमाना पूर्वोक्तप्रकारेण कर्तारमाक्षिपतीत्यर्थः एवं श्रुतेः प्रमा

तमाक्षिपति

सा च कर्तारं विनानुपपन्नेति। सेयं श्रुतिर्लिंगादिभ्यः प्रबला लिंगादिषु न प्रत्यक्षो विनियोजकः शब्दोऽस्ति किं तु कल्प्यो यावच्चैते विनि
योजकः कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षया श्रुत्या विनियोगस्य कृतत्वेन तेषां कल्पकत्वशक्तेर्व्याहतत्वात् ॥

णान्तरनिरपेक्षविनियोजकत्वं
निरूप्य तस्या लिंगादिभ्यः पंचभ्यः प्रमाणेभ्यः प्राबल्यमाह सेयं श्रुतिर्लिंगादिभ्यः प्रबलेति कुत इत्याकांक्षायां तत्र हेतुमाह लिंगादिषु न प्रत्यक्ष इत्या
दिना यावच्च लिंगादिभिर्विनियोजकः शब्दोऽर्थप्रकाशनादिना कल्प्यते तावत्प्रत्यक्षोपलब्धया श्रुत्या शेषिणा शेषसंबंधबोधस्य कृतत्वेन लिंगादीनां विनि
योजकश्रुतिकल्पनद्वारेण विनियोगशक्तेः प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः तत्र लिंगाच्छ्रुतेः प्राबल्यसिद्धेरेव तस्मादपि दुर्बलेभ्यो वाक्यादिभ्यस्तस्याः प्राबल्यसिद्धये
तावल्लिंगात्प्राबल्यमुदाहरणं प्रदर्शयन्साधयति अत एवेत्यादिना अत एव लिङ्गादिभ्यः श्रुतेः प्रबलत्वादेव ऐन्द्र्या इति षष्ठीनिर्द्दिष्टसम्बन्धेनेन्द्रप्रकाशनसमर्थ्या
याप्यस्या ऋचो न लिंगादिन्द्रोपस्थानांगत्वमित्यर्थः ननु यदीन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिंगादैन्द्र्या ऋचश्च इन्द्रोपस्थानार्थत्वं न भवति तर्हि तत्रान्यप्रकाशनसामर्थ्यादर्शने
नेन तस्याः कस्यचिदप्युपस्थानार्थत्वासंभवाद्वैयर्थ्यमेव स्यादित्याशंकने किं त्विति यद्यपीन्द्रशब्दस्य गार्हपत्ये गौणवृत्तिर्नास्ति तथापि तस्यैश्वर्यगुणयोगे ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नयागसाधनत्वं न वा मुख्यमैंद्रसदृशत्वाद्गुणवृत्तिरस्ति तथा चैवं ह्यास्तत्प्रकाशनसामर्थ्यस्यापि सत्वेन द्वितीयाश्रुत्या तदुपस्थानार्थत्वं निर्विघ्नमुपपद्यत इति। समाधत्ते ऐंद्र्या गार्हपत्यमित्यादिना अत्रायमाशयः ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति श्रूयते तेनात्र चकारादिना सतीरसिंनेंद्रसश्रुसिरामुघेदन्यसापेगेंद्री तत्रेंद्रस्य प्रकाशनात् भो इंद्र करादिरपिघातकोन भवसि किंत्वाहुतिरस्नवने यजमानाय प्रायस इति तस्यायमर्थः तत्रेंद्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिंगान्मंत्रस्येंद्रविषयक्रिया साधनत्वं गम्यते यद्यसौ मंत्रः इंद्रप्रधानक्रियायाः साधको न भवेत्तदानीमनेन मंत्रेणेंद्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात्तस्मात्तन्मंत्रकरणकक्रियां प्रति इंद्रः प्रधानमित्येतादृशत्वबुद्ध्युत्पादनं लिंगविनियोगः कासौ क्रियेति विशेषजिज्ञासायामैंद्र्योपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्यवसानं क्रियते तथा सत्यैंद्रमंत्रेणेंद्रमुपतिष्ठेतेत्ययमर्थः पर्यवस्यति तथा गार्हपत्यमित्यनया द्वितीयांतपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते तच्च गुणभूतां यत्किंचित्करणकक्रियामंतरेण न संभवति ततस्तादृशीं कांचित्क्रियां प्रति गार्हपत्यः प्रधानमित्येतादृशबुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनियोगः ऐंद्र्योपतिष्ठत इति पदद्वयेन मंत्रवि

अत ऐंद्र्या लिंगान्नेंद्रोपस्थानार्थत्वम् किंतु ऐंद्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्या गार्हपत्योपस्थानार्थत्वम्

शेषक्रियाविशेषयोः पर्यवसानं भवति तथा सत्यैंद्रमंत्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यर्थो भवति यद्यपि प्रमाणत्वाविशेषाच्छ्रुतिलिंगयोर्विरोधे प्राप्तेऽत्रीहि यववद्विकल्पः स्यात् इंद्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्य च गुणत्वात्प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनोपस्थानावृत्त्या श्रुतिलिंगयोः समुच्चयो वा स्यात्तथापि श्रुतिर्विनियुंजाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुंक्ते अन्यथा वन्हिनासिंचेद्वारिणा दहेदित्यपि विनियुंज्यात ततस्तदुपजीव्यत्वेन लिंगस्य प्रबलत्वादिंद्र एवं मंत्रेणोपस्थेयो वा स्यात् तथापैंद्रमंत्रस्य गार्हपत्यं नो मुख्यवृत्त्या सामर्थ्याभावेऽपि गुणवृत्त्या सामर्थ्यस्योक्तत्वात्सामर्थ्याभावकृतप्रतिबंधाभावान्निर्विघ्ना श्रुतिराशु विनियुंक्ते लिंगं तु विलंबेन विनियुंक्ते तथा हि तत्र प्रथमं मंत्रपदानि स्वाभिधेयार्थं प्रतिपादयंति ततऊर्ध्वं मंत्रस्य वस्तुप्रकाशनसामर्थ्यं निरूप्यते तत ऊर्ध्वं च तत्सामर्थ्यवशात्साधनत्ववाचिनी प्रधानत्ववाचिनी च श्रुतिः कल्प्यते कल्पिता च श्रुतिः यश्चाद्य्द्रमंत्रेणेंद्रमुपतिष्ठेतेति विनियुंक्त इति मंत्र॥ ॥ ॥ ॥ २०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

पदाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्तिनौ सामर्थ्यनिरूपणाच्छ्रुतिकल्पनव्यापारौ भवतः प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगपक्षे तु मंत्रपदाभिधेयप्रतिपादनमात्रे
णैतस्याविनियोजकत्वसंभवान्नैतौ मध्यवर्तिनौ व्यापारौ भवत इति श्रुतेः प्राबल्यात् यालिंगं बाध्यते न च प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलब्धात्मकत्वेना
प्राप्तलिंगं श्रुत्या कथं बाध्यत इति वाच्यम् नात्रोपबाधत्वेन भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबंधस्यैवात्र बाधत्वात् बाधश्च द्विविधः प्राप्तबाधोऽप्राप्तबाधश्च तत्र द्वितीये प्राकृता
नामंगानां चोदकेन विकृतौ प्राप्तानां प्रत्याम्नानादर्थलोपात्प्रतिषेधाद्वा यो बाधः स प्राप्तबाधः यथा चोदकप्राप्तानां प्राकृतानां कुशानां शरमयं बर्हिरिति प्रतिकू
लशराम्नानाद्बाधः यथा चावघातप्रयोजनस्य वैतुष्यरूपस्य लोपात्कृष्णलेष्ववघातस्य बाधः यथा च पिष्टेष्टौ न होतारं वृणीत इति प्रतिषेधाद्धोतृवरणस्य बाधः
अप्राप्तबाधस्तु तृतीयाध्याये यो बाधः तत्र हि यावद्दुर्बलप्रमाणेन विनियोगः कर्तुमारभ्यते तावत्प्रबलप्रमाणेन विनियोगस्य कृतत्वादेव तेन वा न ह्याधितेन नवे
नवोधः प्राप्तबाध एव दुर्बलप्रमाणस्याप्रवृत्तत्वादेव तत्र च कथंचित्प्राप्तभाविप्रवृत्तिप्रतिबंधस्यैवात्र बाधत्वमिति सिद्धम् तस्माद्द्वितीयया श्रुत्या विनियुक्तस्यै
वं मंत्रस्य पुनर्विनियोगाकांक्षाया अनुदयाद्विनियोजकं तस्यैव लिंगं न प्राप्स्यति तस्माद्गार्हपत्योपस्थान एव मंत्रः प्रत्यक्षश्रुत्यैव विनियुज्यत इति सिद्धम् एव
मग्निचयने समाम्नातानि वेशनः संगम भइत्यादिकापि काविहंगैर्द्वीभवति तस्या उत्तरार्द्धे इंद्रो न तस्थाविति पठनात् सापि निवेशनः संगमनो वसूनामित्यैंद्र्या
गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति ब्राह्मणे तृतीययैंद्र्येति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थाने विनियुज्यते तस्याश्चापि पूर्वोक्तन्यायेन गार्हपत्यप्रकाशनसामर्थ्यस्य सत्वात् न च
मंत्रस्थेंद्रपदस्य गुणवृत्त्या गार्हपत्ये गौणत्वेऽपि रूढ्या तु स्वर्गाधिपतौ सहस्राक्षे इंद्रे हृतत्वान्मंत्रेण प्रकाशिते मुख्येंद्रे मंत्रब्राह्मणयोर्विवादपरिहाराय ब्रा
ह्मणस्य गार्हपत्यशब्देन निरूढगुणसंबंधद्वारेणेंद्रो लक्षणीय इति वाच्यम् इंद्रगार्हपत्यशब्दयोरन्यतरस्य गौणत्वे वक्तव्ये भाविनि सति मंत्रस्य प्राप्तार्थत्वेनानु
वादकत्वसंभवान्मंत्रस्थेंद्रपदस्यैव गौणत्वस्य न्याय्यत्वात् ब्राह्मणवाक्यस्याप्राप्तार्थत्वेन विधायकत्वाद्विधौ लक्षणायाश्चान्याय्यत्वाच्च तस्माद्गार्हपत्य
प्रकाशने समर्थमेव मंत्रमैंद्र्येति तृतीयाश्रुतिर्गार्हपत्योपस्थाने विनियुंक्त इति सिद्धम् एवं श्रुतेर्लिंगस्य दौर्बल्यवल्लिंगादेः पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परस्य परस्य
वाक्यादेरेकविनियोज्यविषयत्वेन विरोधे दौर्बल्यं स्वार्थाव बोधने परस्य पूर्वमवधानेन प्रवृत्तेः ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तथाचसूत्रं श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवायेपारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति एवंश्रुतिंनिरूप्यलिंगंलक्षयतिशब्दसामर्थ्यमितिलिंगमि-
तिलक्ष्यनिर्देशः सामर्थ्यंलिंगमित्युक्तेंकुरादिजननानुकूलवीजादिसामर्थ्येतत्प्रसंगः स्यात्तद्वारणायशब्देतिविशेषणम् सामर्थ्यंहिद्विविधंशब्दगतमर्थगतं
चेतितत्राद्यस्यलक्षणमन्योक्तंतत्रैवरूढ्संमतिप्रदर्शयन्नतदर्थमाहयथाहुरित्यादिनाऽर्थत्वंतुपयःस्रुवेणावद्यतीत्यवदानेसामान्यशेषत्वावगमेपिस्रुवा-
स्यलिंगात्सामर्थ्यरूपादाज्यसान्नाय्यादिद्रवद्रव्यावदानविशेषांगत्वंस्रुवेणमांसादिद्रव्यावदानस्यकर्तुमशक्यत्वादिति ननुरूढिरूपस्यसामर्थ्यस्यसमा-
ख्यातोनभेदःस्यात् तथाचवर्हिर्देवसदनंदामीतिमंत्रस्यात्यादिलवनांगत्वमपिस्यादित्याशंक्याहसमाख्यातोभेदइतिरूढिरूपस्यसामर्थ्यस्येतिशेषः
यौगिकशब्दरूपसमाख्यातोरूढ्यात्मकस्यलिंगशब्दस्यभेदएवप्रसिद्धेः तथाचनतयोरभेदइत्यर्थः समाख्यातोनाभेदइतिपाठेपिसएवार्थः रूढिरूपस्यसा

शब्दसामर्थ्यंलिंगम् यथाहुः सामर्थ्यंसर्वशब्दानांलिंगमित्यभिधीयते सामर्थ्यंरूढिरेवतेनसमाख्यातोनाभेदः यौगिक
शब्दसमाख्यातोरूढ्यात्मकलिंगशब्दस्यभिन्नत्वात् तेनवर्हिर्देवसदनंदामीतिमंत्रस्यकुशलवनांगत्वंनतूलपादिलव
नांगत्वं तस्यवर्हिर्दामीतिलिंगात्तल्लवनंप्रकाशयितुंसमर्थत्वात् एवमन्यत्रापिलिंगाद्विनियोगोद्रष्टव्यः तदिदंलिंगंवाक्या
दिभ्योवलवत् ॥ र्थस्यसमाख्यातोभेदेफलितमाह तेनेतिरूढिसमाख्यायोर्मिथोभेदेनपुरोडाशसदनभूतंवर्हिःस्तृणामीतिश्रुतपदसामर्थ्याद्व-
हिर्देवसदनंदामीतिमंत्रस्यकुशकाशादिरूपाणांमुख्यवर्हिषांलवनांगत्वंनतुसमाख्यातोदर्भसदृशानामुल्पादिरूपतृणविशेषाणांगौणवर्हिषांलवनांग
त्वमित्यर्थः उक्तेऽर्थेहेतुमाहतस्येत्यादिनातस्येतिवर्हिर्देवेत्यादिमंत्रस्येत्यर्थः तल्लवनमितिकुशलवनमित्यर्थः एवमन्यत्रापीतिवर्हिर्देवसदनंदामीति
मंत्रस्यकुशलवनांगत्ववदग्नयेजुष्टंनिर्वपामीत्यादिमंत्रस्यापिनिर्वापादिप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिंगान्निर्वापादौविनियोगइत्यर्थः अन्येदंबोध्यम् तस्यहिमंत्रस्य
निर्वापांगत्वंसंभवतियस्ययस्ययत्प्रकाशनसामर्थ्यंतस्यमंत्रस्यतदंगत्वमितिन्यायात् तच्चलिंगंद्विविधंसामान्यसंबंधबोधकप्रमाणांतरानपेक्षंतत्सापेक्षंचेतितत्र

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तस्य तदङ्गत्वं सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणान्तरानपेक्षं केवलं लिङ्गाद्भवति यथार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानाङ्गत्वम् अर्थज्ञानं विना तदनुष्ठानासंभवात् यद्विना यत्संभ
वति तस्य तदङ्गत्वं तत्सापेक्षलिङ्गाद्भवति यथोक्तमन्त्रस्य निर्वापाङ्गत्वं निर्वापस्य हि विनापि मन्त्रमुपायान्तरेण स्मृत्वा कर्तुं शक्यत्वान्न मन्त्रो निर्वापस्वरूपार्थं संभव
ति किं च पूर्वसाधनीभूतनिर्वापप्रकाशनार्थ एवतादृशनिर्वापप्रकाशनार्थत्वं वचनसामर्थ्यमात्रान्न गम्यते सामर्थ्यस्य निर्वापप्रकाशनमात्रे सत्त्वात् ततश्चा
वश्यं प्रकरणादि सामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणं स्वीकर्तव्यम् तथा च दर्शपूर्णमासप्रकरणे तस्य मन्त्रस्य पाठादेवानेन मन्त्रेण दर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धि किंचि
त्प्रकाश्यत इत्यवगम्यते अन्यथा दर्शादिप्रकरणपाठस्य वैयर्थ्यापत्तेः किं तद्दर्शपूर्णमासापूर्वसंबन्धि प्रकाश्यमित्याकाङ्क्षायां निर्वापप्रकाशनसामर्थ्यात्पु

अत एव स्योनं ते सदनं कृणोमीति मन्त्रस्य पुरोडाशसदनकरणाङ्गत्वम् सदनं कृणोमीति लिङ्गात् न तु वाक्यात् समभिव्याहारो
वाक्यम् समभिव्याहारश्च साध्यत्वादिवाचकद्वितीयाद्यभावेपि वस्तुतः शेषशेषिवाचकपदयोः सहोच्चारणम् यथा
यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति अत्र पर्णताजुह्वोः समभिव्याहारादेव पर्णताया जुह्वङ्गत्वम् न चानर्थक्यम्
अन्यथापि जुह्वाः सिद्धत्वादिति वाच्यम् जुहूशब्देन तत्साध्यापूर्वलक्षणात् ॥

रोडाशनिर्वाप इत्यवगम्यते निर्वापश्च पुरोडाशसंस्कारद्वा
४३ रा पूर्वसंबन्धीति लिङ्गान्मन्त्रस्य निर्वापार्थत्वे सति न तस्यानर्थक्यापत्तिः तस्मादग्नये जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रस्य प्रकरणाद्दर्शपूर्णमाससंबन्धितयावगतस्य निर्वा
पप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गान्निर्वापाङ्गत्वमिति तदिदं निरुक्तं सामर्थ्यरूपं लिङ्गं वाक्यप्रकरणादिभ्यः प्रबलमित्याह नेदमित्यादिना अत एवेति लिङ्ग
स्य वाक्यादिभ्यो बलवत्त्वादेवेत्यर्थः स्योनं ते सदनं कृणोमीत्यत्र घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इति वा
क्यशेषः भो पुरोडाश तेन त्वं स्योनं समीचीनं सदनं स्थानं कृणोमि करोमि तच्च स्थानं घृतस्य धारया सुशेवं सुष्ठु सेवितुं योग्यं कल्पयामि भो व्रीहीणां मेध व्रीहिसार
भूत त्वं सुमनस्यमानः समाहितः सन् तस्मिन्नमृते समीचीने स्थाने सीद उपविश प्रतितिष्ठ तत्र स्थिरो भवेत्यर्थः तत्र च तस्मिन्नित्यनेन तच्छब्देन ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ॰भा॰ प्रकृतवाचकेन पूर्वोत्तरार्द्धयोरेकवाक्यत्वे सिद्धे मंत्रद्वयस्याभावान्नद्वौ ऽयं मंत्रः स्योनकरणस्यांगं पुरोडाशस्थापनस्य चांगं भवति तत्र विनियोजिका श्रुतिश्चैवं
२२ कल्पनीया सर्वेणानेन मंत्रेण स्योनं कर्तव्यमिति तथा सर्वेणानेन मंत्रेण तत्र पुरोडाशः स्थापनीय इति च तथा च सदनकरणपुरोडाशस्थापनयोरस्य मंत्रस्य वि-
कल्पः समुच्चयो वाऽस्येच्छया भविष्यतीति पूर्वपक्षः तन्न हि पदैकत्वे पूर्वोत्तरार्द्धयोः परस्पराऽन्वयेनैकवाक्यसंपन्ने तदेव तूत्तरार्द्धस्य सदनकरणशक्तिमकल्प-
यित्वा सकलमंत्रं सदने विनियोक्तुं नार्हति तथा तदेव वाक्यं पूर्वार्द्धस्य पुरोडाशस्थापने शक्तिमकल्पयित्वा न पुरोडाशस्थापने कृत्स्नं मंत्रं विनियोक्तुं प्रभवति
न तस्य लिंगकल्पनव्यवधानेन वाक्यं श्रुतिं प्रति विप्रकृष्यते प्रत्यक्षं तु लिंगद्वयं तां श्रुतिं प्रति न विप्रकृष्यते तथा सति लिंगेन वाक्यस्य बाधान्मंत्रस्यार्द्धद्वयं सद-
नकरणस्थापनयोर्व्यवस्थितमिति राद्धांतः तमेतमभिप्रेत्याह मंत्रस्येत्यादिना लिंगादिति सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यरूपादित्यर्थः ननु वाक्यादिति

तथा च वाक्यार्थः पर्णतया वतहविर्धारणद्वारा जुहूमपूर्वं भावयेदिति एवं च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते तदेव तस्या
ध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यत इति न पर्णताया वैयर्थ्यम् अवतहविर्धारणद्वारेति चावश्यं वक्तव्यम् ॥ ॥

मंत्रस्य पुरोडाशसदनसादनरूपार्थकरणांगत्वं ननु सदनसादन लक्षणशेषशेषिरूपार्थप्रतिपादकात्सदनं कृणोमि तस्मिन्सीदेत्येवं सहोच्चारणरूपा २२
द्वाक्यादित्यर्थः वाक्यं लक्षयति समभिव्याहार इति वाक्यमिति लक्ष्यनिर्देशः समभिव्याहारशब्दं व्याचष्टे समभिव्याहारश्चेत्यादिना तत्रोदाहरणमा
ह यथेत्यादिना पर्णताजुह्वोरिति शेषशेषिलक्षणयोरिति शेषः ननु कार्यांतरेणैव जुह्वाः सिद्धत्वात्पर्णतायाश्चानर्थक्यं स्यादित्याशंक्य परिहरति न चेत्यादिना न
च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह जुहूशब्देनेत्यादिना यदि जुहूः पर्णतयैव क्रियते तदेव जुह्वाः पूर्वं जन्यते नान्यथेति भावः फलितवाक्यार्थमाह तथा चेत्यादिना क्व-
चित्पुस्तके वतेत्यतः प्रागिति तः परत्रैवं च पर्णतया यदि जुहूः क्रियते तदैव तस्याध्यमपूर्वं भवति नान्यथेति गम्यत इति न पर्णताया वैयर्थ्यमिति पाठः अवध
त इत्यवतं अवतं च तद्धविश्च तस्य धारणद्वारेत्यर्थः अवतेत्यादेर्व्याकृतिमाह ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लाप्रकृति

अन्यथेत्यादिना अन्यथाऽवत्तेत्यादेरनुपादानइत्यर्थः स्रुवस्रुवादिभिराज्यहविर्धारणद्वारैवोपकारिपतइतिभावः ननुपर्णतायाअनारभ्याधीतत्वादनारभ्य
विधेश्चसामान्यविधित्वात्पर्णतासर्वेषुप्रकृतिविकृतियागेषुसमन्वेत्वित्याशंक्याह सेयमित्यादिना एवकारव्यावर्त्यमाह नविकृतिष्वितितत्रेतिविकृतिष्वित्य
र्थः चोदकेनेति प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येतिचोदकशब्दितातिदेशवाक्येनेत्यर्थः तत्प्राप्तिसंभवादितिपर्णताप्राप्तिसंभवादित्यर्थः पौनरुक्त्यापत्तेरितिप्रकृ
तौवाद्विरुक्तत्वादितित्यापविरोधेन पौनरुक्त्यरूपदोषापत्तेरित्यर्थः केयंप्रकृतिर्विकृतिश्चेत्याकांक्षायांतल्लक्षणमाह यत्रेत्यादिना अतिदेशेनेतिउक्तचोदक
शब्दितातिदेशवाक्येनेत्यर्थः किंचयत्रचोदकेनांगाप्राप्तिस्तत्रानारभ्याधीतानांसन्निवेशः दर्शपूर्णमासयोरपिचोदकप्रमाणेनांगानामप्राप्तेः प्रकरणपठि
तैरेवांगैर्नैराकांक्ष्यात्तत्रपर्णतायाः सन्निवेशान्याप्यएवगृहमेधीययागाद्यपिकुत्रापिविकृतौनांगानामतिदेशेनप्राप्तिस्तथापितस्यकृत्स्नोपकारेरा

अन्यथास्रुवादिष्वपिपर्णतापत्तेः सेयंपर्णता अनारभ्याधीतापिसर्वप्रकृतिष्वेवान्वेति नविकृतिषुतत्रचोदकेनापितत्प्रा
प्तिसंभवात्पौनरुक्त्यापत्तेः यत्रसमग्रांगोपदेशः साप्रकृतिः यथादर्शपूर्णमासादिः तत्प्रकरणेसर्वांगपाठात् यत्रनसर्वांगो
पदेशः साविकृतिः यथासौर्यादिः तत्रकतिपयांगानामतिदेशेनप्राप्तत्वात् ॥

ज्यभागादिभिरेवनैराकांक्ष्येणतत्रापिचोदकांगाप्रा
प्तेः सत्त्वात्तत्रापिपर्णतासन्निवेशोभवत्येवकिंचयोऽनारभ्यविधिः ससामान्यविधिरित्युच्यतेसामान्यविधेश्चास्पष्टत्वात्तस्यविशेषेणोपसंहारोभवति
तथाचोक्तं सामान्यविधिरस्पष्टः संह्रियेत विशेषतइतितथाचसामिधेन्यश्चासाप्तदश्यस्यानारभ्याधीतत्वेपिनप्रकृतिषुगमनंतस्यप्रकृतियागानांसामि
धेन्यकपांचदश्यावरोधात् नापिविकृतिमात्रेतद्गमनंतत्रचोदकप्राप्तपांचदश्यबाधप्रसंगात् किंतुप्रत्यक्षश्रुतसाप्तदश्यासुमित्रविंदादिष्वेवविकृति
षुतस्यसाप्तदश्यस्यगमनंभवतितथाचोक्तं एवंचप्रकृतावेतत्पांचदश्यंप्रतिष्ठितंविकृतौचनयत्रास्तिसाप्तदश्यंपुनः श्रुतिरितिनचवाक्यवैयर्थ्यमना
रभ्याधीतस्यैवकंसाप्तदश्यस्यमित्रविंदादिप्रकरणस्थवाक्येनोपसंहारात् उपसंहारश्चनामसामान्यप्राप्तस्यविशेषेनियमनंतेनचसाप्तदश्यस्यानारभ्य

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ॰ भि॰ मित्रविंदादिप्रकरणस्थापूर्वविशेषविधिरिति सर्वमभिप्रेत्याह अनारभ्यविधिः सामान्यविधिरिति किं च तद्धि वाक्यं प्रकरणाद्बलीयो भवति स्थानादितस्तु सुतरां
२३ तस्य प्रकरणादपि दुर्बलत्वात् वाक्यस्य प्रकरणादिभ्यो बलवत्त्वादैन्द्राग्नी इदं हविरित्यादिमन्त्रस्य दर्शैकवाक्यत्वाद्दर्शांगत्वं न तु दर्शपूर्णमासप्रकरणाद्दर्शपू
र्णमासोभयांगत्वमित्याह तदिदमित्यादिना अत्र चेदं बोध्यम् अग्नीषोमाविदं हविरजुषेतामवीवृधेतां महो ज्यायोऽक्रातामिन्द्राग्नी इदं हविरजुषेतामवीवृधेतां
महो ज्यायोऽक्रातामिति सूक्तवाके श्रूयते तत्र च देवतावाचकं पदमग्नीषोमादिरूपं पौर्णमास्यादिकाले यथादैवतं विभज्य प्रयोक्तव्यमिति तन्नोपस्थितम् इदं
हविरित्यादिपदमवशिष्टं तु प्रयोक्ताग्नीषोमेन्द्राग्निमन्त्रद्वयगतमपि यथाक्रमममावास्यायामग्नीषोमपदपरित्यागे न पौर्णमास्यामिन्द्राग्निपदपरित्यागे

अनारभ्यविधिः समान्यविधिः तदिदं वाक्यं प्रकरणादिभ्यो बलवत् अत एवैन्द्राग्नी इदं हविरित्यादेरेकवाक्यत्वाद्दर्शांगत्वं न तु
प्रकरणात् दर्शपूर्णमासांगत्वम् उभयाकांक्षा प्रकरणम् यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यादौ वाक्ये फलविशेषस्यानिर्दे
शात् समिद्यागेन भावयेदिति बोधानंतरं किमिति उपकार्याकांक्षा दर्शपूर्णमासवाक्ये पि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदिति
बोधानंतरं कथमित्युपकारकाकांक्षा इत्थं चोभयथा प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासांगत्वम्॥

न च पठनीयं तथा च सति तेषां मन्त्रभागानां स
वैशेषत्वबोधको दर्शपूर्णमासप्रकरणपाठो नु गृहीतो भवतीति प्राप्ते अभिधीयते अग्नीषोममन्त्रशेषस्येदं हविरित्यादिरूपस्यैन्द्राग्निपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन २३
प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयं तेन च वाक्येनेन्द्राग्निप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिंगं कल्पनीयं तच्च लिंगमनेन मन्त्रभागेनेन्द्राग्निविषया काचित्क्रियानुष्ठेये
ति विनियोजिकां तृतीयां श्रुतिं कल्पयति ततः प्रकरणविनियोगे यामध्ये त्रिभिर्व्यवधानं भवति अग्नीषोमपदान्वयरूपं वाक्यं तु श्रूयमाणत्वाल्लिंगश्रुतिभ्या
मेव व्यवधीयते एवमिन्द्राग्नी मन्त्रशेषस्याप्यग्नीषोमपदान्वयाश्रवणात्प्रकरणेन प्रथमं तदन्वयरूपं वाक्यं कल्पनीयमित्यादि स्वयमूह्यम् तस्माद्वाक्येन
स्वस्माद्दुर्बलस्य प्रकरणस्य बाधितत्वात्तत्तन्मन्त्रशेषस्तत्र तत्रैव भवति एतदिति प्रकरणं लक्षयति उभयेत्यादिना आकांक्षात्वं चेल्लक्षणं शाद्दे बाधकारणीभू

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

संगतद्वारणायोभयेतिविशेषणम् उभयत्वं चैतत्तोभयत्वावच्छिन्नेघटपटादावतिव्याप्तिस्तद्वारणायोत्तरंदलम् परस्परमुभयाकांक्षेत्यर्थः प्रकरणमितिल
क्ष्यनिर्देशः तत्रोदाहरणद्वारोभयाकांक्षांप्रदर्शयन्लक्षणसमन्वयं करोतियथेत्यादिनाइत्यन्तेनचेति अनेनप्रकारेणचेत्यर्थः तच्चप्रकरणंविभजतेत
च्चप्रकरणमित्यादिना तेचेति उक्तलक्षणलक्षितेचेत्यर्थः तत्रेतिमहाप्रकरणावांतरप्रकरणयोर्मध्यइत्यर्थः मुख्यभावनेतिफलभावनेत्यर्थः तेनचे
ति महाप्रकरणेनचेत्यर्थः अंगत्वंबोध्यतइतिविशेषः तद्धिमहाप्रकरणंप्रयाजादीनांदर्शपूर्णमासयोर्विनियुंक्तइत्यर्थः एतच्चेतिमहाप्रकरणं
चेत्यर्थः तत्रहेतुमाह उभयेतिप्रकृतावेवेत्यनुषंगः एवकारव्यावर्त्यमाहनत्विति विकृतावुभयाकांक्षायाअसंभवादितिभावः तत्रेतिविकृतावित्य
र्थः अतिदेशेनेति अतिदेशवाक्यप्राप्तप्राकृतांगजातेनेत्यर्थः कथंभावाकांक्षायाइतिकर्तव्यताकांक्षायाइत्यर्थः तथाचप्रयाजपुपहोमादीनामपूर्वां

तच्चप्रकरणं द्विविधम् महाप्रकरणमवांतरप्रकरणंचेति मुख्यभावनासंबंधिप्रकरणंमहाप्रकरणम् तेनचप्रयाजादीनां
दर्शपूर्णमासांगत्वम् एतच्चप्रकृतावेव उभयाकांक्षायाः संभवान्नतुविकृतौ तत्रप्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येत्यतिदेशेन
कथंभावाकांक्षायाउपशमेनापूर्वांगानामप्युभयाकांक्षयाविनियोगासंभवात् तस्मादपूर्वांगानांस्थानादेवविकृत्यर्थत्वमि
ति।

गानामुपहोमादिभिर्भावयेत्किंभावयेदित्यस्याकांक्षातथापिसौर्यादिविकृतिप्रयोगस्यातिदेशवाक्यप्राप्तप्राकृतांगैरेवनैराकांक्ष्येणानापूर्वांगानामप्यु
पहोमादीनामुभयाकांक्षयाविकृतौविनियोगःसंभवतीतिभावः ननुप्राकृतांगानांविकृतावपठितत्वात्प्रत्यक्षाणांकथंविकृत्याकांक्षोपशमहेतुत्वंवैकृ
तांगानांतूपहोमादीनामत्रपठितत्वेनप्रत्यक्षाणांसंभवत्याकांक्षोपशांतिहेतुत्वमितिचेन्नतेषांविकृतौपठितत्वेनप्रत्यक्षत्वेप्यन्यत्राक्लृप्तोपकारकत्वाच्छी
घ्रंविकृत्याकांक्षोपशांतावसामर्थ्यात् अतिदिष्टानांतुप्रकृतौक्लृप्तोपकारकत्वेनसंभवतितदाकांक्षोपशमनसामर्थ्यम् नचतेषामेवप्राकृतांगानांविकृ
तौप्रकरणाग्रहणंस्यादितिवाच्यम्तेषामपिप्रकृतावुपकारकत्वेनोपक्षीणाकांक्षत्वात्नचप्राकृतांगानामत्रोपस्थापकाभावेनानुपस्थितत्वमितिवाच्यम्

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ॰मी॰ सत्वेन तेषामन्योपस्थितत्वात् तथाहि सौर्यवाक्योपमित्याग्नेयवाक्यमुपनीयते गवयदर्शनादनेन सदृशी मदीया गौरिति गोरूपमानवत् आग्नेयवाक्ये चोप-

२४ मितेनेन तदर्थो ज्ञायते स च अंशभावनारूपस्तस्मिंश्च ज्ञाते सौर्यवाक्ये भावनायामाख्यस्य करणस्य च विद्यमानत्वेन तन्त्राकांक्षाभावेपीतिकर्तव्यताकांक्षायां प्रा-
कृतोपकारदृष्टभावेनाग्नेयेतिकर्तव्यतामतिदिश्य सौर्ययागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदाग्नेयवदिति सिद्धमिति तस्मादाग्नेयेतिकर्तव्यतयैव विकृत्याकांक्षोपशमने सौ-
मादौ विकृताबुभयाकांक्षारूपस्य प्रकरणस्याभावादन्यतराकांक्षारूपात् स्थानादेवोपहोमादीनामपूर्वांगानां विकृतिशेषत्वमित्युपसंहरति तस्मादिति अवांतर-
प्रकरणं लक्षयति अंगभावनेतिते न चेति अवांतरप्रकरणेन चेत्यर्थः अत्रापि बोध्यत इति शेषः तत्रेति तेनेतेषां तदंगत्वं चेत्यर्थः संदंशेनेति संदंशो लोहकंटकवि-

अंगभावनासंबंधि प्रकरणमवांतरप्रकरणम् तेन चाभिक्रमणादीनां प्रयाजाद्यंगत्वम् तच्च संदंशेनैव ज्ञायते तदभावे चावि-
शेषात्सर्वेषां फलभावनाकथंभावेन ग्रहणप्रसंगेन प्रधानांगत्वापत्तेः एकांगानुवादेन विधीयमानयोरप्यंगयोरंतरालवि-
हितत्वं संदंशः यथाऽभिक्रमणे तत्र हि समानयते जुपभृतस्तेजो वा इत्यादिना प्रयाजानुवादेन किंचिदंगं विधाय तदनंतरम-
पि प्रयाजानुवादेन प्रयाजांगत्वं यस्यैवं विदुषः प्रयाजा इज्यंते सैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यान्नुदतेऽभिक्रामं जुहोत्यभिजित्यै इत्य-
नंतरं यो वै प्रयाजानां मिथुनं वेदेत्यादि किंचिदंगं विधायाविधीयते॥

द्वलोहशलाकाद्वयरूपस्तेनेत्यर्थः तन्न्यायेनेति यावत् तदनंगीकारे दो- २५
षमाह तदभाव इति संदंशाभाव इत्यर्थः अविशेषात् प्रकरणाविशेषात् सर्वेषां प्रयाजादीनामभिक्रमणादीनां च कथंभावेनेतिकर्तव्यतारूपेण प्रधानांगत्वा-
पत्तेः दर्शादिप्रधानांगत्वापत्तेः तथा चाभिक्रमणादीनां प्रयाजाद्यंगत्वग्रहे संदंशस्याभावे सति दर्शादिप्रधानयागप्रकरणपाठविशेषात् प्रयाजादिवदभिक्र-
मणादीनामपि दर्शादिफलभावनाया इतिकर्तव्यताकांक्षया ग्रहणप्रसंगेन दर्शादिप्रधानयागांगत्वापत्तेस्तत्संदंशेनैव ज्ञातुं शक्यत इति समुदायार्थः।
संदंशं लक्षयति एकांगानुवादेनेति तत्रोदाहरणमाह यथाभिक्रमण इति अभिक्रमणे स्वैकस्य प्रयाजरूपस्यांगस्यानुवादेन विधीयमानयोः प्रयाजांगयोर-

नद्वीत्यादिनानह्वि अभिक्रमणं होत्यर्थः समानयतेजुह्वामुपभृतइति उपभृतो घृतपात्रविशेषाज्जुह्वांजुहूरूपपात्रविशेषे घृतं समानयतइति संन्यार्थः किं चिदंगमिति उपभृतः पात्राज्जुह्वां प्रयाजार्थं घृतानयनरूपमंगमित्यर्थः तदनंतरमपीति अभिक्रमणानंतरमपीत्यर्थः तदनंतरमपीत्यस्य किंचिदंगं विधीयतइत्युत्तरेणान्वयः प्रयाजत्वमिति पाठेतु तस्यापि किंचिदंगमित्यनेनोत्तरेणैवान्वयः आत्मानिति शत्रूनित्यर्थः जुरतइति व्यथयतिश्च पतुरनीतिवाथः जनीति यावत् अभिक्रमणं जुहोत्यभिजित्याइति विजयायाहवनीयं सर्वतः संचरणं कृत्वा जुहुयादित्यर्थः मिथुनं वै देवीति युगलं जानातीत्यर्थः अतइति प्रयाजानुवादेन विहित तदंगमध्ये विहितत्वादित्यर्थः ननु प्रयाजानामितिकर्तव्यताकांक्षाभावान्नतत्र संदंशेनाप्यभिक्रमणस्यांगत्वेनान्वयः साकांक्षस्यैव गुणान्वयोणेतिन्यायादित्यतआह प्रयाजैरित्यादिना साच प्रयाजानामितिकर्तव्यताकांक्षा संदंशलब्धैरेवाभिक्रमणादिभिः शाम्यती।

अतः प्रयाजांगमध्येऽभिहितमभिक्रमणं तदंगम् प्रयाजैरपूर्वं कृत्वा यागोपकारं भावयेदिति ज्ञाते कथमेभिरपूर्वं कर्तव्यमितिकथंभावाकांक्षायाः सत्वात् साच संदंशपठितैरभिक्रमणादिभिः शाम्यति न चांगभावनायाः कथंभावाकांक्षाऽभावः भावनासामान्येन तत्रापि तत्संभवात् यदिदं प्रकरणं क्रियाया एव साक्षाद्विनियोजकं द्रव्यगुणयोस्तु तद्द्वारा ॥ ॥१०

त्याह साचेत्यादिना तथाचोक्तं परप्रकरणस्थानामंगेभ्रुत्यादिभिस्त्रिभिः ज्ञाते पुनस्त्वैतैरेव संदंशेन तदिष्यतइति ननु प्रयाजभावनायाअंगभावनात्वेन कथंभावाकांक्षाभावान्न प्रयाजभावनाकथंभावेनाभिक्रमणं गृह्यतइत्याशंक्य परिहरति न चेत्यादिना प्रयाजादिभावनाकथंभावाकांक्षाशून्यात्वंगभावनात्वादित्यत्र हेतोरसाधारणानैकांतिकत्वात्साकांक्षत्वसाधने हेतुसत्वाच्च प्रयाजाद्यंगभावनायाः कथंभावाकांक्षाशून्यत्वमित्याह भावनासाम्येनेति प्रयाजाद्यंगभावनाकथंभावसाकांक्षा भावनात्वाद्दर्शादिभावनावदितिप्रयोगोत्रबोध्यः नचावहननादिभावनायांव्यभिचारः तस्याः पक्षसमत्वात् तत्रापि तत्संभवादिति प्रयाजाद्यंगभावनायामपिकथंभावाकांक्षासंभवादित्यर्थः निरूपितप्रकरणस्य साक्षाद्विनियोज्यविषयमुपन्यस्यति यदिदमित्यादिना तस्यैव व्य

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लो॰मी॰ तिं तद्द्वारेति क्रियाद्वारेत्यर्थः अत्र च द्रव्यस्य क्रियाद्वारैव प्रकरणं विनियोजकं गुणस्य तु द्रव्यक्रियोभयद्वारा विनियोजकमिति विभागः फलभावनाया
२५ मिति फलभावनायां क्रियाजातमिति कर्तव्यतात्वेनान्वेतीति संबंधः भिन्नप्रकरणस्थक्रियायाः अन्यत्र क्रियायामन्वयापत्तिवारणाय सन्निधिपठितमि
त्युक्तम् श्रूयमाणफलस्य क्रियाजातस्येति कर्तव्यतात्ववारणाय श्रूयमाणफलकमित्युक्तम् प्रधानस्योपकाराकांक्षाभावे तत्र तदन्वयादर्शनात्कथं
भावाकांक्षायामित्युक्तम् गुणस्याप्युपकार्याकांक्षाभावे त्वपकारकत्वेनान्वयादर्शनादुपकार्याकांक्षायेत्युक्तम् इति कर्तव्यताकांक्षायां क्रियाया एव
साक्षादन्वये लोकप्रसिद्धिहेतुत्वेन दर्शयति क्रियाया एवेत्यादिना क्रियाया एवान्वयदर्शनादित्यन्वयः कुठारेणाच्छिंद्यादित्यत्र कथमिति कथंभावाकांक्षाया

तथाहि यजेत स्वर्गकाम इत्यत्र फलभावनायां कथंभावाकांक्षायां सन्निधिपठिताः श्रूयमाणफलकं क्रियाजातमुपकार्या
कांक्षयेति कर्तव्यतात्वेनान्वेति क्रियाया एव लोके कथंभावाकांक्षायामन्वयदर्शनात् नहि हस्तकुठारेणाच्छिंद्यादित्यत्र क
थंभावाकांक्षायामुच्चार्यमाणोपि हस्तोन्वेति किंतु हस्तेनोद्यम्य निपात्येति उद्यमननिपातनेएव हस्तस्तु तद्द्वारैवान्वेतीति सा
र्वजनीनमेतत् इदं च स्थानादिभ्यो बलवत् अतएवाक्षैर्दीव्यति राजन्यमिति देवनादयो धर्मा अभिषेचनीयसन्निधौ पठिता अ
पि स्थानान्नांतरंगं किंतु प्रकरणाद्राजसूयांगमिति ॥

हस्तेनेत्युच्चार्यमाणोपि हस्तो न हि च्छिदिभावनायां साक्षादन्वेतीत्यभिप्रेत्याह नहीत्यादिना उ
द्यमननिपातनएवान्वित इति शेषः उद्यमनं च निपातनं चोद्यमननिपातने इति द्विवचनं संधिस्तु लेखकप्रमादतः यद्वा उद्यमनेन निपातन उद्यमननिपातन
इति व्याख्येयम् अत्र चान्वेतीत्यनुषंगः तद्द्वारैवेति उद्यमननिपातनद्वारैवेत्यर्थः सार्वजनीनमिति सर्वेषु जनेषु भवमित्यर्थः सर्वजनप्रसिद्धमिति याव २५
त् किंच कथंभावाकांक्षा नाम करणगतप्रकाराकांक्षा थमुजः प्रकारवाचित्वात् सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः सामान्यं च क्रियारूपमेवाख्यातेनोच्य
ते यजेत स्वर्गकाम इत्यस्य यस्यार्थः यागेन तथा कर्तव्यं यथा स्वर्गो भवतीति क्रियासामान्यस्य च विशेषः क्रियैव भवति नहि ब्राह्मणविशेषः परिव्रा।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

जकादिर्ब्राह्मणो भवति एवं च करणगतक्रियाविशेषाकांक्षा परनामधेयं कथंभावाकांक्षायां क्रियेवान्वेतीति युक्तं स च करणगतः क्रियाविशेषोन्वाधा
नादिर्ब्राह्मणतर्पणान्तः क्रियारूप एवेति युक्तं तस्य प्रकरणेनैव ग्रहणं तस्य च करणगतत्वं तदुपकारकत्वमेव तेन विनापूर्वाजननात्तत्त्वं च प्रम
ननिपतनमतिरेकेणाकुर्मेणाद्वैधीभावो जन्यते तत्सिद्धं कथंभावाकांक्षायां क्रियेवान्वेतीति न तदिति प्रकरणस्यानादितो बलीयो भवति यथा हि राजसूयप्रक
रणे पञ्चेष्टिसोमयागा बहवः समप्रधानभूताः पठ्यन्ते तत्र च कश्चिदभिषेचनीयसंज्ञकः सोमयागः पठितः तस्य हि सन्निधौ विदेवनादयो धर्माः अक्षैर्दीव्य
ति राजन्यं जिनाति शौनःशेपमाख्यापयतीत्यभ्यूयते जिनाति जयतीत्यर्थः बह्वृचब्राह्मणे समाम्नातं शुनःशेपविषयमुपाख्यानं शौनःशेपं तदाख्यापयतीत्य
र्थः तत्र च विदेवनादीनां सन्निधिबलादभिषेचनीयांगत्वमिति प्राप्ते राद्धान्तः राजसूयेतिकर्तव्यताकांक्षायामनुवृत्तायां विहिता विदेवनादयः प्रकरणेन राज

देशसामान्यं स्थानं तद्द्विविधम् पाठसादेश्यमनुष्ठानसादेश्यं चेति स्थानं क्रमश्चेत्यनर्थान्तरम्।
पाठसादेश्यमपि द्विविधम् यथासन्निधिपाठः यथासंख्यपाठश्चेति ॥

सूयशेषा एव भवन्ति राजसूयश्च बहुयागा
त्मको भवति तत्श्च तत्रत्यसर्वयागशेषत्वं विदेवनादीनां सिद्धमिति किं चाभिषेचनीयस्य काचिद्रूप्याकांक्षा विदेवनादिषु नास्त्येव तस्य ज्योतिष्टोमविकृ
तित्वेनातिदिष्टैरेव प्राकृतांगैस्तदाकांक्षानिवृत्तेः ननु सन्निहितविधिबलादाकांक्षोत्थाप्यत इति चेन्न तस्याकांक्षारूपमन्तरालप्रकरणमात्रे परिकल्प्यते न ह्या
वाक्यलिंगश्रुतिकल्पनया सन्निधिर्विप्रकृष्यते राजसूयाकांक्षारूपमहाप्रकरणं तु क्लृप्तत्वादेकयाऽऽकांक्षया संनिकृष्यते नन्वत्र प्रकरणेन सन्निधेर्बाधा
त्सर्वयागशेषा विदेवनादयो धर्मा इत्यभिप्रेत्य प्रकरणस्य स्थानादिभ्यो बलवत्त्वमाह इदं चेत्यादिना स्थानं लक्षयति देशसामान्यमिति सन्निधिविशेषत्वमि
ति लक्षणान्तरम् स्थानं क्रमश्चेति लक्ष्यत्वेन निर्दिश्यते पाठसमानदेशत्वेनानुष्ठानसमानदेशत्वेन च स्थानं विभजते तत्तद्द्विविधमित्यादिना यथासंख्यपाठत्व
न सन्निधिपाठत्वेन च पाठसमानदेशत्वमपि विभजते पाठसादेश्यमित्यादिना तत्र यथासंख्यपाठत्वेन समानदेशत्वं समुदाहरति ॥०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लो.भी. तत्रैन्द्राग्नमित्यादिना प्रथमस्य प्रथममिति प्रथमस्यैन्द्राग्नमित्यैन्द्राग्नेष्टियागस्येन्द्राग्नी रोचना दिव इति प्रथमं याज्यानुवाक्यायुगलमंगं द्वितीयस्य वैश्वानरमिति वै
२६ श्वानरेष्टियागस्य वैश्वानरो अजीजनदित्यादि द्वितीयमंगमित्यर्थः एवंरूपविनियोगे हेतुमाह प्रथमपठितमंत्रस्येत्यादिना कैमर्थ्याकांक्षायामिति किमर्थोयं मंत्र इ
ति कैमर्थ्याकांक्षायामित्यर्थः एवं द्वितीयमंत्रस्यापीति किमर्थोयं मंत्र इति द्वितीयमंत्रस्यापि कैमर्थ्याकांक्षायां द्वितीयस्थाने विहितमेव कर्मोपतिष्ठते समान
देशत्वादित्यर्थः कोर्थोयस्य स किमर्थः तस्य भावः कैमर्थ्यं तस्याकांक्षायामिति निरुक्तया किमनेन मंत्रेणाभाव्यमिति सिद्ध्यतीत्यत्र च क्रमस्योदाहरणांतरमपिव
तेनैतथाहि दर्शपूर्णमासयोराध्वर्यवे कांडे त्वाग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीययागाः क्रमेणाम्नाताः याजमाने च कांडे त्वाग्नेयादिविषयास्तेनैव क्रमेण मंत्रा आम्नाताः
अग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासं दब्धिरस्यदब्धो भूयासममुं दभेयमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमिति तत्राद्यंतयोराग्नेयाग्नीषोमीययोः कर्मणोरे

तत्रैंद्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत् वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदित्येवं क्रमविहितेषु इंद्राग्नी रोचना दिव इत्यादीनां याज्यानु
वाक्यमंत्राणां यथासंख्यं प्रथमस्य प्रथमं द्वितीयस्य द्वितीयमित्येवंरूपो विनियोगो यथासंख्यपाठात् प्रथमपठितमंत्रस्य हि
कैमर्थ्याकांक्षायां प्रथमतो विहितं कर्मैव प्रथममुपतिष्ठते समानदेशत्वात् एवं द्वितीयमंत्रस्यापि वैकृतांगानां प्राकृतांगानुवा
देन विहितानां संदंशपतितानां विकृत्यर्थत्वं सान्निधिपाठात् ॥

वेतौ मंत्रौ मध्यमस्य चोपांशुयाजस्य कर्मणो मध्यमो दब्धिरस्यदब्धो भूयास २६
ममुं दभेयमिति मंत्रोंगं तस्य च मंत्रस्य च ब्राह्मणवाक्यमेवमाम्नायते एतया वै दब्ध्या देवा असुरानदभ्नुवन्तयैव भ्रातृव्यं दभ्नोतीति दब्धिर्घातकमायु
धमित्यर्थः न चाग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यनिष्टनिवारकत्वेन साधारणलिंगेन दब्धिमंत्रस्यांगत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् यथा वाक्यद्वयानुसंधाने
न संपन्नं प्रकरणं पृथक् प्रमाणं तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंपन्नेन क्रमप्रमाणेनोपांशुयाजे तस्य मंत्रस्य विनियोगात् न च क्रमस्य प्रकरणेंतर्भाव इति वाच्य
म् द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरेकवाक्यत्वाभावात् तस्मात् क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्ती मंत्रोंगं समानदेशः ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

आहुती

त्वादिति यथासंख्यपाठाद्धि विनियोग उक्तः सन्निधिपाठात्तु यानि वैकृतान्यंगानि प्राकृतांगानुवादेन विहितानि संदंशपतितानि तेषां विकृतौ विनियोग इत्याह वैकृतांगानामित्यादिना तत्रोदाहरणमाह यथाऽऽमनोहोमानामिति आमनमस्यामनस्य हो रेतस्विने स्वाहेत्यादय आमनोहोमाः यद्वा आमनोहोमानामिति पाठः प्रामादिक एव किंत्वामनहोमानामिति सकाररहितस्त्वापूर्व एव पाठः साधुः तत्र वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेत् ग्रामकाम इत्यस्य काम्येष्टियागस्य सन्निधौ श्रूयंते आमनहोमाः आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति तत्राऽऽमनहोमानां फलाकांक्षायां फलवद्विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यत इत्युक्तं तेषामुख्ययागत्वविरोधाभावात् नत्वाग्नेयादीनां एषामनुमित्यादीनां च बहूनां मुख्यविरुद्धमित्याशंक्य यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकाम इति वाक्येनाग्नेयादीनां फलसंबन्धावगमस्तथाऽऽमनहोमानां फलसंबन्धावगमाभावान्न प्राधान्यं युज्यते सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इति वाक्यस्य तु सांग्रहण्या एव फलसंबंधबोधकत्वेनाऽऽमनहोमानां तत्संबन्धबोधक

यथा आमनहोमानां तेषां हि वैमर्थ्याकांक्षायां फलं विकृत्यपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते उपस्थितत्वात् स्वतंत्रफलकत्वे विकृति सन्निधिपाठानर्थक्यापत्तेः पशुधर्माणामग्नीषोमीयार्थत्वमनुष्ठानसादेश्यात् औपवसथ्ये ह्यग्नीषोमीयः पशुरनुष्ठीयते तत् व स्मिन्नेव दिने ते धर्माः पठ्यंते ऽत्र तत्तेषां वैमर्थ्याकांक्षायामनुष्ठेयत्वेनोपस्थितपशुपूर्वमेव भाव्यत्वेन संबध्यते तच्च स्थानं समाख्यातः प्रबलम् ॥

त्वाभावात् तस्मात्फलवत्सन्निधावफलं तदंगमिति न्यायात्फलवत्याः सांग्रहण्याः सन्निधावाम्नातास्त्वफलास्त्वामनहोमास्तदंगमित्यभिप्रेत्य किमर्था इमे किलेति वैमर्थ्याकांक्षायां फलवतो विकृत्यपूर्वस्यैव भाव्यत्वेन संबन्धे हेतुमाह उपस्थितत्वादिति सन्निधिप्रमाणोपस्थितत्वादित्यर्थः नन्वामनहोमानां सांग्रहणीसन्निधिपाठे ऽपि विश्वजिन्न्यायेन स्वतन्त्रफलकत्वमेव किं न स्यादित्यत आह स्वतंत्रफलकत्व इत्यादिना फलवत्कर्मसन्निधौ पठितस्यैवाश्रूयमाणफलस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वतंत्रफलं कल्प्यते ऽन्यथा प्रयाजादीनामपि तन्न्यायेन स्वतन्त्रफलकत्वापत्तिः स्यात् अफलस्य फलवत्सन्निधौ पाठस्तु तदंगत्वायैव तदभावे ऽनर्थकत्वमेव तस्यापद्येतेति भावः ॥ ॥ ॥ ॥

। न्यायेन २-८

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सन्निधिपाठसादेश्येन विनियोगं निरूप्यानुष्ठानसादेश्येन विनियोगं निरूपयति पशुधर्माणामित्यादिना पशुधर्मास्तूपाकरणपर्यग्निकरणादयस्तत्र
प्रजापतेर्जायमानाः इदं पशुमित्याभ्यामृग्भ्यां पशोरुपस्पर्शनमुपाकरणं दर्भज्वालयाः त्रिः प्रदक्षिणीकरणम् पर्यग्निकरणम् यूपे रज्ज्वा बंधनं यूपनियो
जनमित्यादयो वा ध्यास्तेषामनुष्ठानसमानदेशत्वादग्नीषोमीयपशुशेषत्वमेव न तु सवनीयादिशेषत्वमित्यर्थः किंच ज्योतिष्टोमप्रकरणे त्रयः पशवः
समाम्नाता अग्नीषोमीयः सवनीयोऽनुबंध्यश्चेति तत्राग्नीषोमीयः पशुः सौत्यनामकादह्नः प्राचीने औपवसथ्यनामकेऽह्नि धिष्ण्यनिर्माणोर्ध्वं समनुष्ठी
यते तत्र चैवाह्नि ते धर्माः समाम्नाताः ततश्च तेषां शेषाकांक्षायामनुष्ठेयतयोपस्थितमग्नीषोमीयपशुं पूर्वमेव सन्निधितो भाव्यत्वेन संबध्यते न तु सवनीया
नुबन्ध्यौ पूर्वं तत्सन्निधिविरहात् अथ कथमिति चेत् सवनीयपशोः सौत्यनामकेऽह्नि समाम्नानादाश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवीयाग्नेयं पशुमु
पाकरोतीति अनुबंध्यस्य त्ववभृथोत्तरं श्रूयमाणत्वाच्च तस्मादुपपद्यते स्थानेषां धर्माणां सन्निधिनाऽग्नीषोमीयार्थत्वं सवनीयानुबन्ध्ययोस्तु चोदकान्नेऽति
दिश्यंते न च पाठसादेश्यादेव तेषां तदर्थत्वं किं न स्यादिति वाच्यम् अग्नीषोमीयपशोः सोमक्रयसमीपे पाठे तेन तत्त्वासंभवात् तत्क्रयसन्निधावेव तस्या
नुष्ठानमपि किं न स्यादिति वाच्यम् स एष द्विदेवत्यः पशुरौपवसथ्येऽहन्यालब्धव्य इति वाक्यात् तस्य तत्रानुष्ठानानुपपत्तेः न च स्थानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वा
त्तेन तद्धर्माणां ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम् तस्य सोमयागत्वात्तद्धर्मग्रहणायोगात् सोमो ऽस्य भिषवादीन् धर्मानाकांक्षति न तु यूपनियोजन
विशसनादीन् तस्मादानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायेन प्रकरणं प्रधानात्मवाच्य स्थानात्पशुयागार्थत्वमेव पशुधर्माणां युक्तं भवति न
चांगित्वमनर्थकाः संतस्ते धर्मा अंगेषु निविश्यपि पशुयागेषु विशेषेणानिविशंत्विति वाच्यम् सन्निधिरूपस्य विशेषस्य दर्शितत्वात् न चाग्नीषोमीयेपि तद्धर्माणां प्र २७
करणादेव विनियोगः किं न स्यादिति वाच्यम् प्रकृतोपकारैरेव प्राकृतधर्मैरग्नीषोमीयस्येतिकर्तव्यताकांक्षाया उपशांतत्वात् अग्नीषोमीयो हि सान्नाय्ययागप्र
कृतिको भवति तयोरुभयोरपि पशुप्रभवद्रव्यकत्वाविशेषात् सान्नाय्यं दधिपयसी तत्र पशुयागः पयोयागप्रकृतिकः साक्षात्पशुप्रभवद्रव्यका
त्वात् तच्चातं सान्नाय्यं वा तत्प्रभवत्वादिति तस्माच्चोदकप्राप्तैस्तद्धर्मैर्निराकांक्षत्वान्न पशुयागेन तद्

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

र्मणांप्रकरणंविनियोजकंकिंतुस्थानमेवेत्यभिप्रेत्याह औपवसथ्ये ह्यीत्यादिना एवंस्थानेननिरूप्यतस्यसमारव्यातःप्राबल्यमाहतच्चस्थानमित्यादिनातच्चेतिउक्त लक्षणलक्षितंचेत्यर्थः तंचतृतीयेचेदंस्थितम् शुंधध्वंदैव्यायकर्मणइत्ययंमंत्रः पौरोडाशिकमितियाज्ञिकैःसमारव्यातेकाण्डेपठितस्तस्यचसमारव्यया पुरोडाशकाण्डोक्तानामुलूखलजुह्वादीनामपिशोधनेंगत्वमितिप्राप्तेराद्धांतः नसमारव्ययामंत्रस्यपुरोडाशपात्रांगत्वंपदार्थयोर्भिन्नदेशस्थत्वेनसम्ब न्धस्याप्रत्यक्षत्वात् स्थानविनियोगेतुपदार्थयोरेकदेशसामान्यलक्षणःसम्बन्धःप्रत्यक्षएवनचसापदार्थयोःसम्बन्धवाचिकाभवतियौगिकशब्दानांद्रव्यवा चकत्वेनपदार्थसम्बन्धावाचकत्वात्तथात्वेवातस्याःसासम्बन्धमात्रवाचिकातद्विशेषवाचिकावास्यात्नाद्यः तन्मात्रोक्तेःप्रयोजनाभावात्सर्वेषांयौगिक वचसांपर्यायतापत्तेश्चद्वितीयेतुसम्बन्धिविशेषत्वस्यसंबंधिविशेषनिरूप्यत्वाद्वहुरूपसंबन्धिनोवक्तव्यौतथाचससंबंधिप्रतिपत्त्यैववाक्यार्थप्रतिपत्तिन्या

अतएवशुंधनमंत्रःसान्नाय्यपात्रांगंपाठसादेश्यात् ननुपौरोडाशिकमितिसमारव्ययापुरोडाशपात्रांगम् समारव्यायौगिकः शब्दःसाचद्विविधावैदिकीलौकिकीचतत्रहोतुश्चमसभक्षणांगत्वम् होतृचमसइतिवैदिकसमारव्यया अध्वर्योस्तत्तत्प दार्थांगत्वम् लौकिक्याअध्वर्यवमितिसमारव्ययेतिसंक्षेपः॥

येनसंबन्धप्रतिपत्तिसंभवेतत्रापिशक्तिकल्पनेगौरवान्नसमारव्यायाःस म्बन्धवाचित्वंनथाचोक्तंसर्वत्रयौगिकैःशब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयतेनहिसम्बन्धवाचित्वंसंभवत्यतिगौरवात्तथान्यच्चपाकंतुपचिरेवाहकर्तारंप्रत्ययोप्य कःपाकयुक्तःपुनःकर्तावाच्योनेकस्यकस्यचिदितिकिंच पौरोडाशिकमितिसमारव्यायांप्रकृतिःपुरोडाशमात्रमभिधत्तेनहितप्रत्ययस्तुपुरोडाश। स्येदमितिश्रुत्यतस्याकाण्डेनवेनावनाक्तस्यापुरोडाशपात्राणांमंत्रसन्निधिःप्रत्यक्षोभवतिकिंत्वर्थापत्त्यासकल्प्यतेकथंश्रृणुपयुक्तःसन्निधिर्नस्या दामंत्रप्रतिपादकग्रंथस्यपौरोडाशिकसमारव्यानस्यात्नत्वग्न्यसन्निहितानामिषेत्वेत्यादिमंत्राणामाग्नेयकांडसमारव्याभवति भवतिचसासन्निहि तानांयुंजानःप्रथमंमनइत्यादिमंत्राणांनतस्यकांडसमारव्ययासन्निधिपरिकल्प्यकल्पितकाण्डसन्निध्यन्यथा॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नुपपत्त्यापरस्पराकांक्षा रूपंच तत्पात्रप्रकरणं कल्पयित्वा तद्द्वारा वाक्यलिंगश्रुतीश्च कल्पयित्वा तया श्रुत्या विनियोग इति स्थानापेक्षया विनियोगे समाख्याया विप्रकर्षः सान्नाय्यपात्राणां तु कुंभीशाखापवित्रादीनां शोधनमंत्रसन्निधिः प्रत्यक्षो भवति कथं शृणु इध्माबर्हिः संपादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चांतरालं सान्नाय्यपात्राणां देशः उक्तः शोधनमंत्रश्चाग्निमिध्माबर्हिर्निर्वापविषययोर्मंत्रानुवाकयोर्मध्यमेनुवाके पठ्यते तेन च प्रत्यक्षः सान्निधिना प्रकरणादीनां चतुर्णामेव कल्पना सन्निधिः समाख्यापेक्षया सन्निकृष्यते तस्मात्क्रमेण समाख्यां बाधित्वा सान्नाय्यपात्राणां शोधने शेषायं मंत्रो भवतीत्यभिप्रेत्याह अत एवेत्यादिना अत एव स्थानस्य समाख्यातः प्रबलत्वादेव शुंधनमंत्रः शुंधध्वं दैव्याय कर्मण इति मंत्रः सान्नाय्यपात्रांगमिति सान्नाय्ययोरैन्द्रध्यैन्द्रपयसोः पात्राणां कुंभीशाखापवित्रादीनामंगमित्यर्थः पाठसादृश्यादिति सन्निधिपाठादित्यर्थः पुरोडाशपात्रांगमिति पुरोडाशपात्राणामुलूखलादीनामंगमित्यर्थः एवं स्थानं निरूप्य समाख्यां लक्षयति समाख्या यौगिकः शब्द इति स च यौगिकशब्दत्वं लक्षणं समाख्यानिलक्ष्यम् शब्दश्चतुर्धा यौगिको रूढो योगरूढो यौगिकरूढश्चेति तत्राध्वर्यवं याचक इत्यादिर्यौगिकः स एव समाख्येति चोच्यते यत्रावयवार्थ एव ज्ञायते स यौगिक इति तन्निर्वचनम् यो वयवशक्तिं निरपेक्ष्य समुदायशक्त्यैवार्थं बोधयति स रूढो यथा गवादिशब्दः यस्त्ववयवशक्तिविषये समुदायशक्त्यापि प्रवर्त्तते स योगरूढः यथा पंकजादिशब्दः पंकजादिशब्दस्य ह्यवयवशक्त्या पंकजनिकर्तृत्वेन समुदायशक्त्या च पद्मत्वेन रूपेण पद्मबोधकत्वात् यस्त्ववयवशक्तिसमुदायशक्तिभ्यां रूढार्थं यौगिकार्थं च स्वातंत्र्येण बोधयति स यौगिकरूढः यथोद्भिदादिशब्दः स चोर्ध्वभेदनकर्तृत्वेन गुल्मादिकं बोधयति यागविशेषमपि चेति सा यौगिकशब्दात्मिका समाख्या तत्र तयोः समाख्ययोर्मध्ये इत्यर्थः होतुरिति भक्षणस्य क्रियात्मकत्वेन प्राधान्यात्तत्कर्तुर्होतुर्भवतीति तदंगत्वमित्यर्थः तत्तत्पदार्थांगत्वमिति पुरो ध्वर्युर्विराजतीत्यादिना यजुर्वेदेन च विहितानां पदार्थानामंगत्वमित्यर्थः लौकिके तु याज्ञिकैः परिकल्पितयेत्यर्थः तृतीये स्थितं येतु होतुश्चमस इत्यत्र समाख्या भक्षहेतुः हरिरसि हारियोजन इत्यनेन मंत्रेण गृह्यमाणो ग्रहो हारियोजनः तत्र वाक्यं वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यत्र वषट्कार इत्येवमुक्तत्वाच्च यएव भक्षे हेतवइति प्राप्ते राद्धांतः हविर्धा ॥

नेग्रावभिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यंचः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयन्तीति श्रूयते उत्तरवेद्याः प्रतीचीने सदसः प्राचीने मण्डपे भिषवः उत्तरवेद्यां
होमः सदसि भक्षणं तत्राभिषवहोमयोर्वचनान्तरप्राप्तयोर्विधेयतया तो निमित्तत्वेनानूद्य भक्षणं विधीयते तस्मात्समाख्यादिवदेवतयोरपि हेतुत्वमस्ती
त्यभिप्रेत्याह संक्षेप इति श्रुत्यादिप्रमाणस्य विनियोगविधिसहकारिणो निरूपणमुपसंहरति तदेवमिति एतैः षड्भिः प्रमाणैः सहकृतेन विनियोगविधिना
यान्यंगानि विनियोज्यन्ते तानि विनियोगविधेः स्वरूपमनुवदन् विभजते एतदित्यादिना तत्र सिद्धरूपाणि निर्दिशति तत्रेति सिद्धरूपक्रिया
रूपाणां मध्य इत्यर्थः जातिः पशुत्वादि द्रव्यं व्रीह्यादि संख्या एकत्वादि तेषां यागस्वरूपोपकारत्वेन दृष्टार्थत्वमेवेत्याह तानि चेति क्रियारूपाणां विभागद्वारा ल

तदेवं निरूपितानि संक्षेपतः श्रुत्यादीनि षट्प्रमाणानि एतत्सहकृतेन विनियोगविधिना समिदादिभिरुपकृत्य दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेत्येवंरूपेण यानि नियोज्यन्ते तान्यंगानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि
९० तानि च दृष्टार्थान्येव क्रियारूपाणि च द्विविधानि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि च एतान्येव सन्निपत्योपकारकाणि आरादुप
कारकाणि चोच्यन्ते कर्माङ्गद्रव्याद्युद्देशेन विधीयमानं कर्म सन्निपत्योपकारकम्॥

क्षणमाह क्रियारूपाणीत्यादिना गुणस्य कर्माङ्गस्य द्रव्यादेः संस्कारकराणि क्रियाविशेषरूपाणि गुणकर्माणि यथावघातादीनि प्रधानस्य फलापूर्वस्यो
पकारकाणि तानि प्रधानकर्माणि यथा प्रयाजादीनि तेषामेव लक्षणान्तरमाह एतान्येवेत्यादिना सन्निपत्योपकारकाणां लक्षणमाह कर्माङ्गेत्यादिना
यानि चांगानि साक्षात्परंपरया वा विहितफलसाधनयागशरीरं निष्पादयन्ति तद्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वोपयोगीनि तानि सन्निपत्योपकारकाणीति फलितम्
द्रव्यादीत्यादिना देवतादिपरिग्रहः क्रियारूपत्वं सर्वेषां कर्मणां गुणकर्मत्वमवघातादीनां प्रधानकर्मत्वं प्रयाजादीनां सन्निपत्योपकारकत्वमवघातादीना
मारादुपकारकत्वं प्रयाजादीनां च लक्षणमिति समुदायतात्पर्यं तत्रोदाहरणमाह॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ०मी० यथावघातेनेतिसन्निपत्योपकारकाणां पुनरपि त्रिविधं विभागं करोति तत्रेत्यादिना तच्च सन्निपत्योपकारकं चेत्यर्थः दृष्टार्थमुदाहरति दृष्टार्थमवघातादीति
२९ अवघातादेस्तुषविमोकादिरूपदृष्टद्वारा यागस्वरूपतदुत्पत्त्यपूर्वहेतुत्वात्संभवति तस्य दृष्टार्थत्वमित्यर्थः अदृष्टार्थमुदाहरति अदृष्टार्थमिति प्रोक्षणा
देर्व्रीहिगतसंस्काररूपातिशयदृष्टद्वारा प्रधानयागोत्पत्त्यपूर्वहेतुत्वासंभवति केवलादृष्टार्थत्वं प्रोक्षणमंत्रेणापि यागस्वरूपानुपपत्त्यभावान्दृष्टोपका
रासंभवात् दृष्टादृष्टोभयार्थमुदाहरति दृष्टादृष्टार्थमिति पशुपुरोडाशादीत्यादीत्या दिना यागादिसंग्रहः तद्धि पशुपुरोडाशादिहीत्यर्थः अदृष्टमिति यागो
त्पत्त्यपूर्वद्वारा फलापूर्वमित्यर्थः आरादुपकारकाणां लक्षणमाह द्रव्याद्यनुद्दिश्येति आत्मसमवेतापूर्वजनकान्यारादुपकारकाणीत्यपि वदंति तत्रोदाह

यथाऽवघातप्रोक्षणादि तच्च दृष्टार्थं अदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं चेति तत्र दृष्टार्थमवघातादि अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडा
शादि तद्धि द्रव्यत्यागांशेनैव अदृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणाद् दृष्टं करोति द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपका
रकम् यथा प्रयाजादि आरादुपकारकं च परमापूर्वोत्पत्तावेवोपयुज्यते सन्निपत्योपकारकं तु द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा याग
स्वरूपेऽप्युपयुज्यते इदमेव चाश्रयिकर्मेत्युच्यते तदेवं निरूपितः संक्षेपतो विनियोगविधिः ॥

रणमाह यथेति प्रयाज्यादीत्यादि
नाज्यभागानुयाजादिपरिग्रहः अत्र परमापूर्वोत्पत्तावेवेत्यवकारेण द्रव्यदेवतागतसंस्कारजननद्वारा यागस्वरूपोपयोगित्वमारादुपकारकाणां नि २९
रस्यते यागस्वरूपेऽपीत्यपिना सन्निपत्योपकारकाणां द्रव्यदेवतासंस्कारद्वारा यागोत्पत्त्यपूर्वेऽप्युपकारकत्वं समुच्चीयते अत्र च व्रीह्यादीनां पिष्ट
द्वारा पुरोडाशनिर्वर्तकत्वं तद्द्वारा यागशरीरतदुत्पत्त्यपूर्वजनकत्वं च भवति याज्यानुवाक्यादेर्देवतासंस्कारद्वारा यागोत्पत्त्यपूर्वाद्युपयोगित्वं दे
वतायाश्च साक्षाद्यागशरीरनिर्वर्तकत्वं तद्द्वारा तदुत्पत्त्यपूर्वनिष्पादकत्वं च भवति यागस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्वरूपत्वाद् द्रव्यदेवते खलु यागस्वरू
पमित्यभ्युपगमाच्चेति ध्येयम् इदमेव चेति सन्निपत्योपकारकमेव च न त्वारादुपकारकमित्यर्थः आश्रयि द्रव्यदेवतादि ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

रूपस्याग्नेयोऽस्यास्तीत्याग्नेयिपारिभाषिकीवाग्नेयिकर्मेति संज्ञा इदमेवसामवायिकर्मेत्यपिवदंति किंचसामान्यतः कर्मद्विविधमर्थकर्मगुणकर्म
चेति तत्रात्मसमवेतापूर्वजनकंकर्मार्थकर्म यथाऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासप्रयाजानुयाजादिकं तस्यात्मगतफलापूर्वजनकत्वात् द्रव्यादिसंस्कारजनकं
द्वितीयमत्रैवसन्निपत्योपकारकमित्युक्तम् तदपिद्विविधम् उपयोक्ष्यमाणसंस्कारकमुपयुक्तसंस्कारकंचेति तत्रावघातप्रोक्षणादिकमुपयोक्ष्य
माणसंस्कारकं यागेव्रीहीणामुपयोक्ष्यमाणत्वात् प्रतिपत्तिकर्मचात्वालकृष्णविषाणप्रासनेडाभक्षणादिकमुपयुक्तकृष्णविषाणपुरोडाशादिसंस्कार
कं द्वितीयम् उपयुक्तस्याऽऽकीर्णकरस्यावशिष्यमाणद्रव्यादेर्विहितदेशसंस्कारविशेषहेतुः प्रक्षेपः प्रतिपत्तिकर्म उपयोक्ष्यमाणसंस्कारभिन्नसंस्कार
कर्मत्वं प्रतिपत्तिकर्मत्वमित्यपिवदंति ननु भवतु कथंचिदिडाभक्षणस्य प्रधानयागोपयुक्ताकीर्णकरपुरोडाशद्रव्यप्रक्षेपात्मकत्वात्प्रतिपत्तिकर्मत्वं चात्वा
लेकृष्णविषाणप्रासनस्याग्निहोत्रादिकर्मवद्विहितदेशविशेषप्रक्षेपक्रियात्मकत्वात्कथंप्रतिपत्तिकर्मत्वं तथाचतद्वदर्थकर्मत्वमेवतस्यतदित्थंप्र
91 यतेज्योतिष्टोमेनीतासुदक्षिणासुचात्वालेकृष्णविषाणंप्रास्यतीतियजमानेनदक्षिणास्ता ऋत्विभिर्यदानीतास्तदायजमानः स्वहस्तेधृतंकृष्णमृगस्य
शृंगंचात्वालनामकगर्तेपरित्यजेत् सोऽयंपरित्यागोऽर्थकर्मकृतः सप्रयोजनत्वलाभात् प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽपूर्वाभावेनिरर्थकः स्यात् तस्मादपूर्वला
भायार्थकर्मत्वमेव ननु प्रतिपत्तिकर्मत्वमिति चेन्न कृष्णविषाणयाकंडूयनीतिन्हतीयास्तुत्यायजमानशिरःकंडूतावुपयुक्तस्यकृष्णविषाणस्यप्रतिपत्त्य
पेक्षत्वात् नचप्रतिपत्तिकर्मत्वेऽत्यन्तमपूर्वाभावः चात्वालएवप्रासनमित्येवंविधस्यनियमस्यवैधत्वेनप्रासनक्रियाप्रयुक्तापूर्वाभावेपिनियमापू
र्वसद्भावात् तस्मात्प्रासनंप्रतिपत्तिकर्मेति तन्मतंसर्वमभिप्रेत्यविनियोगविधिनिरूपणमुपसंहरति तदेवमिति इदानीं प्रयोगविधिंनिरूपयति॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ॰भि प्रयोगेत्यादिना सांगप्रधानकर्मप्रयोगप्राशुभावबोधक इत्यर्थः सच प्रयोगविधिः प्रयाजाद्यंगजातवाक्यैकवाक्यतामापन्नो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
३० यजेतेत्यादिः प्रधानविधिरेवोक्तवक्ष्यमाणविधित्रयमेलनरूपश्चतुर्थोयं विधिर्नतु विध्यंतरमित्याह स चेति तत्र हेतुं प्रदर्शयन् प्रयोगप्राशुभावशब्दं व्याचष्टे स
हीत्यादिना प्रयोगविधिः सांगप्रधानकर्मप्रयोगाविलंबं विधत्ते न हि विलंबे प्रमाणाभावात् संप्रतिपन्नवत् तत्र प्रयोगविधिः तत्र प्रयोगाविलंबं विधत्ते तदविलंबे प्रमाणाभा
वादिति संप्रतिसाधननामाशंक्य समाधत्ते न चेत्यादिना अंगप्रधानविध्योरेकवाक्यतयावगतस्यांगप्रधानयोः साहित्यस्यानुपपत्तेरेव न तदविलंबे प्रमाण
त्वान्न तत्र प्रमाणाभाववचनं शोभनतरमिति तत्रार्थापत्तिं प्रमाणं दर्शयति विलम्ब इत्यादिना हि शब्देन तत्साहित्यनिश्चयं द्योतयति प्रयाजाद्यंगजातमंगश्च।

प्रयोगप्राशुभावबोधको विधिः प्रयोगविधिः स चांगवाक्यैकवाक्यतापन्नः प्रधानविधिरेव स हि सांगं प्रधानमनुष्ठापयन्विलं
बेन प्रमाणाभावादविलंबापरपर्यायं प्रयोगप्राशुभावं विधत्ते न च तदविलंबेपि प्रमाणाभाव इति वाच्यम् विलंबेनांगप्रधानवि
ध्येकवाक्यतावगतं तत्साहित्यानुपपत्तिः विलंबेन क्रियमाणयोः पदार्थयोरिदमनेन सह कृतमिति साहित्यव्यवहाराभावात् स
चाविलंबो नियते क्रमे आश्रीयमाणे भवति॥

द्यर्थः प्रधानशब्देन च दर्शादिः प्रधानयागोत्युच्यते तावेव तच्छब्दार्थः न च तत्साहित्यमेव नास्ती। ३०
ति वाच्यम् अंगप्रधानविध्येकवाक्यत्वानुपपत्तेः तस्य प्रयोजनंतरानुलब्धेश्च ननु अविलंबमंतरेण नांगप्रधानयोः साहित्यानुपपत्तिः तेन विनापि तथा
व्यवहारादित्याशंकामेवमित्याह विलंबेनेत्यादिना पूर्वेह्नि परेह्नि च क्रियमाणयोर्भोजनयोरिदमनेन भोजनेन सह कृतमिति व्यवहारादर्शनान्न विलम्बेन क्रियमा
णयोरंगप्रधानयोः साहित्यव्यवहारः भ्रांतस्योपपद्यते न तन्निश्चयस्तदवस्थ इत्यर्थः सोप्यंगप्रधानयोरविलंबस्तन्नियते क्रमे समाश्रयणे संभवति यथाग्नेयहवि
रभिचारणं ततश्चैन्द्रदधिहविरभिघारणं तत आग्नेययागानुष्ठानं तदनंतरमैन्द्रदधियागानुष्ठानमिति नियतः क्रमः ततश्चैकांत॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

अवधानेनाविलम्बइतिसर्वमुपरिष्टात्स्पष्टीभविष्यतीत्यभिप्रेत्याह सचेत्यादिना नियतेक्रमेनंगीकारेदोषमाह अन्यथेत्यादिना प्रयोगविक्षेपापत्तेरिति किमाग्ने
यहविषोघारणमैन्द्रदधिहविरभिघारणानंतरं कर्तव्यं किंवैन्द्रदधिहविषोभिघारणमाग्नेयहविरभिघारणानंतरमित्येवं सर्वत्र संदेहेन सर्वानुष्ठानोच्छेदा
पत्तेरित्यर्थः संशयात्माविनश्यतीत्यादिनाभगवद्वचनेनसंशयात्मनऐहिकभोगसाधनेपिप्रवृत्त्यभावोपलंभात्संदिहानस्यामुत्रभोगसाधनेप्रवृत्तिरुपप
द्यतइतिभावः ननुनांगप्रधानयोर्नियतः क्रमउपपद्यतेतद्विधायकाभावात् नचप्रयोगविधिरेवतद्विधायकोवाक्यभेदापातात् नकथंनप्रयोगविधेरेव
प्रयोगप्राशुभावविधायकत्वेगुणप्रधानयोर्नियतक्रमविधायकत्वेचवाक्यभेदापातइतिचेन्नैवमित्याह अतइत्यादिना यतोंगप्रधानयोर्नियतक्रम

अन्यथाहिकिमेतदनंतरमेतत्कर्तव्यमेतदनंतरंवेतिप्रयोगविक्षेपापत्तेः अतःप्रयोगविधिरेवस्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसि
द्ध्यर्थंनियतक्रममपिपदार्थविशेषणतयाविधत्ते अतएवांगानांक्रमबोधकोविधिःप्रयोगविधिरित्यपिलक्षणम् तत्रक्र
मोनामविततिविशेषः पौर्वापर्यरूपोवातत्रषट्प्रमाणानिश्रुत्यर्थपाठस्थानमुख्यप्रवृत्त्याख्यानि ॥

३२

मंतरेणाविलंबापरनामधेय
प्रयोगप्राशुभावोनोपपद्यतेऽतः स्वविधेयप्रयोगप्राशुभावसिद्ध्यर्थंनियतंक्रममपिप्रयोगविधिरेवविधत्तइत्यर्थः वाक्यभेदनिरासायपदार्थविशेष
णतयेत्युक्तंव्यापारभेदेनहिविधानेवाक्यभेदोभवतिनतुविशिष्टविधानइत्यवोचामेतिभावः पदार्थश्चात्रक्रियारूपोग्राह्यः अन्यथाक्रमविधानानु
पपत्तेः तदुक्तंमाधवेनयद्यपिक्रमस्यक्रियात्वाभावात्स्वरूपेणनविधियोग्यतातथापिदधिनाजुहोतीत्यादावक्रियारूपंदधिद्रव्यंयथाक्रियाविशे
षणंसद्विधीयतेदधिसाधनकंहोमंकुर्यादितिएवमनेनक्रमेणकर्तव्यमितिक्रियाविशेषणतयाक्रमोविधीयतामितियतः प्रयोगविधिरेवपदार्थ
विशेषणतयातन्नियतक्रममपिविधत्तेऽतएवकारणात्तस्यलक्षणान्तरमपीत्याहअतएवेति ननुक्रमबोधकइत्यत्रकिंलक्षणःक्रमोभिमतइत्याकांक्षा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लो॰ भी॰ तत्रक्रमइतियद्वावाक्यार्थबोधेपदार्थज्ञानस्यहेतुत्वात्क्रमपदार्थज्ञानमंतरेणप्रयोगविधिलक्षणवाक्यार्थबोधोनस्यात्ततश्चक्रमपदार्थोवक्तव्यइत्याकांक्षा
३१ यांक्रमलक्षणमाहतत्रक्रमइतितत्रप्रयोगविधिलक्षणवाक्यार्थघटकपदार्थानांमध्यइत्यर्थः वितननंवितानोवाविततिः तनुविस्तारइतिधातोःस्त्रियां
भावेक्तिप्रत्ययेविततिरितिरूपंतथाचबहुभिःकर्तृभिर्युगपत्कृतानामपिपदार्थानांवितानविशेषोभवत्येवनतुतत्रक्रमव्यवहारइत्यरूपालक्षणंतस्मा
त्पौर्वापर्यरूपोवेतियद्वायुगपत्कृतानांक्रमेणकृतानांवापदार्थानांवितानाविशेषेपिविशेषपदसूचितपौर्वापर्यरूपंविवक्षितंलक्षणार्थंलक्षणांत
रमाहतेनवाशब्दमनास्थायांनिश्चयार्थंवामत्वाप्रकटयतिपौर्वापर्यरूपोवेतितदुक्तंतत्तत्पदार्थानंतरंतत्तत्पदार्थाइत्येवमनेकपदार्थवृत्तिपौर्वापर्यंस
मुदायरूपंविततिरेवक्रमइतिअत्रभाट्टदीपिकाकारास्तुतत्रक्रमोनामाव्यवहितोत्तरत्वरूपमानंतर्यम् तच्चैकप्रतियोगिकमेकवृत्तियथावेदंकृत्वा
वेदिंकरोतीत्यत्रवेदकरणप्रतियोगिकमानंतर्यंवेदिकरणवृत्तिअत्रदर्शपूर्णमासानंतरत्वस्यापिसोमांगत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थमव्यवहितेतिविशेषणम् तत्रदर्श

तत्रक्रमपरंवचनंश्रुतिः तच्चद्विविधम् ॥

पूर्णमासपूर्वकालताकत्वमात्रंक्त्वाप्रत्ययार्थः नत्वव्यवहितत्वांशोपि नचसोमविधेस्तदपेक्षायेनाव्यवधानएवतत्पर्यवस्येन्नसोमविधेर्भिन्नप्रयोगविधि
विधेयदर्शपूर्णमासप्रतियोगिकक्रमानपेक्षत्वात् अतस्तदानंतरकालत्वमेवविधेयंनक्रमः क्रमश्चसर्वत्रोत्तरपदार्थांगंतस्यैवक्वाहंकर्तव्यइत्यपेक्षणान्नतु
पूर्वपदार्थांगमतउत्तरंकःपदार्थःकर्तव्यइत्यपेक्षायाःक्वचिदप्यदर्शनात् पूर्वपदार्थस्तुप्रतियोगितयाक्रमविशेषणंदर्शपूर्णमासादिरिवपूर्वकालतायाः ३१
एतेनक्रमःपदार्थद्वयांगमितिकेषांचिदुक्तमपास्तंप्रमाणाभावात् अस्तुवाप्रथममभक्षइत्यादौप्राथम्यंपूर्वपदार्थांगमेवेत्याहुः तन्नियमेचषट्प्रमाणानि
श्रुत्यादीनिभवन्तीत्याहतत्रेतितत्रक्रमइत्यर्थः तत्रश्रुतिंलक्षयतितत्रेतितत्रषट्सुप्रमाणेषुमध्यइत्यर्थः क्रमपरवचनवृत्त्याक्रमबोधकंश्रुतिशब्दमित्य
र्थः तच्चाथशब्दादिकम् तत्राथशब्दस्यानंतर्यवाचित्वंशक्त्यैवक्त्वाप्रत्ययादीनांतुपूर्वकालादिवाचिनामपेक्षानुरोधात्क्रमपरत्वंलक्षणयाअश्वयोर्द्विषुकरंभ

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

शब्दस्यैव क्रमबोधकत्वात् तच्छब्देनेति विशेषणम्। स्मृतिं विभजते तच्चेति क्रमपरवचनं चेत्यर्थः तत्र केवलक्रमपरं वचनमुदाहरन्ति तच्चेत्यादिना तत्र तयोर्द्वयोर्मध्य
इत्यर्थः वेदः दर्भमुष्टिविशेषः वेदिः आहवनीयगार्हपत्ययोर्मध्ये चतुरङ्गुलं निखातं भूतलं हविर्निधानस्थानविशेषरूपम् तस्य केवलक्रमपरत्वे हेतुमाह।
वेदीत्यादिना दर्शपूर्णमासयोर्हि विरधिवासनोत्तरं वेदिकरणविधिवाक्येन वेदिकरणस्य प्राप्तत्वात् तदनुवादेन क्त्वाप्रत्ययोक्तक्रममात्रमत्र विधीयत इतिभा
वः अत्र क्त्वाप्रत्ययोक्तस्य क्रमस्य वाक्याद्वेदवेदिकरणाङ्गत्वं न त्वेवं तद्विधिरिति बोध्यम्। क्रमविशिष्टपदार्थपरं वचनमुदाहरन्ति वषट्कर्तुरिति तत्तु भक्ष
स्य कथंचित्संभवत्प्राप्तिकत्वसंभवात् प्रथमशब्दोक्तक्रममात्रस्यात्रापि विधानं भविष्यतीत्याशंक्य तत्र हेतुमाह एकेत्यादिना तथा च प्राथम्यविशिष्टैकभक्ष
पदार्थप्रसरभावस्याविशिष्टोपस्थितिरूपस्य भंगभियान क्रममात्रं विधातुं शक्यते न्यथा योवषट्कर्तुर्भक्षः स प्रथमस्तु पस्थितिः स्यात्तत्तु वषट्कर्तृत्वा।

केवलक्रमपरं तद्विशिष्टपदार्थपरं चेति तत्र वेदं कृत्वा वेदिं करोतीति केवलक्रमपरं वेदिकरणादेर्वचनान्तरप्राप्तत्वात् वष
३३ ट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति तु क्रमविशिष्टपदार्थपरम् एकप्रसरताभंगभयेन भक्षानुवादेन क्रममात्रस्य विधातुमशक्यत्वात्
सेयं स्मृतिरितरप्रमाणापेक्षया बलवती तेषां वचनकल्पनद्वारा क्रमप्रमाणत्वात् ॥

पाधिविशिष्टसम्बन्धप्रभिन्नः प्राथम्यविशिष्टभक्ष इति भावः यद्वा एकप्रसरताभंग एकवाक्यताभंगो बोध्यः भक्षस्याप्यनेनैव विधानाभ्युपगमात्
तथा चानेन विहितभक्षानुवादेन प्रथमशब्दोपात्तक्रमविधाने एकवाक्यताभंगेनावृत्त्यात्मको वाक्यभेदः स्यादिति भावः अत्रापि क्रमविशिष्टभक्षा
विधानात् प्रथमपदोक्तक्रमस्य वाक्याद्भक्षाङ्गत्वमिति ध्येयम् अन्ये त्वेवं बोध्यम् यत्र धात्वर्थस्य लक्षणप्रमाणेन प्राप्त्यभावेपि कथंचित्संभवत्प्राप्तिकस्य पुन
विधानेन किंचित्प्रयोजनं विधेयान्तरं च नास्ति किंचित्तत्र क्रम एव श्रुत्युक्तो विधीयते यथा सत्रात्मके द्वादशाहे अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्ष
यति तत उद्गातारं ततो होतारं ततस्तं प्रतिप्रस्थाता दीक्षयित्वार्द्धिनो दीक्षयति ब्राह्मणाच्छंसिनं ब्रह्मणः प्रस्तोतारमुद्गातुर्मैत्राव ॥ ॥ ॥ ०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लोमी हृणां होतुस्ततस्तं नेष्टारं दीक्षयित्वा तृतीयिनो दीक्षयति आग्नीध्रं ब्रह्मणः प्रतिहर्त्तारमुद्गातुरच्छावाकं होतुस्ततस्तमुन्नेतारं दीक्षयित्वा पादिनो दीक्ष
३२ यति पोतारं ब्रह्मणः सुब्रह्मण्यमुद्गातुर्ग्रावस्तुतं होतुस्ततस्तमन्यो ब्राह्मणो दीक्षयति ब्रह्मचारी वाऽचार्यप्रेषित इति श्रुतेर्वाक्यान्तरविहितदीक्षायाः स्वरू
पेण तत्संस्कारकत्वेन वा विधिरतिदेशप्राप्तत्वात् प्रकृतौ हि यजमानसंस्कारार्था दीक्षातिदेशेनैव सत्रे प्राप्यते सत्रे च ये यजमानास्त एवर्त्विज इति वचनेन
ऋत्विक्कार्योद्देशेन यजमानविधानाद्ब्रह्मादीनां यजमानत्वेनैव प्रतिप्रधानगुणावृत्तिन्यायेन तत्तत्संस्कारकत्वप्राप्तेः ततश्च दीक्षाक्रमं यथात्वर्थमनूद्यारम्भा
तेन क्वाप्यन्यथा तत्स्ततः शरीरात्मत्वं क्रमो विधीयते अन्नचापमर्थः अध्वर्युर्यजुर्वेदोक्तं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता चेति एते चत्वा
रो दीक्षयितारः ब्रह्मा वेदत्रयोक्तं तस्य प्रत्यवेक्षणं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीत्पोता चेति उद्गाता उद्गानं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः प्र
स्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्यश्चेति होता शंसनं करोति तस्य पुरुषास्त्रयः मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुच्चेति चतुर्षु वर्गेषु ये प्रथमास्ते दक्षिणां सम्पूर्णां प्राप्नुवंति
ये द्वितीयास्ते तदर्द्धं प्राप्नुवन्ति ततोऽर्द्धिन इत्युच्यन्ते ये तृतीयास्ते तृतीयांशं प्राप्नुवंतीति तृतीयिनः ये चतुर्थास्ते चतुर्थांशं प्राप्नुवंतीति पादिनः तानेतानुक्तक्र
मेण सत्यपुरुषः करोतीति किंचेतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति न्यायेनाध्वर्युपुरुषाणामाद्यः प्रतिप्रस्थातैवाध्वर्युदीक्षायां प्राप्नोति ब्राह्मणाच्छंस्या
दिदीक्षासु त्वध्वर्यो न पूतः पावयेदिति वचनेन सत्त्वप्रकरणपठितेन दीक्षासु दीक्षारम्भासंस्काररहितपुरुषकर्तृत्वविधायकेन पर्युदासात्प्रतिप्रस्थातृप्राप्तिः
सुलभैव एवं प्रतिप्रस्थात्रादिदीक्षासु नेष्टुः प्रतिप्रस्थात्रनंतरस्य नेष्ट्रादिदीक्षासु चोन्नेतुर्नेष्टुरनंतरस्य प्राप्तिर्न्यायादेवेति न विधेयांतराशंकाऽतः क्रम एवात्र ३२
प्राप्तः स एव तत्तद्दीक्षोद्देशेन विधीयते अत एव चैतानि द्वादशवाक्यानि श्रौतक्रमविधायकानि अत्र द्वित्वादस्तु हृदयतावच्छेदकमंगीकृत्य षडेव वा उन्नेतृदी
क्षावाक्ये तु वैकल्पिकब्रह्मचारिविधानात् हृदयादिन्यायेन पाठादेव क्रमसिद्धेस्तत इत्यनुवादः निपातत्वाच्च वाशब्दस्य ब्रह्मचारिविशेषणत्वेन न वाक्य
भेदः ब्राह्मणो नामवार्त्विज्यविधानाद्ब्राह्मण इति चानुवादः ब्रह्मचारिणश्चाचार्याधीनत्वस्मृतेराचार्यप्रेषित इत्यप्यनुवादः यत्तु पद्यप्यनन्तक्रमस्य वाचकः शब्दो ना

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तथापि वाक्येन प्रतीयते स च प्रतीयमानः क्रमो मानान्तरेण कर्तव्यतया प्राप्तभावादिह विधीयत इति न ल्यप्प्रत्ययादेः क्रमवाचकस्योक्तत्वात् अतः क्रम एवात्राप्राप्तस्तत्तद्दीक्षादेशेन विधीयते ल्यप्प्रत्ययोक्तस्ततः परोक्तश्चेति भाट्टदीपिकाविरोधाच्चेति इदानीं मुख्यश्रुतेरर्थपाठादिप्रमाणापेक्षया प्राबल्यमाहसेयं श्रुतिरिति अर्थादिप्रमाणानां श्रुतिकल्पनद्वारा क्रमे प्रामाण्यादिति तत्र हेतुमाह तेषामित्यादिना ज्योतिष्टोम ऐन्द्रवायवादि ग्रहेष्वाश्विननामकग्रहस्तृतीयस्थाने पठितः ततस्तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तावपि तस्य दशमस्थानत्वमाश्विनो दशमो गृह्यत इति शब्देनैवाम्नायत इति तत्रागमकमप्याह अतएवेत्यादिना अतएव इतरप्रमाणापेक्षया श्रुतेः प्राबल्यादेवेत्यर्थः इत्युक्तमिति पञ्चमाध्याये चतुर्थपादस्य प्रथमाधिकरण इति शेषः पाठो हि न क्रमस्याभिधायकः किंत्वन्यथानुपपत्त्या क्रमं कल्पयति दशम इत्येषा श्रुतिस्तु साक्षादेव क्रममभिधत्ते ततः पाठादपि श्रुतिः प्रबलेति भावः

अतएवाश्विनग्रहणस्य पाठक्रमात्तृतीयस्थाने ग्रहणप्रसक्तावाश्विनो दशमो गृह्यत इति वचनात् दशमस्थाने ग्रहणमित्युक्तम् यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णयः सोऽर्थक्रमः यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीत्यग्निहोत्रयवागूपाकयोः अत्रा हि यवाग्वा होमार्थत्वेन तत्पाकः प्रयोजनवशेन पूर्वमनुष्ठीयते स चायं पाठक्रमाद्बलवान्

इदानीमर्थक्रमं लक्षयति यत्रेत्यादिना प्रयोजनवशेन प्रयोजनानुपपत्त्या तद्धि श्रुक्रमेनुपपद्यमानं क्रमे प्रमाणमिति भावः तत्रोदाहरणमाह यथाग्निहोत्रमिति अग्निहोत्रयवागूपाकयोरित्यत्र प्रयोजनवशेन क्रमनिर्णय इत्यनुषंगः अत्र हीति अत्र प्रकृते यवागूहोमयोर्मध्ये इति वार्थः तत्पाकः पूर्वमनुष्ठीयत इत्यन्वयः होमादिति शेषः यवागूः तच्छब्दार्थः यवागूपाकस्य पाठक्रमेण पश्चात्करणे पाकसंस्कृतायाः यवाग्वा होमरूपप्रयोजनस्य यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोतीति वचनसिद्धस्यानिष्पत्तेः पाकस्य च यवागूत्पादकत्वेऽपि तस्या अनुपयुक्तायाः प्रयोजनत्वानुपपत्तेस्तदन्यथानुपपत्त्या पूर्वं पाकः पश्चाद्धोमोऽनुष्ठीयत इति भावः अर्थक्रमश्च पाठक्रमाद्बलीयान्भवतीत्याह स ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लो· चापमिति यवागूपाकस्य यथापाठमनुष्ठाने दृष्टार्थत्वं स्यादिति विपक्षे बाधकमाह यथापाठमिति क्रमप्रयोजनबाधस्तु दर्शितो यवागूपाकस्येत्यारभ्यास्मा
मी· भिरिति भावः दृष्टमेव किंचित्संभवत्यापि किं भवेदित्यत आह नहीत्यादिना न हि भक्षणमन्तरेण किंचिद्दृष्टप्रयोजनमुपलभ्यते तच्च न प्रकृते यवाग्वाश्र
३३ दर्शनात्प्रमाणाभावाच्चेति भावः पाठक्रमं लक्षयति पदार्थेति तस्माच्चेति पाठक्रमाच्चेत्यर्थः पाठक्रमात्पदार्थः क्रममुपपादयति येनेत्यादिना वाक्यानी
ति पदस्याप्युपलक्षणम् पदार्थप्रत्ययस्य चात्रोपयोग इत्यत आह यथाप्रत्ययं चेति पाठक्रमं विभजते स च पाठो द्विविध इति मंत्रपाठक्रममुदाहरति तत्रे

यथापाठं स्यानुष्ठाने क्रमप्रयोजनबाधे दृष्टार्थत्वं स्यात् न हि होमानन्तरं क्रियमाणस्य पाकस्य किंचिद्दृष्टं प्रयोजनमस्ति पदा
र्थबोधकवाक्यानां यः क्रमः स पाठक्रमः तस्माच्च पदार्थानां क्रम आश्रीयते येन हि क्रमेण वाक्यानि पठितानि तैर्नैव क्रमे
णाधीतान्यर्थप्रत्ययं जनयंति यथाप्रत्ययं च पदार्थानामनुष्ठानम् स च पाठो द्विविधः मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठश्चेति तत्राग्नेया
ग्नीषोमीययोस्तत्तद्वाक्यानां याज्यानुवाक्यानां पाठाद्यः क्रम आश्रीयते स मंत्रपाठात् स चायं मंत्रपाठो ब्राह्मणपाठाद्बलीयान् अ
नुष्ठाने ब्राह्मणवाक्यापेक्षया मंत्रपाठस्यान्तरंगत्वात् ब्राह्मणवाक्यं हि प्रयोगाद्बहिरेवेदं कर्तव्यमिति स्वबोध्यकर्तार्थम् मंत्राः
पुनः प्रयोगकालेभ्याम्रियंते अनुष्ठानक्रमस्य स्मरणक्रमाधीनत्वात् ॥

त्यादिना तत्र मंत्रपाठब्राह्मणपाठयोर्मध्य इत्यर्थः किं चाग्नी ३३
षोमीययागस्तैत्तिरीयब्राह्मणे पंचमप्रपाठके द्वितीयानुवाके समाम्नातः ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छदिति आग्नेययागस्तु ष
ष्ठप्रपाठके तृतीयानुवाके आम्नातः यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीति तत्रानुष्ठानस्य ब्राह्मणोक्तविध्यधीनत्वादग्नीषो
मीयस्य प्रथममनुष्ठानमित्याशंक्य मंत्रकाण्डे पूर्वं पठिता आग्नेयमंत्राः तथा हि होतृकाण्डे ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

आज्यभागमन्त्रानुवाकादुत्तरस्मिन्ननुवाके प्रथममग्निर्मूर्द्धेत्यादिके आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्ये आम्नाते ततः प्रजापते न त्वदेतानीत्यादिके प्राजा
पत्ये ततो ग्नीषोमा सवेदसेत्यादिके अग्नीषोमीये आध्वर्यवे काण्डेप्यग्नये नुष्टं निर्वपाम्यग्नीषोमाभ्यामित्याग्नेयः पूर्वमाम्नातः याजमानकाण्डेप्य
ग्नेरहं देवयज्ययान्नादो भूयासमित्याग्नेयस्य पश्चादग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासं भूयासमित्याम्नायेन मन्त्रक्रमप्रबलः मन्त्रैः स्मृत्वा पश्चा
दनुष्ठेयत्वाद्ब्राह्मणोत्पन्नपदार्थे विधिनापि चरितार्थे अतो नुष्ठानस्मरणाय वोत्पन्नान्मन्त्रान्बाधितुं नालमिति मन्त्रक्रमेणाग्नेयस्यैव प्रथममनुष्ठा
मिति समाधानमभिप्रेत्य वा मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठाद्बलीयस्त्वमाह स चायमित्यादिना किं च पाठयोस्तु मन्त्रब्राह्मणगतयोर्मन्त्रपाठो बलीयान् न तु ब्राह्म
णपाठः तस्योत्पत्तिविनियोगविधिगतत्वेन प्रथमोपस्थितत्वेपि पाठस्य स्मारकक्रमविधेयेव क्रमनियामकत्वोक्तेर्मन्त्रसत्वे च तस्यैव स्मारकतया वि
35 धानोपयुक्तस्यासमर्थस्य च विधेः स्मारकत्वाभावान्मन्त्रपाठक्रम एव बलीयान् तेन च याज्यानुवाक्यादिमन्त्रपाठक्रमादाग्नेयस्य प्रथमानुष्ठानं पश्चा
त्त्वोपांशुयाजोत्तरमग्नीषोमीयस्य न तु ब्राह्मणपाठक्रमादग्नीषोमीयस्य प्रथमं पश्चादुपांशुयाजोत्तरमाग्नेयस्येत्यभिप्रेत्य मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठाद्ब
लीयस्त्वमाह स चायमित्यादिना याज्यानुवाक्यानामिति यजेति प्रैषानन्तरमृग्या ब्रह्मणा समुच्चार्यते सा याज्येत्युच्यते अनुब्रूहीति प्रैषानन्तरमृग्या तेनै
व समुच्चार्यते सानुवाक्येत्युच्यत इत्यर्थः तस्य तद्बलीयस्त्वे हेतुमाह स्वानुष्ठानेत्यादिना मन्त्रपाठस्य ब्राह्मणपाठादनुष्ठाने तद्गतत्वमुपपादयति ब्राह्म
णवाक्यमित्यादिना स्मरणक्रमाधीनत्वादिति अनुष्ठेयपदार्थस्मरणक्रमाधीनत्वादित्यर्थः ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ तत्क्रमस्येति अनुष्ठेयपदार्थस्मरणक्रमस्येत्यर्थः मंत्रक्रमाधीनत्वादिति अनुष्ठेयपदार्थस्मारकमंत्रक्रमाधीनत्वादित्यर्थः प्रयाजानामनुष्ठानक्रमः
मी समिधोयजतितनूनपातंयजतिइडोयजतिबर्हिर्यजतिस्वाहाकारंयजतीतिब्राह्मणपाठक्रमात्कथंक्रियतेइत्याहप्रयाजानामित्यादिना ननुसमिधोऽग्नआ
३४ ज्यस्यव्यंत्वित्यादिमंत्राणांप्रयाजक्रमस्मारकाणांसत्वेनकथंतेषांब्राह्मणवाक्यक्रमात्क्रमःस्वीक्रियतेतद्वाक्यानांविधानमात्रेचरितार्थत्वादित्याशयेना
शंकतेयद्यपीति मंत्रपाठस्यान्याहृष्टत्वेनवामंत्राणांदेवतामात्रस्मारकत्वेनकर्मस्मारकत्वाभावाद्वाप्रयाजक्रमोब्राह्मणपाठक्रमादेवेत्याशयेनपरि
हरतितथापीतितथाचयेनक्रमेणब्राह्मणवाक्यान्यधीतानितेनैवक्रमेणार्थस्मरणंजनयंतीतियुक्तंतेषांतेनैवक्रमेणानुष्ठानमितिभावः वस्तुतस्तु

तत्क्रमस्यचमंत्रक्रमाधीनत्वात् अंतरंगोमंत्रपाठइतिप्रयाजानांसमिधोयजतितनूनपातंयजतिइत्येवंविधिपाठक्रमा
द्यः क्रमः सब्राह्मणपाठक्रमात् यद्यपिब्राह्मणवाक्यान्यर्थविधायकत्तार्थानितथापिप्रयाजादीनांक्रमस्मारकांतरस्याभावात्तान्येव
क्रमस्मारकत्वेनस्वीक्रियंते स्थानंनामोपस्थितिः यस्यहिदेशेयोऽनुष्ठीयतेतन्पूर्वंतेनपदार्थेकृतेसएवप्रथममुपस्थितोभवती
तियुक्तंतस्यप्रथममनुष्ठानम् अतएवसाद्यस्केअग्नीषोमीयसवनीयानुबंध्यानांसवनीयदेशेसहानुष्ठानेकर्तव्ये आदौसवनी
यपशोरनुष्ठानमितरयोः पश्चात्तस्मिन्देशेआश्विनग्रहणानंतरंसवनीयस्यैवप्रथममुपस्थितिः॥ ३४

प्रयाजक्रमोनब्राह्मणपाठक्र
मात्स्वीक्रियतेसमिधोऽग्नआज्यस्यव्यंत्वित्यादिभिः क्रमप्रकरणप्राप्तैर्मंत्रैर्देवतागुणत्वेनसमर्प्यतइतिनवमतंत्ररत्नविरोधप्रसंगात् अन्यथामंत्राणाम
न्यादृशक्रमत्वेनतदनुपपत्त्यापत्तेः किंतुमंत्रपाठक्रमात्क्रमएवब्राह्मणपाठक्रमात्क्रमस्तुयत्रार्थस्मारकामंत्रानसंत्येवतेषामेवयथात्वष्ट्रींविहितानांकर्म
णांक्रमोब्राह्मणपाठक्रमाद्भवति तत्रतेषामेवप्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वात्प्रयाजोदाहरणंतुकृत्वाचिंतयातत्रब्राह्मणवाक्यानांप्रयोगसमवेतार्थस्मा
रकत्वाभावात् तथाचार्थवादपादेवार्तिकवचनम् प्रयाजादिवाक्यान्यर्थसमर्प्यचरितार्थानिस्वरूपसंस्पर्शेसत्यपिप्रयोज्य॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तांनप्रतिपद्यंतइतितस्मान्मंत्रक्रमाद्देवप्रयाजक्रमइति सिद्धमितिध्येयम् ॥ इदानींस्थानंलक्षयतिस्थानंनामोपस्थितिरितिप्रकृतौनानादेशानांपदार्थानांविकृतौचोदकवचनादेकस्मिन्देशेऽनुष्ठानेकर्तव्येयस्यदेशेनेऽनुष्ठीयतेनतस्यप्रथममनुष्ठानमितरयोस्तुपश्चादयंयःक्रमःसस्थानक्रमःतेनचोपस्थितिविशेषेणयोनुष्ठानक्रमःसएवस्थानक्रमइत्युच्यतइतिभावः उपस्थितिंव्यनक्तियस्येत्यादिनायस्येतिज्योतिष्टोमादिप्रकृतेः साद्यस्क्रादिविकृतौचोदकप्राप्तस्यसवनीयादेरित्यर्थः यद्इतिअग्नीषोमीयानुबन्ध्यादिरित्यर्थः तत्पूर्वंतनइतितस्मात्सवनीयादेः पूर्वंतनआश्विनग्रहणादौपदार्थेकृतेसतीत्यर्थः एवेतिसवनीयादिरेवेत्यर्थः प्रथममितिअग्नीषोमीयानुबन्ध्यापेक्षयाप्रथममित्यर्थः तस्येतिसवनीयादेरेवेत्यर्थः अतएवेतिप्रथमोपस्थितस्यप्रथमानुष्ठानस्ययुक्तत्वादेवेत्यर्थः ॥

तथाहिज्योतिष्टोमेत्रयःपशुयागाः अग्नीषोमीयः सवनीयआनुबंध्यश्चेतितेचभिन्नदेशाअग्नीषोमीयऔपवसथ्येऽन्हिसवनीयःसुत्याकालेआनुबंध्यस्त्वंते साद्यस्क्रोनामसोमयागविशेषः सचाव्यक्तत्वाज्ज्योतिष्टोमविकारः अतस्तेत्रयोपिपशुयागाः साद्यस्क्रेचोदकप्राप्ताः तेषांतत्रसाहित्यंश्रुतंसहपशूनालभतइति तच्चसाहित्यंसवनीयदेशेतस्यप्रधानप्रत्यासत्तेः स्थानातिक्रमणसाम्याच्चसवनीयदेशेत्वनुष्ठानेऽग्नीषोमीयानुबंध्ययोःस्वस्वस्थानातिक्रमोभवति ॥

इतरयोरितिअग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोरित्यर्थः तस्मिन्देशइति त्रयाणामपिपशूनांविकृतौप्राप्तसवनीयदेशइत्यर्थः आश्विनग्रहणानंतरमित्यत्रसवनीयस्येवविकृतौप्रधानप्रत्यासत्तिबलाच्चोदकप्राप्ततत्वेनोपस्थितियोग्यत्वादितिशेषः प्रथममितिअग्नीषोमीयानुबन्ध्यापेक्षयाप्रथममित्यर्थः विकृतावाश्विनग्रहणानंतरमेवसवनीयस्थानप्रदर्शनायप्रथमंप्रकृतौतत्स्थानंप्रदर्शयतितथाहीत्यादिनाऔपवसथ्येऽह्नीत्युत्तरार्थएवअंतइतिअवभृथादूर्ध्वकालइत्यर्थः अव्यक्तत्वादितिस्वार्थचोदितदेवतारहितत्वादित्यर्थः तदुक्तंन्यायप्रकाशे अव्यक्तत्वंचस्वार्थचोदितदेवताराहित्यमिति अतइतिज्योतिष्टोमविकारत्वादित्यर्थः तत्रेतिसाद्यस्क्रइत्यर्थः तच्चेतिश्रुतंचेत्यर्थः तस्येति।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सवनीयस्येत्यर्थः प्रधानेतियथा प्रकृतिभूतेज्योतिष्टोमेसुत्याकालिकः सवनीयः प्रधानप्रात्यासन्नस्तथैवतद्विकृतिविशेषेसाद्यस्क्रेपितत्कालिकः।
सप्रधानप्रत्यासन्नएवेतिभावः सवनीयदेशेसाहित्येत्रयाणांस्वस्वस्थानातिक्रमसाम्यंहेत्वंतमाह स्थानेनेति तदेवस्वस्वस्थानातिक्रमसाम्यंप्रदर्शयति सवनीय
देशइत्यारभ्यतथाचेतिप्राकृतेनेनग्रंथेनस्वस्वस्थानातिक्रमोभवतीतियथाप्रकृतौतथैवविकृतावपि चोदकप्राप्तस्याग्नीषोमीयस्योपवसथ्याहोरूप।
स्यस्वस्थानमात्रस्यातिक्रमोभवत्यानुबन्ध्यस्यचस्वातस्थानमात्रस्यातिक्रमोभवतीत्यर्थः सवनीयस्यतुसुत्याकालरूपस्वस्थानस्यनातिक्रमोभवती
त्यत्रलाघवमितिभावः त्रयाणामितिस्वस्वस्थानातिक्रमइतिअग्नीषोमीयस्यदेशओपवसथ्येन्हिसर्वेषामनुष्ठानेग्नीषोमीयस्यसवनीयप्रधानसोम

स्वस्वस्थानातिक्रममात्रंभवतिप्रधानप्रत्यासत्तिलाभश्च अग्नीषोमीयदेशेत्वनुष्ठानेसवनीयस्यस्वस्थानातिक्रममात्रेऽस्त्वनुबंध्यस्य
तुस्वस्थानातिक्रमः सवनीयस्यानातिक्रमश्चस्यात् एवमनुबंध्यदेशेऽग्नीषोमीयस्यद्व्यहव्यवधानः स्थानातिक्रमः तथासवनदेशेसर्वेषा
मनुकर्तव्येसवनीयआश्विनग्रहणानंतरंहिसयस्यप्रथममनुष्ठानंसवनीयदेशः अग्नीषोमीयदेशेनुबंध्यदेशेवानुष्ठानेत्रयाणा
मपिमध्येद्वयोर्द्वयोः स्वस्वस्थानातिक्रमः तथाचप्रकृतावाश्विनग्रहंगृहीत्वात्रिवृतायूपंपरिवीयसवनीयंपशुमुपाकरोतीत्याश्वि
नग्रहणानंतरंसवनीयाविहितइतिसाद्यस्क्रेप्याश्विनग्रहणोत्कृतेसवनीयएवोपस्थितोभवत्यतोयुक्तम् तस्यस्थानात्प्रथममनु
ष्ठानमितरयोस्तुपश्चादित्युक्तम्॥ प्रत्यासत्तिबलात्साहित्यविधिप्राप्तसुत्याकालरूपसवनीयस्थानरूपस्वस्थानातिक्रमोभवतिस्मानुबन्ध्य
स्यतुतादृशसवनीयस्थानरूपस्वस्थानातिक्रमः स्वीयांतस्थानातिक्रमश्चसवनीयस्यतुसुत्याकालरूपस्वस्थानमात्रातिक्रमोभवतीतित्रयाणांस्वस्व
स्थानातिक्रमः स्मानुबन्ध्यस्यदेशेतुतेषामनुष्ठानेग्नीषोमीयस्योपवसथ्याहोरूपस्यस्वस्थानस्यातिक्रमस्तादृशसवनीयस्थानरूपस्वस्थानस्याति
क्रमश्चभवतिआनुबन्ध्यस्यतुनिरुक्तसवनीयस्थानरूपस्वस्थानस्यातिक्रमः सवनीयस्यतु॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स्वस्थानमात्रस्यातिक्रमश्च भवतीति त्रयाणां स्वस्वस्थानस्यातिक्रम इत्यर्थः तथा चेति उत्तप्रयुक्तयाः सवनीयदेशे त्रयाणामनुष्ठाने कर्तव्ये चेत्यर्थः वैकृ
तसवनीयस्थाननिर्णयोपायतया प्राकृतं सवनीयस्थानं श्रुत्या प्रदर्शयति प्रकृताविति आदिना अग्निष्टोमे त्रिगुणां रज्ज्वा परिवीय परिवेष्टनं कृत्वा आश्वि
नः सोमग्रहः तद्ग्रहणानंतरं ज्योतिष्टोमे सवनीयो विहित इति भावः इतिपदः प्रकृतावाश्विनग्रहणानंतरं स विहितोऽतो हेतोरित्यर्थः आश्विनग्रहण इति
चत्वाप्याश्विनग्रहणानंतरमेव तस्य चोत्कर्षप्राप्तत्वेन तदनंतरमेव तदुपस्थितिरिति भावः तस्येति सवनीयस्येत्यर्थः स्थानादिति उपस्थितेरित्यर्थः इतरयो
रिति अग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोरित्यर्थः ननु तयोः पश्चादनुष्ठानेऽपि कस्य प्रथममनुष्ठानं कस्य पश्चादित्यनिर्णये प्रयोगविक्षेपापत्तेरित्यत आह
उक्तमिति पंचमाध्यायस्य प्रथमे पाद इति शेषः तत्र हि स्थानात्सवनीयस्य प्राथम्ये निश्चिते स्थानभ्रष्टयोस्तयोरग्नीषोमीयस्य प्रथममनुष्ठानमानुबन्ध्य
स्य पश्चादित्युक्तमित्यर्थः उक्तं हि न्यायमालाविस्तरे साद्यस्क्रनामकः कश्चित्सोमयागः तत्र श्रूयते सह पशूनालभत इति प्रकृतावग्नीषोमीयपशुरौपव
सथ्येऽहनि आलभ्यते सवनीयपशुः सुत्यादिने प्रातःसवन आश्विनग्रहादूर्ध्वमालभ्यते आनुबन्ध्यः पशुरवभृथादूर्ध्वमालभ्यते इह तु त्रयोऽपि पशवः
सहालब्धव्याः सोऽयं सहालंभः सुत्यादिन आश्विनग्रहादूर्ध्वं सवनीयस्थाने भवतीत्येतदवश्यमभ्युपेतव्यं तथा सति प्रधानसोमप्रत्यासत्तिलाभादि
ति सवनीयो हि स्वस्थान एव वर्तते आश्विनग्रहसामीप्यस्य सवनीयस्थानत्वात् आश्विने गृहीते सति सवनीय एव बुद्धिस्थो भवति प्रकृतौ तदा
नंतर्यस्य क्रमत्वात् ततः सवनीयस्य प्राथम्ये स्थानान्निश्चिते सति स्थानभ्रष्टयोरग्नीषोमीयानुबन्ध्ययोः प्रकृताविव पूर्वोत्तरभावो द्रष्टव्य इति पद्ध
उक्तमिति आदौ सवनीयपशोरनुष्ठानमितरयोः पश्चादित्यत्र पूर्वं त्रोक्तमित्यर्थः अथ मुख्यक्रमं लक्षयति ॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लो·भा· प्रधानक्रमेणेतितेनैवक्रमेणोत्पन्नयदितिशेषस्तदित्यनुरोधात् यत्रत्वनेकेषांसांगानांप्रधानानांसहकर्तव्यता तत्रप्रयोगविधिनांगप्रधानयोः सा
२६ हित्यावगतावपिप्रधानांतरसाहित्यानुरोधेनयावदनुज्ञातव्यवधानस्वीकारेपितदधिकव्यवधानेप्रमाणाभावात्प्रधानप्रत्यासत्त्यनुग्रहायमुख्य
क्रमेणैवांगक्रमनियमः अतएवप्रवृत्तौ अंगनिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहोवीजंमुख्यक्रमेतुप्रधाननिरूपितप्रत्यासत्त्यनुग्रहोवीजमितितयोर्भेदइतिभावः
प्रधानक्रमवन्मुख्यक्रमेणांगानुष्ठानेवाधकमाहमुख्यक्रमेणेत्यादिना तत्राधिष्ठापत्तिमाशंक्यप्रयोगविध्यवगततत्साहित्यवाधापत्तिरूपमनिष्टंवाधकमाह तच्चायु

प्रधानक्रमेणप्रयोगांगानांक्रमः समुख्यःक्रमः येनहिक्रमेणप्रधानानिक्रियंतेतेनैवक्रमेणतेषामंगान्यनुष्ठीयंते तदासर्वे
षामंगानांस्वैःस्वैःप्रधानैस्तुल्यंव्यवधानंभवतिमुख्यक्रमेणानुष्ठानेकेषांचिदंगानांस्वैःप्रधानैरत्यंतमव्यवधानं केषांचिदत्यं
तव्यवधानंस्यात तच्चायुक्तं प्रयोगविध्यवगतसाहित्यवाधापत्तेः अतःप्रधानक्रमोपिअंगक्रमेहेतुरतएवप्रयाजशेषेणाग्ना
वाग्नेयहविषोऽभिघारणं पश्चादैंद्रस्यदध्नः आग्नेयैंद्रयागयोः पौर्वापर्यात् एवंचहव्ययोर्द्वयोरभिघारणयोःस्वस्वप्रधानेनतु
ल्यमेकांतरितंव्यवधानंव्युत्क्रमेणाघारेत्वाग्नेयहविरभिघारणाग्नेययागयोरत्यंतमव्यवधानं ऐंद्रदध्यभिघारणेंद्रयागयोर्द्व्यं
तरितंव्यवधानंतच्चायुक्तमित्युक्तमेव सचमुख्यःक्रमःपाठक्रमाद्दुर्वलः ॥

क्तमितिकेषांचिदंगानांतैरत्यंतमव्यवधानंकेषांचिदत्यंतव्य २६
वधानंचेत्यर्थः अतइतिप्रधानक्रमवैपरीत्येनांगक्रमेपूर्वोक्तसाहित्यवाधापत्तेरित्यर्थः अतएवेतिप्रधानक्रमस्यांगक्रमेहेतुत्वादेवेत्यर्थः प्रयाजशेषेणेत्यत्रघृते
नेतिशेषः अभिघारणमितिस्रुग्दण्डेनाभिषेक इत्यर्थः एवंचेतिमुख्यक्रमेणहविरभिघारणरूपांगक्रमेचेत्यर्थः एकांतरितंव्यवधानमिति आग्नेयहविरभिघा
रणाग्नेययागयोरैन्द्रयागहविरभिघारणेनव्यवधानादैन्द्रयागहविरभिघारणेन्द्रयागयोश्चाग्नेययागेनव्यवधानादित्येकांतरितंव्यवधानमित्यर्थः तथाचास्वा
ग्नेयहविरभिघारणंततऐन्द्रस्यहविषोभि ॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

घारणं तत आग्नेययागः ततश्चैन्द्रयाग इत्येवं क्रमो मुख्यक्रमान्निरूढो भवतीति भावः यदित्वादावैन्द्रहविषोऽभिघारणं तत आग्नेयहविषस्तत्क्रियेतेत तत्र याज्या
नुवाक्याक्रमवशादाग्नेययागस्यानुष्ठानं तत ऐन्द्रयागस्यानुष्ठानमिति क्रमः स्वीक्रियते तेन दाकस्यचिदत्यंतमव्यवधानं कस्यचिदत्यंतमवधानं च स्यात् तच्चा
युक्तं प्रयोगविध्यवगततत्साहित्यबाधापत्तेरित्यभिप्रेत्याह मुख्यक्रमेणेत्यादिना उक्तमेवेति तच्चायुक्तं प्रयोगेत्यादौ दूषणमुक्तमेवेत्यर्थः इदानीं पाठक्रमा
न्मुख्यक्रमस्य दौर्बल्यमाह सचेति तत्र हेतुमाह मुख्यक्रमो हीति यतो मुख्यक्रमः प्रमाणान्तरसापेक्षाया प्रधानक्रमस्य प्रतिपत्तिस्तत्सापेक्षत्वेन विलं
बितप्रतिपत्तिकोऽतः पाठक्रमाद्दुर्बल एवेत्यर्थः किंच निरपेक्षोऽयं स्वाध्यायपाठक्रमस्तन्मात्रसापेक्षत्वेन यतो न दुर्बलः पाठक्रमोऽतो बलवानिति पाठक्र
मस्य ततो वैषम्यमाह पाठक्रमस्त्विति अत्रेदं बोध्यम् दर्शपूर्णमासयोरुपांशुयाजोऽग्नीषोमीयश्चेत्येतदुभयं पौर्णमास्यामाम्नातं तत्रोपांशुयाजस्याज्यद्रव्यं

मुख्यक्रमो हि प्रमाणान्तरसापेक्षप्रधानक्रमप्रतिपत्तिसापेक्षतया विलंबितप्रतिपत्तिकः पाठक्रमस्तु निरपेक्षस्वाध्यायपाठक्रम
३१ मात्रसापेक्षतया न तथेति बलवान् स चायं मुख्यः क्रमः प्रवृत्तिक्रमाच्च बलवान् प्रवृत्तिक्रमे हि द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमा
नुष्ठितक्रमापेक्षा बहूनामङ्गानां प्रधानविप्रकर्षान्मुख्यक्रमे तु सन्निकर्षात्

आज्यस्य धर्मा उत्पवनं चतुर्गृहीतत्वादय अग्नीषोमीयस्य पुरोडाशो द्रव्यं तस्य धर्मा निर्वापावघातादयः तत्र चायं पूर्वपक्षः मुख्ययागानुपांशुयाजाग्नीषो
मीयौ पूर्वोत्तरभाविनौ भवतः तथा च सति अङ्गक्रमस्य प्रधानक्रमेणैवाश्रयणीयत्वात् प्रथममाज्यधर्माणामेवानुष्ठानं न निर्वापादीनामिति तत्र सिद्धान्तः
औषधधर्माः निर्वापादयः पूर्वमाम्नाताः आज्यधर्मास्तु पश्चात् तत्र मुख्यक्रमप्रयुक्तमाज्यधर्माणां प्राथम्यं बाधित्वा पाठक्रमानुरोधेनौषधधर्मा एव प्र
थममनुष्ठेयाः पाठक्रमो हि वैदिकैः शब्दैः सहसा प्रतीयते मुख्यक्रमानुसारी तु क्रमः उपपत्त्या कल्पनीयः तस्मादग्नीषोमीयपुरोडाशार्था औषधध
र्माः प्रथममनुष्ठेया आज्यधर्मास्तु पश्चादिति प्रवृत्तिक्रमापेक्षया तु मुख्यक्रमस्य प्राबल्यमेवेत्याह प्रवृत्तीति तत्र हेतुमाह प्रव। ॥ ॥ ०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तिक्रमे हीति अत्रेदं बोध्यम् दर्शपूर्णमासयोरादावाग्नेययागस्यानुष्ठानं ततः सान्नाय्ययागस्य सान्नाय्यधर्मोऽत्र केचिद्वत्सापाकरणदोहनादयः पूर्वमेवानुष्ठी-
यन्ते तत्र यदि प्रवृत्तिक्रममाश्रित्य सान्नाय्यधर्मा अवदानाभिघारणहविरासादनादयोऽपि सर्वे पूर्वमेवानुष्ठीयेरन् तत आग्नेयधर्मा अवदानादयस्तदनुष्ठानं च त-
तः सान्नाय्ययागानुष्ठानं तदा सान्नाय्यधर्माणां सर्वेषां स्वप्रधानेन सह द्वाभ्यामाग्नेयधर्मैस्तदनुष्ठानाभ्यां विप्रकर्षः स्यात् यदा तु सान्नाय्यधर्माणां केषांचि-
द्वत्सापाकरणादीनां पूर्वमनुष्ठानेऽप्यन्ये सर्वेऽवदानादयस्तद्धर्मा मुख्यक्रममाश्रित्याग्नेयधर्मानुष्ठानानन्तरमनुष्ठीयन्ते तदा सर्वेषामाग्नेयधर्मसान्नाय्यध-
र्माणामेकैकेन विजातीयेन व्यवधानं भवति आग्नेयधर्माणां स्वप्रधानेन सह सान्नाय्यधर्मैर्व्यवधानात्सान्नाय्यधर्माणां च स्वप्रधानेन सहाग्नेयानुष्ठाने-

सह प्रयुज्यमानेषु प्रधानेषु सन्निपातिनामङ्गानामावृत्त्यानुष्ठाने कर्त्तव्ये द्वितीयादिपदार्थानां प्रथमानुष्ठितपदार्थक्रमाद्यः
क्रमः स प्रवृत्तिक्रमः यथा प्राजापत्यपश्वङ्गेषु प्राजापत्यान्हि वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरन्तीति वाक्येन तृतीयानिर्देशात्से-
तिकर्त्तव्यताका एककालत्वेन विहिता अतस्तेषां तदङ्गानां चोपाकरणनियोजनप्रभृतीनां साहित्यं संपाद्यम् तच्च प्राजापत्य-
पशूनां संप्रतिपन्नदेवताकत्वेन युगपदनुष्ठानादुपपद्यते तदङ्गानां चोपाकरणादीनां युगपदनुष्ठानमशक्यम् अतस्तेषां
साहित्यमव्यवहितानुष्ठानात्संपाद्यम् तेन चैकस्योपाकरणं विधायापरस्योपाकरणं विधेयम् एवं नियोजनादिकमपि॥ ॥

नव्यवधानादिति न विप्रकर्षः तस्मान्मुख्यक्रमः प्रवृत्तिक्रमाद्बलवानिति इदानीं प्रवृत्तिक्रमं लक्षयति सह प्रयुज्येत्यादिना तत्रोदाहरण- ३७
माह यथेति प्राजापत्या हि सेतिकर्त्तव्यताका एककालत्वेन विहिता इत्यन्वयः अत इति तेषामेककालत्वेन विहितत्वादित्यर्थः तेषामिति प्राजापत्यानामि-
त्यर्थः उपाकरणेत्यादावुक्तार्थ एव बोध्यः तच्चेति साहित्यं चेत्यर्थः सम्प्रतिपन्नदेवताकत्वेनेत्यत्र सम्प्रतिपन्नदेवताकालत्वेनेति पाठः तत्कालस्तु वैश्वदे-
व्यनुष्ठानानन्तरकालो देवता च प्रजापतिरेव तदङ्गानामिति प्राजापत्याङ्गानामित्यर्थः अशक्यमिति अनेकेषां ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

पशूनामुपाकरणं नियोजनं चैकस्मिन्काल एकेन कर्त्रा कर्तुमशक्यमित्यर्थः अन्नमिति उपाकरणादीनां युगपदनुष्ठानानुपपत्तेरित्यर्थः तेषामिति उपाक
रणादीनामित्यर्थः तच्चेति अव्यवधानेन साहित्यं चेत्यर्थः एवमेकस्य पशोर्नियोजनं विधायापरस्य पशोर्नियोजनं विधेयमित्यतिदिशति एवमिति प्रा
जापत्येष्वेकस्य पदार्थस्य सर्वेष्वनुष्ठेयत्वे पशुमारभ्यैकः पदार्थोऽनुष्ठितस्तमेव पशुमारभ्य द्वितीयादिः पदार्थोऽनुष्ठेय इत्याह तथा चेत्यादिना सोयमि
ति प्रवृत्तिक्रम इत्यर्थः आदिशब्देनार्थक्रमादयो गृह्यन्ते अन्येऽन्ये बोध्यम् सप्तदश हि प्राजापत्या भवंति सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभेतेति तद्विधानश्र
वणात् तथा च प्राजापत्येषु तेषु पशुषु एकं चित्पशुमारभ्योपाकरणं सप्तदशसु पशुषु कृत्वा तमेव पशुमारभ्य नियोजनं कर्तव्यं एवं च तत्तत्पशूपाकरणानंतर

तथा च प्राजापत्येषु कस्माच्चित्पशोरारभ्य एकं सर्वं सर्वेष्वनुष्ठाय द्वितीयादिपदार्थः तेनैव क्रमेणानुष्ठेयः स प्रवृत्तिक्रमः
सोयं श्रुत्यादिभ्यो दुर्बलः तदेवं संक्षेपतो निरूपितः षड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिः कर्मजन्यफलस्वाम्यबोधको विधिर
धिकारविधिः कर्मजन्यफलस्वाम्यं कर्मजन्यफलभोक्तृत्वं स च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिरूपः स्वर्गमुद्दिश्य यागं विदधताऽ
नेन स्वर्गकामस्य यागजन्यफलभोक्तृत्वं प्रतिपाद्यते यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत्सोऽग्नये क्षामवतेऽष्टाकपालं निर्वपे
दित्यादिनाग्निदाहादौ निमित्ते कर्म विदधता निमित्तवतः कर्मजन्यपापक्षयरूपफलस्वाम्यं प्रतिपाद्यते ॥ ॥ ॥

त्पशुनियोजने तुल्यं षोडशपशूपाकरणैर्व्यवधानं भवति तथा सति सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभेतेत्युत्पत्तिवाक्ये वैश्वदेवीं कृत्वा प्राजापत्यैश्चरंतीति प्रयो
गवाक्ये च श्रुतं सांगानां सप्तदशपशुयागानां साहित्यमुपपद्यते अन्यथा तेष्वेकैकस्मिन्पशावुपाकरणनियोजनादिसर्वसंस्काराणां समापनेन प्र
त्यक्षवचनावगतपशुसाहित्यं बाधितं भवेदिति एवं निरूपितषड्विधक्रमनिरूपणेन प्रयोगविधिमुपसंहरति तदेवमिति इदानीं क्रमप्राप्तमधिका
रविधिं निरूपयति कर्मजन्येति कर्मजन्यफलस्वाम्यपदं व्याचष्टे कर्मजन्यफलस्वाम्यमिति स चेति अधिकारविधिश्चेत्यर्थः अनेनेति यजेत स्वर्गा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ॰ मि कामइत्यादिवाक्येनेत्यर्थः तत्रोदाहरणांतर माह यस्येतिसामवतइति सामवत्वगुणविशिष्टायेत्यर्थः निमित्तवतइति अग्निनागृहदाहादिरूपनि
३९ मित्तवतः पुरुषस्येत्यर्थः इत्यादिनाकर्मविरथताविधिनेत्यन्वयः कर्मजन्येति अग्निदेवताककर्मजन्येत्यर्थः तत्रैवोदाहरणांतरमाह एवमितिश्रुचि
विहितकालजीविन इति शौचविशिष्टत्वे सति विहितकालजीविन इत्यर्थः तत्रेति फलविधिबोधिनं चेत्यर्थः कोऽस्याधिकारोयद्विशिष्टस्यपुंसः कर्मजन्य
फलभोक्तृत्वरूपंफलस्वाम्यंविधिनाबोध्यत इत्यत आह अधिकारश्चेति अतएवेति विधिवाक्येषुपुरुषविशेषणत्वेन श्रूयमाणस्याधिकारत्वादेवेत्यर्थः स्वा
राज्यमुद्दिश्येत्यत्र राजसूयमिति शेषः राज्ञः सत इति क्षत्रियस्य सत इत्यर्थः तत्र हेतुमाह राजत्वस्येतिश्रवणादिति राजाराजसूयेनेत्यत्र श्रवणादित्यर्थः अ

एवमहरहः संध्यामुपासीतेत्यादिना शुचिर्विहितकालजीविनः संध्योपासनजन्यप्रत्यवायपरिहाररूपफलस्वाम्यं चो
द्यते तच्च फलस्वाम्यं तस्यैव योऽधिकारविशिष्टः अधिकारश्च यद्विधिवाक्येषु पुरुषविशेषणत्वेन श्रूयते तथा काम्यकर्म-
णि फलकामना नैमित्तिके कर्मणि निमित्तनिश्चयः नित्ये संध्योपासनादौ शुचिविहितकालजीवित्वम् अतएव राजाराजसूयेन
स्वाराज्यकामोयजेतेत्यनेन विधिवाक्येन स्वाराज्यमुद्दिश्य विदधतापि न स्वाराज्यमात्रकामस्य तत्फलभोक्तृत्वप्रतिपाद्यते
किंतुराज्ञः सतः स्वाराज्यकामस्यैव राजत्वस्यापि अधिकारिविशेषणत्वेन श्रवणा ।

त्रहि राजशब्देन क्षत्रिय एवोच्यते न तु राज्यसम्बन्धमात्रेण तदन्योपि तेन क्षत्रियस्यैव राजसूयेऽधिकारो न तु तदन्यस्य ब्राह्मणादेरित्यन्यत्र विस्तर इति भा ३९
कः इदमत्र चिंत्यते दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते तत्र क्रियानिष्पादकत्वं कर्तृत्वं फलभोक्तृतयास्वामित्वमधिकारः तादृशोऽधिकारो यागकर्तुर्नोस्ति
कुतः फलभोगाभावात् तथाहि यजेतेत्यत्राख्यातेन भावनाभिधीयते तस्यां च धात्वर्थो भाव्यः एकपदोपात्तत्वात् स्वर्गस्तु पदांतरोपात्तत्वान्नाकेन भाव्यतयान्वेतुम
तश्च वाक्यमेकपदरूपयाश्रुत्याबाध्यते स्वर्गस्य भाव्यत्वाभावे सति गुणत्वमभ्युपेयं स्वर्गशब्दो नानसुखवाची किंतु सुखसाधनं चंदनादिद्रव्यं ब्रूते लोके तथाव्य
वहारात् तच्च कामयितुं योग्यं तेन द्रव्येण विना यागानिष्पत्तेः तस्मादस्मिन्वाक्ये फलानभिधानेन तद्भोगाभावात्कर्तुर्योगि ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

कर्तृत्वमेवनत्वधिकारइत्यधिकारलक्षणंनारब्धमितिप्राप्तेभ्रमः यजेतेत्यत्रप्रत्ययस्यकेवलमाख्यातरूपत्वमेवेतिनचमंतव्यंकिंतुलिङ्प्रत्ययत्वेन
विधिरूपत्वमप्यस्तितत्राख्यातत्वाकारेणभावनामाचष्टेविधित्वाकारेणपुरुषंप्रवर्तयतिपुरुषश्चस्वाभिमतफलमंतरेणनप्रवर्त्ततइतितदपेक्षितंस्वर्गं
मेवभाव्यतयाविधिरूपादत्तेस्वर्गशब्दश्चोत्कृष्टसुखेरूढः दुःखेतुलाक्षणिकः तस्मात्सुखस्यभाव्यत्वंविधिस्तुत्यासिद्धंधात्वर्थस्यतुभाव्यत्वमेकपदे
नप्रतीयमानमपिप्रत्ययेननावगम्यतेकिंतुमहत्वात्तथासतिस्वर्गभाव्यत्वंभावनायांप्रत्यासन्नमेकेनैवविधिरूपेणाख्यातेनावगमात्कमियोगादपिस्वर्ग
स्यैवभाव्यत्वंतस्मात्फलभोगसंभवेनकर्तुरधिकारोऽस्तीत्यधिकारलक्षणमारब्धमितिविधिवाक्येष्वश्रुतमपिकिंचिदधिकारिविशेषणत्वेनान्यथानुपपत्त्या
तत्समाश्रयणेनव्यवहारोपपत्तिरित्याशयेनाह किंचिदितितत्रोदाहरणमाहयथेतिविधेन्यत्रविधिवाक्येष्वश्रुताप्यधिकारिविशेषणत्वेनतद्विशेषणमितिशे

क्वचित्तुपुरुषविशेषणत्वेनाश्रुतमप्यधिकारिविशेषणम् यथाध्ययनविधिसिद्धाविद्याक्रतुविधीनामर्थज्ञानापेक्षणी
यत्वेनाध्ययनविधिसिद्धार्थज्ञानवंतंप्रत्येवप्रवृत्तेः एवमग्निसाध्यकर्मसु आधानसिद्धाग्निमत्ताग्निसाध्यकर्मणामग्न्य
पेक्षत्वेनतद्विधीनामाधानसिद्धाग्निमंतंप्रत्येवप्रवृत्तेः ॥

90 षः तत्रहेतुमाहक्रत्वित्यादिनातत्रैवोदाहरणांतरमाहएवमितिअग्निमत्तेत्यत्रापिपूर्ववदेवशेषोबोध्यः तत्रापिहेतुमाहअग्निसाध्येतितद्विधीनामितिअ
ग्निसाध्यकर्मविधीनामित्यर्थः अनेनचनिरुक्ताधिकारिविशेषणेनशूद्रस्ययागेनाधिकारोध्वनितः तस्याध्ययनविधिसिद्धविद्याया अभावादाधानसिद्धा
ग्निमत्ताया अभावाच्चकिंचअध्ययनेऽप्युपनीतस्यैवाधिकारात् उपनयनेपिचाष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिनात्रैवर्णिकस्यैवाधिकारविधानात् अ
ग्न्याधानेपिवसंतेब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादिनात्रैवर्णिकमात्रस्याधिकारविधानाच्चयद्यपिवर्षासुरथकारोऽग्नीनादधीतेत्यनेनरथकारस्यसौधन्वाना
परनामकस्याग्न्याधानंविहितंयोगाद्रूढेर्बलीयस्त्वात् तथापिनास्योत्तरकर्मस्वधिकारः तस्याध्ययनविधिसिद्धविद्यायाअभावादित्यन्यत्रविस्तरः ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ॰भि॰ ३९ इति भावः ननु तत्र रथकारो नीतिभुत्पन्नस्यात्रैवर्णिक एव रथकारो न तु शूद्रस्य तत्राप्यधिकार इति चेन्न संकीर्णजातिविशेषे रथकारशब्दस्य रूढत्वात् तथा
हि वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी तस्यां करण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकारः तथा च याज्ञवल्क्यः माहिष्येण करण्यां
तु रथकारः प्रजायत इति तस्मान्न तादृशमुत्पन्नस्यात्रैवर्णिको रथकारशब्देन ग्रहीतुं शक्यत इति किं च कुलविद्यायोगपि कस्यचिच्छूद्रस्याधिकारो भवति वास्तु
मध्ये रौद्रं चरुं निर्वपेदिति प्रकृत्य एतया निषादस्थपतिं याजयेदिति श्रवणात् वास्तुशब्दः किंचित्प्रकृतिरूप्य विशेषमाह एतस्यामिष्टावधिकारी निषा
दस्थपतिशब्दवाच्यस्त्रैवर्णिक एव कुतः निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासस्य त्रैवर्णिके संभवात् तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासंभवाच्चेति प्राप्ते

एवं सामर्थ्यमप्याख्यातानामर्थेनुवर्ततां शक्तिः सहकारिणीति न्यायात् समर्थं प्रत्येव विधिप्रवृत्तेः तदेवं निरूपितो विधिः प्रयोगसमवेतार्थस्मारका मंत्राः तेषां च तादृशार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वम् ननु तदुच्चारणमदृष्टार्थम् संभवति दृष्टफलकत्वे दृष्टफलकल्पनाया न्याय्यत्वात् न च दृष्टस्यार्थस्मरणस्य प्रकारान्तरेणापि संभवान्मंत्राम्नानमनर्थमिति वाच्यम् मंत्रैरेव स्मर्तव्यमिति नियमविध्याश्रयणात् नानासाधनसाध्यक्रियायामेकसाधनप्राप्तावप्राप्तस्यापरसाधनस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः॥

ब्रूमः निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वान्न षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको निषादस्थपतिशब्दार्थः षष्ठीसमासे तु सं ३९
कीर्णजातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्संबन्धउपलक्ष्येत न त्वयं कर्मधारये दोषोस्तीति तस्मात्तात्कालिकाचार्योपदेशादिना विद्यां संपाद्य धनिको
निषादो रौद्रं यागं कुर्यादिति राद्धान्तः अध्ययनविधिसिद्धविद्यादिवत् पुरुषसामर्थ्यमपि विधिवाक्येष्वश्रुतमप्यधिकारिविशेषणमित्याह एवमिति सा
मर्थ्यमिति आज्यावेक्षणादिकं लौकिकं पुंसामर्थ्यमित्यर्थः वैदिकसामर्थ्यस्याध्ययनविधिसिद्धविद्यादेः पूर्वमेवोक्तत्वादित्यर्थः दृष्टान्ततयोक्तं विनिग
मकं समुदाहरन् तत्र हेतुमाह आख्यातानामिति अनेन च विशेषणेनाधानादेरनधिकारो ध्वनितः॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

इदमत्र विचार्यते। अन्धः पंगुर्बधिरो मूको गवाश्वादयश्च तिर्यंच इत्यादीनां चेतनत्वेन निरतिशयसुखरूपे स्वर्गे कामनासंभवति अथोच्यते केषुचिदंगे-
षु तेषां शक्तिर्नास्ति तथाहि अन्धो नाज्यमवेक्षितुं क्षमः पंगुर्विष्णुक्रमेष्वशक्तः बधिरो नाध्वर्युप्रोक्तं शृणोति तथा चक्रमीर्वाचयतीति विहितस्यानुष्ठानं
न सिद्ध्यत् मूकोऽनुमंत्रणादावसमर्थः तिर्यंचो बहुष्वसमर्था इति तन्न यथाशक्त्यंगानामनुष्ठेयत्वात् स्वर्गकामो यजेतेत्येन न प्रधानवाक्येन सर्वाधिकारः प्रती-
यते स चाज्यावेक्षणाद्यंगवाक्यानुसारेण न संकोचयितुं युक्तः किंतु प्रधानानुसारेणांगानुष्ठानमेव संकोचयितुं युक्तं तस्मादंधादेरप्यधिकार इति प्राप्ते ब्रूमः य-
द्यज्यावेक्षणादयः पुरुषार्थतया विधीयेरन् तदा तल्लोपेऽपि न क्रतोर्वैकल्यं इह तु क्रत्वंगतया ते विहिता इति तल्लोपे क्रतुरेव न निष्पद्यते तस्मादसमर्थस्य
नास्त्यधिकार इति सिद्धम् किंच ज्योतिष्टोमे श्रूयते यद्युद्गातापच्छिद्येत नादक्षिणो यज्ञः संस्थाप्योऽथान्यस्माह॥ तत्र स्तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्स्या-
त् यदि प्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्यादिति अस्यायमर्थः प्रातःसवने बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणा ऋत्विजः शालायाः बहिः प्रसर्पन्ति तदानीमेकस्य
पृष्ठतोऽन्य इत्येवं पिपीलिकावत्पंक्त्याकारेण गंतव्यं तत्र पुरतो मंतुः कच्छं गृहीत्वा पृष्ठेनान्यो गच्छेत् एवं सति यदि प्रमादादुद्गाता गृहीतं कच्छं मुंचेत्तदा दक्षि-
णामदत्त्वा प्रक्रांतो यज्ञः समापनीयः तं समाप्य पुनरपि स यज्ञः प्रयोक्तव्यः तस्मिन्प्रयोगे पूर्वं यद्दित्सितं द्रव्यं तद्दद्यात् यदा प्रतिहर्ता मुंचेत्तदा तस्मिन्नेव
प्रयोगे सर्ववेदसं दद्यादिति तत्र यद्युद्गातृप्रतिहर्तारौ युगपन्मुंचेतां तदानीं युक्तं प्रायश्चित्तं निमित्तं विहन्यते न एककर्तृकोऽस्य पच्छेदो निमित्तत्वेन श्रुतः अयं तु
भयकर्तृकत्वान्नैकेन व्यपदेष्टुं शक्यते तस्माच्छ्रूयमाणस्य निमित्तस्य विहतत्वान्नास्ति प्रायश्चित्तमिति प्राप्ते ब्रूमः द्वयोस्तत्रापच्छेदे तयोरेकैकस्यैकैक-
एव कर्तेति निमित्तस्य नास्ति विघातः कालमात्रैक्यादेकापच्छेदभ्रांतिः तस्मान्निमित्तविघाताभावादस्ति प्रायश्चित्तम् किंच अदक्षिणत्वं सर्वस्वदक्षिण-
त्वं चेति यत्प्रायश्चित्तद्वयं निमित्तभेदेन श्रुतं तन्निमित्तद्वयसन्निपाते समुच्चेतव्यं यद्यप्यदक्षिणत्वसर्वस्वदानयोरन्योन्यविरोधस्तर्हि प्रयोगभेदेन व्यव-
स्थापनीयं अपच्छेदयुक्ते प्रथमप्रयोगे दक्षिणा न दातव्या उत्तरप्रयोगे सर्वस्वं दातव्यं सत्यपि प्रयोगभेदे कर्मण एकत्वात् समुच्चय इति प्राप्ते ब्रूमः नत्यु-
त्तरप्रयोगे पच्छेदो विद्यते न चासति निमित्ते प्रायश्चित्तं युक्तं तस्मान्न।

CC-0. Mumukshu Bhawan,Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लो०मी० थमप्रयोगएवनिमित्तद्वयवशात्प्रायश्चित्तद्वयंप्राप्तंतच्चान्योन्यविरुद्धं विकल्प्यते किंचउद्गातृप्रतिहर्त्रोः कर्तृकयोरपच्छेदयोर्यौगपद्ये समानवलत्वादस्तु
४० प्रायश्चित्तयोर्विकल्पः यदातुक्रमेणापच्छेदौस्यातांतदानीमसंजातविरोधित्वेनपूर्वस्यप्रबलत्वाच्छ्रुतिलिंगादिविवोत्तरस्यप्रवृत्तिर्निरुध्यतइतिचेन्मैवंश्रु
तिलिंगादावुत्तरस्यपूर्वसापेक्षत्वात्पूर्वेणनिरोधसंभवेत्तरस्योत्पत्तिरेवनास्ति इहतुज्ञानद्वयमन्योन्यनिरपेक्षंवाक्यद्वयादुत्पद्यतइत्युत्पत्तिप्रतिव
न्धोनास्तिउत्पद्यमानेचोत्तरज्ञानेस्वविरुद्धस्यपूर्वज्ञानस्यवाधेनैवोत्पद्यते ननुनिरपेक्षत्वस्यसमानत्वात्पूर्वज्ञानमेवोत्तरस्यवाधकमस्त्वितिचेन्नपू
र्वज्ञानोत्पत्तिदशायामविद्यमानस्योत्तरज्ञानस्यवाध्यत्वायोगात् उत्तरकालेतुस्वयंवाधितंपूर्वज्ञानंकथमुत्तरस्यवाधकंभवेत् नचान्यत्किंचिदुत्तरस्य
वाधकंपश्यामः तस्मादुत्तरकालीनापच्छेदनिमित्तंप्रायश्चित्तमनुष्ठेयम् किंचयद्युद्गात्रापश्चादपच्छिद्यतेतदातस्यापच्छेदस्यप्रबलत्वात्तन्निमित्तप्रा
यश्चित्तमनुष्ठेयंतच्चप्रायश्चित्तमीदृशंप्रथमप्रयोगंदक्षिणारहितमनुष्ठायद्वितीयप्रयोगपूर्वंदित्सितादक्षिणादातव्येतिपूर्वंचगवांद्वादशाधिकंशतंदित्सि
तंतस्यज्योतिष्टोमदक्षिणारूपेणविहितत्वात्तस्मादुत्तरप्रयोगेद्वादशशतंदेयमितिप्राप्तेब्रूमः प्रतिहर्तुः प्रथममपच्छेदेसतितन्निमित्तकंसर्वस्वदानरूपंप्रा
यश्चित्तंप्रथमप्रयोगेप्राप्तंतेनचक्रतुस्वभावप्रयुक्तस्यद्वादशशतस्यवाधात्सर्वस्वंदित्सितंनचोद्गात्रपच्छेदेनपश्चाज्जाविनासर्वदित्सावाध्यतइतिशंकनीयं
वाधस्यदक्षिणांतरस्यतन्मात्रकत्वात् यदिदित्सितंतदुत्तरप्रयोगेदेयमित्येतावदेवतन्नोच्यतेदित्सितंचसर्वस्वमित्युक्तम् अतउत्तरकालीनोद्गात्रपच्छेदनिमि
त्तेपिपुनःप्रयोगेपूर्वकालीनप्रतिहर्त्रपच्छेदप्रयुक्तंसर्वस्वमेवदातव्यमित्यादिकमर्थजातंनिरूपणीयमभिप्रेत्यविधिनिरूपणमुपसंहरतितदेवमितितस्मि
न्नीतेग्रंथउक्तप्रकारेणेत्यर्थः यःसर्वकर्तासकलात्मरूपश्चन्द्रार्कवह्नीक्षणकश्चिदात्मासंवोहि सोमार्द्धविभूषणस्तंनौमिदेवार्चितपादपीठम् १ ४०
इदानींमंत्ररूपंवेदभागंनिरूपयति प्रयोगेतितेषामितिमंत्राणामित्यर्थः तादृशार्थेतिप्रयोगसमवेतार्थेत्यर्थः अर्थवत्वमितिप्रयोजनवत्वमित्यर्थः।
ननुमंत्रोच्चारणस्यादृष्टार्थकत्वेनाप्युपपत्तेःकुतस्तेषांप्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वेनैवप्रयोजनवत्वमित्यतआहनन्विति तदुच्चारणमितिमंत्रोच्चारणमि
त्यर्थः तत्रहेतुमाहदृष्टफलकत्वइतिननुदृष्टस्यदेवताद्यर्थस्मरणस्यब्राह्मणवाक्यादिनापिसंभवान्मंत्रोच्चारणस्यादृष्टार्थकत्वांगीकारेणदाम्नात्तस्य ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

वैय्यर्थ्यापत्तिरित्याशंक्य मंत्रैरेवसोर्थः स्मर्तव्य इति नियमविध्यंगीकारान्न मंत्राम्नातस्य वैय्यर्थ्यमिति परिहरति न चेत्यादिना ननु किं लक्षणको नियमविधिर्येनाश्रयणादन्यस्यार्थस्मारकस्य व्यवच्छेदो लभ्यत इत्याशंक्य नियमविधिलक्षणमाह नानासाधनेति तत्र संमतिमाह यथाहुरिति तां व्याचष्टे अस्यार्थ इत्यादिना तत्रापि विधिरत्यंतमप्राप्ताविति प्रथमपादमपूर्वविधिपरत्वं व्याचष्टे प्रमाणांतरेणेति प्रमाणांतरेणायदर्थत्वेनाप्राप्तस्य तदर्थत्वेन प्रापको यो विधिः सोपूर्वविधिरित्यर्थः तत्रोदाहरणमाह यथेति तस्यापूर्वविधित्वे हेतुमाह स्वर्गेति स्वर्गार्थकत्वेन प्रमाणांतरेणाप्राप्तस्य यागस्य तदर्थत्वे न यजेत स्वर्गकाम इत्यनेन

यथाहुः विधिरत्यंतमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयत इति अस्यार्थः प्रमाणांतरेणाप्राप्तस्य प्रापको विधिरपूर्वविधिः यथा यजेत स्वर्गकाम इत्यादिः स्वर्गार्थकयागस्य प्रमाणांतरेणाप्राप्तस्यानेन विधानात् पक्षेऽप्राप्तस्य प्रापको विधिर्नियमविधिः यथा व्रीहीनवहंतीत्यादिः कथमस्य पक्षेप्राप्तप्रापकत्वमिति चेदित्थम् अनेन ह्यव
92 घातस्य वैतुष्यार्थत्वं न प्रतिपाद्यते ऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् किंतु नियमः स चाप्राप्तांशपूरणम् वैतुष्यस्य हि नानोपायसाध्यत्वाद्यदावघातं परित्यज्य उपायांतरं गृहीतुमारभेत तदावघातस्याप्राप्तत्वेन तद्विधाननामकमप्राप्तांशपूरणमेवानेन विधिना क्रियते अतश्च नियमविधावप्राप्तांशपूरणात्मको नियम एव वाक्यार्थः पक्षेऽप्राप्तावघातस्य विधानमिति यावत् ॥१०

नविधानाद्भवत्ययमपूर्वविधिरित्यर्थः नियमः पाक्षिके सतीति द्वितीयपादं प्रकृतसंमतिरूपं व्याचष्टे पक्षेप्राप्तस्येति तत्रोदाहरणमाह यथेति व्रीहीनवहंतीत्यस्यावघातविधेः कथं पक्षेऽप्राप्तस्यावघातस्य प्रापकत्वं स्वीक्रियते वैतुष्यार्थत्वेन प्रमाणांतरेणाप्राप्तस्य तस्य तदर्थत्वेनानेन विधानोपपत्तेरित्याशंक्य नानेन हि विधिनावघातस्य वितुषतार्थत्वं प्रतिपाद्यते तस्य तदर्थत्वेनान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् अवघातादिसत्वे व्रीहीणां वैतुष्यं जायते तदसत्वे तदभाव इति सार्वजनीनमिति परिहरति कथमित्यादिना इत्थमिति ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लो॰ मी॰ अनेनवक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः ननुयद्यवघातादीनांसर्वेषामेववैतुष्यार्थत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसिद्धंतदाव्रीहीनवहंतीत्यवघातविधेरन्वयव्यतिरे
४१ कसिद्धावघातप्रापकत्वेनवैयर्थ्यमेवापद्येतानुवादकत्वादित्याशंकतेकिंत्विति नास्यविधेरनुवादकत्वेनवैयर्थ्यंसंभवतिनियमविधायकत्वेनाप्युपपत्ते
रितिपरिहरतिनियमइति व्रीहीणांवैतुष्यमवघातेनैवसंपादनीयमितिनियमः प्रतिपाद्यतइत्यर्थः ननुतादृशनियमप्रतिपादनेऽप्यकीदृशो
वाक्यार्थोभवतीत्यतआह सचेति सएवाप्राप्तांशपूरणरूपोनियमोऽत्रवाक्यार्थइत्यर्थः ननुकथमत्राप्राप्तांशोलभ्यतेयस्यपूरणेनास्यविधेःसार्थकत्वमित्यतो

उभयोश्चयुगपत्प्राप्तावितरव्यावृत्तिपरोविधिः परिसंख्याविधिः यथापंचपंचनखाभक्ष्याइति इदंहिवाक्यंनपंचनखभक्षण
परंतस्यरागतः प्राप्तत्वात् नापिनियमपरंपंचनखापंचनखभक्षणस्ययुगपत्प्राप्तेः पक्षेप्राप्त्यभावात् अतइदमपंचनखभक्षणनि
वृत्तिपरमितिभवतिपरिसंख्या साचद्विविधा श्रौतीलाक्षणिकीचेति तत्रात्रह्येवावपन्तीतिश्रौतीपरिसंख्या एवकारेणपवमाना
तिरिक्तस्तोत्रव्यावृत्तेरभिधानात् पंचपंचनखाभक्ष्याइतितुलाक्षणिकीइतरनिवृत्तिवाचकपदाभावात् अतएवैषात्रिदोषग्रस्ता
स्तादोषत्रयंचश्रुतहानिरश्रुतकल्पनाप्राप्तबाधश्चेति तदुक्तंश्रुतार्थस्यपरित्यागादश्रुतार्थप्रकल्पनम् प्राप्तस्यबाधादित्येवं
परिसंख्यात्रिदूषणाइति श्रुतस्यपंचनखभक्षणस्यहानात् अश्रुतापंचनखभक्षणनिवृत्तेःकल्पनात्प्राप्तस्यचाऽपंचनख
भक्षणस्यबाधनादिति अस्मिंश्चदोषत्रयेदोषद्वयंशब्दनिष्ठम् प्राप्तबाधस्त्वर्थनिष्ठइतिदिक्॥ अत्राप्राप्तांशपूरणरूपमेववाक्यार्थमुपपा ४१
दयतिवैतुष्येत्यादिनाउपपादितमप्राप्तांशपूरणरूपंवाक्यार्थमुपसंहरतिअतश्चेति अस्यविधेरप्राप्तांशपूरणरूपनियमप्रतिपादकत्वाच्चेत्यर्थः पर्य
वसितार्थमाह यस्सइतियावदितिपर्यवसन्नमित्यर्थः तत्रचेत्याद्युत्तरार्द्धंपरिसंख्याविधिपरंव्याचष्टे उभयोश्चेति तत्रोदाहरणमाह यथेति अत्रस्यात्य
न्तमप्राप्तविधित्वरूपमपूर्वविधित्वमाशंक्यनिराचष्टे इदंहीति तत्रहेतुमाह तस्येति पंचनखभक्षणस्येत्यर्थः अस्यवाक्यस्यनियमविधि॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

त्वमपिनिराचष्टेनापीति तत्रापिहेतुमाह पंचनखेति अतइतिविधिद्वयासंभवादित्यर्थः इदमिति पंच पंचनखाभक्ष्याइतिवाक्यमित्यर्थः अयंचनखभक्ष
णनिवृत्तिस्तुनकेनापिप्राप्तातततश्चतद्विधायकत्वेननास्यवाक्यस्यानुवादकत्वमपितथाचसैवात्रवाक्यार्थइतिभावः साचपरिसंख्याद्विविधेत्याह साचेतित
त्राद्यामुदाहरतितत्रेतिद्वयोः परिसंख्ययोर्मध्यइत्यर्थः अत्रेति प्रकृतइत्यर्थः अवयंतीतिअवजानंतीत्यर्थः गायंतीतियावत् श्रौत्याः परिसंख्यायास्तत्त्वे
हेतुमाहएवकारेणेतिद्वितीयामुदाहरतिपंचेति पंच पंचनखाभक्ष्याइतिपंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रेणराघवशशकःशल्लकीगोधाखड्गीकूर्मोयपंचमइत्यादि
चनोदाहृतावाध्याः अस्याअपितत्त्वेहेतुमाहइतरनिवृत्तीति अतएवेतिइतरनिवृत्तिवाचकपदाभावादेवेत्यर्थः एषेतिलाक्षणिकीत्यर्थः दोषत्र

येषांतुप्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वंनसंभवति तदुच्चारणस्यानन्यगत्याऽदृष्टार्थकत्वंकल्प्यतेइतिनानर्थक्यमितिनामधे
यानांचविधेयार्थपरिच्छेदकतयाऽर्थवत्त्वम् तथाहिउद्भिदायजेतपशुकामइत्यत्रोद्भिच्छब्दोयागनामधेयंतेनचविधेया
र्थपरिच्छेदःक्रियते तथाहिअनेनवाक्येनाप्राप्तत्वात्फलोद्देशेनयागोविधीयतेयागसामान्यस्याविधेयत्वात् यागविशे
९३ षएवविधीयते तत्रकोसौयागविशेषइत्यपेक्षायामुद्भिच्छब्दादुद्भिद्रूपो यागइतिविज्ञायते उद्भिदायागेनपशुंभावयेदित्यत्रसामा
नाधिकरण्येननामधेयान्वयात्॥

यंप्रदर्शयतिदोषत्रयंचेति तत्रश्रुतहानौहेतुमाहश्रुतस्येति अश्रुतकल्पनायांहेतुमाहअश्रुतेति प्राप्तस्यबा
धेपिहेतुमाहप्राप्तस्येतिरागतःप्राप्तस्येत्यर्थः अस्यदोषत्रयस्यअवश्यापादकत्वमाहअस्मिंश्चेति दोषत्रयमध्यइत्यर्थः ननुकथंसर्वेषांमंत्राणांप्र
योगसमवेतार्थस्मारकत्वेनैवार्थवत्त्वमुपपद्यतेहुंफडादिमंत्राणांप्रयोगसमवेतार्थस्मारकत्वासंभवादित्याशंक्याह येषामित्यादिनातदुच्चारणस्ये
तिहुंफडादिमंत्रोच्चारणस्येत्यर्थः अनन्यगत्यादृष्टार्थत्वमित्यत्रादृष्टार्थत्वमितिपदच्छेदः इतिनानर्थक्यमिति अतोहेतोर्हुंफडादिमंत्राणांनानर्थक्यमि
त्यर्थः मंत्रभागस्ययथायथंप्रयोजनवत्त्वमुपपाद्येदानींक्रमप्राप्तंनामधेयानांसार्थक्यमुपपादयतिनामधेयानामिति॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तिविधेयार्थपरिच्छेदकतयेतिविजातीयव्यावर्तकत्वेनविधेयार्थनिश्चायकतयेत्यर्थः विधेयार्थस्यैवसमर्पकतयेतियावत् एतदेवप्रदर्शयतितथा
हीत्यादिनातेनचेतिउद्भिच्छब्देनचेत्यर्थः उद्भिच्छब्दस्यविधेयार्थपरिच्छेदकतयानामधेयत्वप्रदर्शनायभूमिकामारचयतितथाहीत्यादिनाअनेनेति॥
उद्भिदायजेतपशुकामइत्यनेनेत्यर्थः फलोद्देशेनेतिपशुरूपफलोद्देशेनेत्यर्थः यागेनेतिसाधनत्वेलक्षणमंतरेणफलत्वेलक्षणयानुपपत्तेर्नात्रयागसा
मान्यंविधीयतेततश्चयागविशेषएवविधीयतइत्यर्थः तेनेतियागविशेषस्यविधेयत्वइत्यर्थः कइतिकोसौयागविशेषइति यागविशेषापेक्षायामित्यर्थः
उद्भिच्छब्दात्उद्भिद्रूपोयागइतिविज्ञायतइतिउद्भिच्छब्दात्तुनरुद्भिन्नामकोयोयागः साएवात्रयागविशेषइतिविज्ञायतइत्यर्थः एवंचसिद्धमुद्भिच्छब्दस्यधात्व
र्थसामानाधिकरण्येनान्वयंफलितमाह उद्भिदेतिनतूद्भिच्छब्दस्यनीलमुत्पलमितिवन्नीलपदस्योत्पलपदसामानाधिकरण्यवद्यंनिसामानाधिकरण्यंभ
वेत्किंनामधेयत्वेनेतिचेन्नवैषम्यात् तथाहितत्रहिनीलपदस्यार्थोनीलगुणउत्पलपदार्थश्चोत्पलरूपद्रव्यादतिरिक्तोभवतिलक्षणयातुनीलपदस्यना
द्रव्यद्रव्यपरत्वेनोत्पलपदसामानाधिकरण्यमुपपद्यतेउद्भिच्छब्दस्यतुप्रत्ययगतयागविशेषान्नातिरिक्तोर्थोस्तितस्यैवतत्रविशेषत्वसमर्पकत्वात् तत
श्चार्थांतरवाचकत्वाभावेननोद्भिच्छब्दस्यनीलशब्दस्योत्पलशब्दसामानाधिकरण्यवद्यतिसामानाधिकरण्यमुपपद्यतेकिंतर्हिवैश्वदेव्यामिक्षे
त्यत्रामिक्षापदस्यवैश्वदेवीशब्दसामानाधिकरण्यवत्वैश्वदेवीशब्दस्यहिदेवतातद्धितत्वात् तस्यचसास्यदेवतेतिसर्वनामार्थस्मरणात्सर्वनाम्नांचो
पस्थितविशेषवाचित्वेनविशेषपरत्वंतत्रकोसौवैश्वदेवीशब्दोपात्तोविशेषइत्यपेक्षायांआमिक्षापदसांनिध्यादामिक्षारूपोविशेषइत्यवगम्यतेयथाहुः
आमिक्षांदेवतायुक्तांवदत्येवैषतद्धितः आमिक्षापदसांनिध्यात्स्यैवविषयापर्णमितितस्माद्यथावैश्वदेवीशब्दोपात्तविशेषसमर्पकत्वेनामिक्षापदे ४२
स्यवैश्वदेवीशब्देनसामानाधिकरण्यमेवंसामान्यस्याविधेयत्वात्प्रत्ययगतयागविशेषसमर्पकत्वेनोद्भिच्छब्दस्ययजिसामानाधिकरण्यमित्युक्त
प्रकारेणैवनामधेयानामन्वयः साधुरितितथाचोक्तंतद्धानत्वाद्यागविशेषसिद्धेरितितच्चनिमित्तचतुष्टयाद्भवतीत्याह॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नामधेयत्वं चेति निमित्तचतुष्टयं निर्दिशति मत्वर्थेत्यादिना तत्राद्यनिमित्तविषयमुदाहरति तत्रोद्भिदा यजेतेति तत्र चेति चतुर्ष्वमध्य इत्यर्थः अत्र मत्वर्थलक्षणापत्तिप्रदर्शनाय तावद्वाक्यभेदमापादयति न तावदिति अस्मिन्पक्षे तूद्भिद्यते भूमिरनेनेति व्युत्पत्त्या खनित्रवाच्यसाधुद्भिच्छब्दो भवेत्तथा चोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यनेन वाक्येन यागेन पशुं भावयेद्यागं च खनित्रेणाभावयेदिति फलं प्रति यागविधानं यागं प्रति च गुणविधानं क्रियेत तच्च न युज्यत इत्यर्थः तत्र हेतुमाह वाक्येति आवृत्तिरूपवाक्यभेदापत्तेरित्यर्थः नन्वनेन वाक्येन खनित्ररूपो गुण एव विधीयते दध्ना जुहोतीत्यनेन गुणविधिना समानत्वात् न चात्र पशुफलकः कश्चिद्यागो विधीयत इति वाच्यम् पशूनां गुणफलत्वात् यथा गोदोहनेन पशुकामस्येत्यत्र पशवो गोदोहनगुणस्य फलं तथेह खनित्रगुणस्य फलमस्तु

नामधेयत्वं च निमित्तचतुष्टयात् मत्वर्थलक्षणाभयाद्वाक्यभेदभयात्तत्प्रख्यशास्त्रात्तद्व्यपदेशादिति तत्रोद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यत्रोद्भिच्छब्दस्य यागनामधेयत्वं मत्वर्थलक्षणाभयात् तथा हि न तावदनेन वाक्येन फलं प्रति यागविधानम् तं प्रति च गुणविधानं युज्यते वाक्यभेदापत्तेः उद्भिच्छब्दस्य गुणसमर्पकत्वे च यागस्याप्यप्राप्तत्वात् गुणविशिष्टकर्मविधानं वाच्यम् उद्भिद्वता यागेन पशुं भावयेदिति विशिष्टविधौ मत्वर्थलक्षणेत्युक्तमेव ॥

यदि चमसेनापः प्रणयतीति विहितं प्रकृतमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनं विधीयते तर्ह्यत्रापि ज्योतिष्टोमेन यजेतेति विहितं प्रकृतं ज्योतिष्टोममाश्रित्य खनित्रं विधीयतां तस्माद्गुणविधिरित्याशंक्य पशुकामो यजेतेत्यस्य पदद्वयस्यायमर्थः पशुरूपं फलं यागेन कुर्यादिति तत्र केन यागेनेत्यपेक्षायां उद्भिदेति तृतीयान्तं पदं यागनामत्वेनान्वेति उद्भिद्यते पशुफलमनेन यागेनेति निरुक्त्या नामत्वमुद्भिच्छब्दस्योपपद्यते नन्वेवमपि गुणविधिनामधेयत्वयोः शब्दनिर्वचनसाम्यान्न निर्णय इति वाच्यम् सामानाधिकरण्यस्य निर्णायकत्वात् तथाहि उद्भिन्नामकेन यागेन पशुरूपं फलं कुर्यादित्युक्ते सामानाधिकरण्यं लभ्यते गुणविधित्वे तु खनित्रेण साध्यो यो यागस्तेन तादृशफलं कुर्यादित्यन्वये व्यधिकरणं स्यात् तच्चायुक्तम् किं च नानेन वाक्येन ज्योतिष्टोमे खनित्ररूपो गुणो विधातुं ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लो॰भी॰ शक्यं नेन स्यसोमेन यजेतेत्युत्पत्तिशिष्टसोमरूपगुणावरुद्धत्वात् किंच यद्यस्योद्भिच्छब्दस्य खनित्ररूपगुणसमर्पकत्वं स्वीक्रियते तदा यत्रैते ना-
४३ गुणः समर्पणीयस्तादृश कर्मणोऽप्रमाणत्वादनेन वाक्येन खनित्ररूपगुणविशिष्टकर्मविधानमेव वक्तव्यमन्यथा वाक्यभेदप्रसंगात् ततश्चोद्भिच्छब्दा
र्थरूपखनित्रवता यागेनेति सामानाधिकरण्येनान्वयो न भविष्यतीति तथा च मत्वर्थलक्षणापत्तिरिति परिहरति उद्भिच्छब्दस्येत्यादिना उक्तमेवेति सोमेन यजेते
ति विध्यर्थनिरूपणप्रस्ताव इति शेषः इदानीं द्वितीयं वाक्यभेदप्रसंगरूपं नामधेयत्वस्य निमित्तमुदाहरणद्वारा प्रदर्शयति चित्रया यजेतेति वाक्यभेदमेवो
पपादयति तथा दीत्यादिना अत्रेति चित्रया यजेत पशुकाम इत्यस्मिन्वाक्य इत्यर्थः गुणविशिष्टेति चित्राशब्दार्थभूतचित्रवर्णकः किंचिद्गुणविशिष्टेत्य
र्थः अत्र विशिष्टविधानासंभवे हेतुमाह दधीत्यादिना तत्संसृष्टं प्राजापत्यमितीति तेन दध्यादिभिर्द्रव्यैर्युक्तं प्रजापतिदेवताकं कर्मेत्यर्थः तद्विशिष्टेति निरु

चित्रया यजेत पशुकाम इत्यत्र चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं वाक्यभेदभयात् न ह्यत्र तावदत्र गुणविशिष्टयागविधानं संभवति दधि मधु पयो घृतं धाना उदकं तंडुलाः तत्संसृष्टं प्राजापत्यमित्यनेन गुणस्याविहितत्वात् तद्विशिष्टयागविध्यनुपपत्तेः यागस्य फलसंबंधे गुणसंबंधे च विधीयमाने वाक्यभेदः ॥

क्तगुणविशिष्टेत्यर्थः दधीत्यादिप्रकृतवाक्यस्यैतत्कर्मणोत्पत्तिवा ४३
क्यत्वादस्य कर्मण उत्पत्तिशिष्टदध्यादिगुणावरुद्धत्वान्न तत्र गुणांतरं विधातुं शक्यत इति भावः अत्र दध्यादिवाक्ये दध्यादीनि षडेव द्रव्याणि श्रुतानि वाम्ना
तानुदकपदं तु प्रमादपातं श्रुतितात्पर्यज्ञैर्माधवाचार्यैस्तथैवास्य वाक्यस्य व्याख्यातत्वात् तथा च तद्वचनं दध्यादीनि विचित्राणि दैवद्रव्याणि षडाम्नातानी
ति तन्न तत्र वाक्ये त्वत्पत्तिवाक्यसिद्धस्वरूपस्य यागस्य पशुरूपफलसम्बन्धो विचित्रद्रव्यरूपगुणसंबन्धश्च विधीयते तत्तस्मात्कर्मनामधेयत्वं चित्राशब्दस्ये
त्याशंक्याह यागस्येति तथा च यागं न पशुं भावयेद्यागं च तादृशगुणो भावयेदिति यागस्य गुणफलोभयसम्बन्धविधीयमाने सत्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदो दुर्वा
र इति भावः उपपादितं वाक्यभेदप्रसंगमुपसंहरति ॥ श्री॥॰ श्री॥॰ श्री॥॰

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तस्मादिति सिद्धे चित्राशब्दस्य कर्मनामधेयत्वे वाक्यं योजयति तस्या इति सामानाधिकरण्यं नेति यजिधात्वर्थयागसामानाधिकरण्येन नामधेयस्यान्वया।
च्चित्रानामकेन यागेन पशुं भावयेदित्याकारकान्न निरुक्तवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः अनेकद्रव्यत्वेनेति दध्यादिविचित्रानेकद्रव्यसाध्यत्वेनेत्यर्थः ननु चित्राश।
ब्दाच्चित्रत्वस्त्रीत्वयोः प्रतिपत्तेः स्त्रीत्वस्य च स्वभावतः प्राणिधर्मत्वात्प्रकृते दध्यादिद्रव्यके कर्मणि निवेशासंभवात् नानेन वाक्येन प्रकृते कर्मणि नादृशगुण
विधानं क्रियते किंतु प्राणिद्रव्यके कर्मणि अनारभ्याधीतानां चाङ्गानां प्रकृतिमात्रे प्रवेशाङ्गीकारात् चित्रावाक्यस्याप्यनारभ्याधीतत्वात्सर्वपशुयागप्रकृतिभूते प्रा
णिद्रव्यकेऽग्नीषोमीयकर्मणि तेन गुणो विधीयते तथा चाग्नीषोमीयं पशुमालभेतेति विहितं पशुयागमत्र वाक्ये यजेतेति पदेनानूद्य तत्र चित्रापदेन चित्रत्वस्त्री।

तस्माच्चित्राशब्दः कर्मनामधेयम् तथा च चित्रया यागेन पशुं भावयेदिति सामानाधिकरण्येनान्वयान्न वाक्यभेदः प्रकृतेष्टेर
नेकद्रव्यत्वेन चित्राशब्दवाच्यत्वोपपत्तिः अग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं तत्प्रख्यशास्त्रात् तस्य
95 गुणस्य प्रख्यापकस्य प्रापकस्य शास्त्रस्य विद्यमानत्वात् अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयमिति यावत् नन्वयं गुणविधिरे।
व कुतो नेति चेन्न यद्यग्नौ होत्रमस्मिन्निति सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निरूपो गुणो विधेयस्तदा यदाहवनीये
जुहोत्यनेनैवाग्नेः प्राप्तत्वात्तद्विधानानर्थक्यं अग्नये होत्रमिति चतुर्थीसमासमाश्रित्य अग्निदेवतारूपगुणोऽनेन विधीयत इ

त्यरूपो गुणो विधीयत इति चेन्न चित्रत्वेन स्त्रीत्वेन च तं भावयेदिति द्वयोर्गुणयोर्विधाने वाक्यभेदप्रसंगात् प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधाने वाक्यभेद ति चेन्न
प्रसंगस्य सर्वसंमतत्वात् तथा चोक्तम् प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः अप्राप्ते तु विधीयेरन् बहवोऽप्येकयत्नत इति चेन्न गौरवलक्षणवाक्यभेदप्रसंगा।
त् किं च दध्यादिवाक्यं प्रकृतमस्य चित्रानामकस्य यागस्योत्पत्तिवचनं भवति यागस्वरूपभूतयोर्दध्यादिद्रव्यप्रजापतिदेवतयोस्तत्रोपदिश्यमानत्वात् उत्पन्नस्य
च तस्य यागस्य चित्रया यजेत पशुकाम इत्येतत्फलवाक्यमत्र यागस्य फलसंबन्धबोधनात् एवं च सति प्र ॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

कृतार्थो लभ्येत अग्नीषोमीयपशुवत्तु वारेन ताहृशगुणविधानेनु प्रकृतहानप्रकृतप्रक्रियेप्रसज्येयातां लिङ्प्रत्ययस्य चानुवादत्वांगीकारान्मुख्यो विध्यर्थो वा
ध्येतत्तस्माच्चित्रापदं नामधेयमेव न गुणविधिरिति ध्येयम् इदानीं तत्प्रख्यशास्त्ररूपात्तृतीयनिमित्तान्नामधेयत्वमग्निहोत्रशब्दस्य प्रदर्शयति अग्निहोत्रमि
ति तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रमिति हि तत्प्रख्यशास्त्रसूत्रं तस्य फलितार्थमाह तस्येत्यादिना नन्वग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्राग्निरूपस्य गुणस्यैव विधिर्न नामधेयत्वम
ग्निहोत्रशब्दस्य स्वीकर्तव्यमित्याशंकते नन्वयमिति यद्यत्र सप्तमीसमासमाश्रित्य होमाधारत्वेनाग्निरूपस्य गुणस्य विधानं स्वीक्रियेत तदा तदाधारत्वेनाग्निरू
पस्य गुणस्य वाक्यांतरेण प्राप्तत्वात्तत्वेन तद्विधानस्यानर्थक्यमापद्येतेत्याह यद्यपीत्यादिना चतुर्थीसमासमाश्रित्यात्राग्निदेवतारूपस्य गुणस्य विधानमा
शंकते चतुर्थीत्यादिना नात्र देवतारूपेणाग्निरूपस्य गुणस्य विधानमुपपद्यत इति समाधत्ते नेति तत्र हेतुमाह न देवताया इति अग्निरत्र तच्छब्दार्थः देव

न देवतायाः शास्त्रांतरेण प्राप्तत्वात् किं तच्छास्त्रांतरमिति चेत् यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीति केचित् अपरे त्व
ग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति मंत्रवर्ण एवाग्निरूपदेवताप्रापकः नन्वग्नेर्मांत्रवर्णिकत्वे प्रजापतिदेवतया बाधः स्यात्
मंत्रवर्णस्य चतुर्थीतो दुर्बलत्वात् यथाहुः नह्यतेन चतुर्थ्या च मंत्रवर्णेन वा पुनः देवताया विधिस्तत्र दुर्बलं तु परं परमि
ति चेन्न

तारूपेणाग्निप्रापकं शास्त्रं पृच्छति किमिति केषांचिन्मतानुसारेणोत्तरमाह यदग्नये चेति अत्राग्निर्ज्योतिरित्यादिमंत्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्य तत्स ४४
मुच्चितप्रजापतिमात्रविधाने लाघवं तदुभयसमुच्चितस्यैवात्र विधाने गौरवमिति न समुच्चितोभयविधानं यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्र स्वीकर्त
व्यमित्यस्वरसबीजं केचिदित्यनेन सूचितम् अधुना सिद्धांतमतेनोत्तरमाह अपरे त्विति किं च अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायं जुहोतीति विहितेन मं
त्रेण प्राप्तमग्निमनूद्य तत्समुच्चितस्य प्रजापतेर्यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यत्र सायंकालेऽग्निहोत्रदेवतात्वं विधीयते सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वा
हेति प्रातर्जुहोतीति विहितेन च मंत्रेण प्राप्तं सूर्यमनूद्य तत्तत्समुच्चितस्य च तस्य यत्सूर्याय च प्र ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

जापतये च प्रातर्जुहोतीत्यत्र प्रातःकालेऽग्निहोत्रदेवतात्वं विधीयते तेनाग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिविधेरेकेनैव वाक्येन सिद्धेः यदग्नये च प्रजापतये च सायं जु
होतीति यच्च सूर्याय च प्रजापतये च प्रातर्जुहोतीत्यत्र वाक्यद्वयं व्यर्थमिति निरस्तं सायंहोमेऽग्निसमुच्चितस्य प्रजापतेर्विधानं प्रातर्होमे सूर्यसमुच्चितस्य च तस्यैके
नवाक्येन कर्तुमशक्यत्वादित्यलं विस्तरेणाधिकं तु न्यायप्रकाशे द्रष्टव्यम् नन्वग्नेर्मान्त्रवर्णिकत्वे प्रजापतिना तस्य बाधः स्यात्प्रजापतेश्चतुर्थ्या देवतारू
पेणाप्राप्तत्वेन प्रबलत्वात् अग्नेस्तु मन्त्रवर्णप्राप्तत्वेन दुर्बलत्वाच्च न च सास्य देवतेति तद्धितप्रत्ययस्य देवतात्वे स्मरणाच्च चतुर्थ्या न देवतात्वं समर्पितं संप्रदाने चतुर्थी
ति संप्रदानमात्रे तस्याः स्मरणात् तस्मात्प्रजापतिना कथमग्नेर्बाधः स्यादिति वाच्यम् त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वस्य संप्रदानपदार्थत्वेन त्यज्य
मानद्रव्योद्देश्यत्वरूपस्य देवतात्वस्य संप्रदानस्वरूपान्तर्गतत्वात् ततश्चतुर्थ्यातः संप्रदाने कथ्यते तया देवतात्वप्रत्ययो भवत्येवं मन्त्रवर्णात्तु न देवतात्वप्रतीतिर
स्ति किं त्वधिष्ठानत्वमेव ततः प्रतीयते तस्मान्मन्त्रवर्णाच्चतुर्थीतो दुर्बल एव तथा च प्रबलप्रमाणबोधितप्रजापतिदेवतया दुर्बलप्रमाणबोधिताग्नेर्बाधो दुर्वार एवं
त्याशयेनाशंकते नन्विति तत्र संमतिमाह यथाहुरिति तत्रेति तद्धितादिषु त्रिषु मध्ये इत्यर्थः परमिति तद्धितापेक्षया चतुर्थ्या दौर्बल्यं चतुर्थ्यपेक्षया च मं
96 त्रवर्णस्य दौर्बल्यं भवतीति परं परं दुर्बलं बोध्यमित्यर्थः ततः परमिति पाठस्तु तत्र ततः परं दुर्बलं प्रमाणमिति वीप्सापरत्वेन व्याख्येयम् यदि च प्रजापतये जु
होतीति केवलप्रजापतिविधानं स्यात्तदा तु भवेदपि प्रजापतिनाग्नेर्बाधः परं तु न तथा विधानं क्रियत इति परिहरति ॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ती·मी यस्मयेचेत्यादिनाप्रजापतेरित्यत्रविधानमित्यस्यानुषंगः एवंचेतिमंत्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्यतत्समुच्चितस्यप्रजापतेर्विधानेचेत्यर्थः नबाधइतिनप्र
४५ जापतिनाग्नेर्बाधइत्यर्थः तत्रहेतुमाहकेवलेति ननुयदग्नयेचप्रजापतयेचेत्यस्मिन्वाक्येहोमानुवादेनसमुच्चितस्यैवोभयस्यविधानंक्रियतइतिक
थंनस्वीक्रियतइत्याशंकानयोः समुच्चितयोर्विधानापेक्षयामंत्रवर्णतः प्राप्तमग्निमनूद्यलाघवेनतत्समुच्चितप्रजापतेर्विधानमेवोचितमितिपरिह
रतिनचेत्यादिनातत्प्रख्यशास्त्रान्नामधेयत्वमुदाहरणांतरमाह एवमिति समिदादिशब्दाइत्यत्राऽऽदिपदेनतनूनपादादयः शब्दागृह्यंते इदानींचतु

यदग्नयेचप्रजापतयेचसायंजुहोतीत्यत्रनकेवलंप्रजापतिविधानम् किंतुमंत्रवर्णप्राप्तमग्निमनूद्यतत्समुच्चितप्र
जापतेः एवंचनबाधः केवलप्रजापतिविधानाभावात् नचात्रसमुच्चितोभयविधानमेवकथंनेतिवाच्यम् समुच्चितोभ
यविधानापेक्षयाऽन्यतः प्राप्तमग्निमनूद्यतत्समुच्चितप्रजापतिमात्रविधानेलाघवात् एवंचप्रयाजेषुसमिधादिदेवतानां
समिधः समिधोअग्नआज्यस्यव्यंत्वित्यादिमंत्रवर्णेभ्यः प्राप्तत्वात् समिधोयजतीत्यादिषुसमिधादिशब्दास्तत्प्रख्यशास्त्रा
त्कर्मनामधेयाः श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यत्रश्येनशब्दस्यकर्मनामधेयत्वंतद्व्यपदेशात् तेनव्यपदेशादुपमानात्तदन्यथानु
पपत्तेरितियावत् तथाहियद्विधेयंतस्यस्तुतिर्भवति यद्यत्रश्येनोविधेयः स्यात् तदार्थवादेतस्यैवस्तुतिः कार्यायथा
वैश्येनोनिपत्यादत्ते एवमयंद्विषंतंभ्रातृव्यंनिपत्यादत्तइत्यनेनार्थवादेनश्येनः स्तोतुंनशक्यः श्येनोपमानेनार्थांतरस्तु ४५
तिः क्रियमाणत्वात् ॥ र्थनिमित्तेनतद्व्यपदेशरूपेणश्येनशब्दस्यकर्मनामधेयत्वंप्रदर्शयतिश्येनेनेतिकर्मनामधेयत्वमितिननुअत्रश्येनशब्दस्यकर्म
नामधेयत्वंनभवतिकिंतुसामयागेनित्यंसोमद्रव्यंबाधित्वातत्स्यस्थानेपक्षिद्रव्यरूपोगुणः काम्योविधीयते तथासतिश्येनशब्दस्यपक्षिणिलोकप्रसिद्धारूढि
रूपपन्नाभवतीत्याशंक्यश्येनशब्दस्यकर्मनामधेयत्वेहेतुमाहतद्व्यपदेशादितितद्व्यपदेशशब्दंव्याचष्टेतेनेतिश्येनेनेत्यर्थः तदितिउपमानोपमेयभावस्यभेद

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

टितत्वादित्यार्थवादस्यावाक्ये श्येनोपमानेन न विधेयस्तुतेः श्येननामककर्मविशेषं विनानुपपत्तेर्नान्नपक्षिद्रव्यरूपो गुणो विधातुं शक्यत इति भावः तदन्यथानुपप
त्तिमेवोपपादयति तथा हीत्यादिना तदिति विधेयस्य स्तुतेः कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः अत्रेति श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यजेतेत्यत्रेत्यर्थः श्येन इति श्येननामकपक्षिवि
शेष इत्यर्थः तस्यैवेति श्येननामकपक्षिविशेषस्यैवेत्यर्थः यथेति यथा श्येनः पक्षिविशेषो निपत्य मत्स्यादीन् जंतूनादत्ते एवमयं श्येननामको यागो।
द्विषंतं भ्रातृव्यं शत्रुं निपत्यादत्त इत्यर्थः यमभिचरतिश्येनेनेति वाक्यशेषः अत्रेति अन्नप्रकृते नेनेन श्येनार्थवादेन श्येनः पक्षिविशेष एव स्तोतुं न शक्यते
इत्यर्थः तत्र हेतुमाह श्येनेतिन तु श्येनार्थवादोपमानेन श्येन एव पक्षिविशेषः कथं न स्तोतुं शक्यः स्यादित्यत आह न श्येनोपमानत्वेनेति तदशक्यत्वे हेतुमाह

न च श्येनोपमानत्वेन स एव स्तोतुं शक्यते उपमानोपमेयभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात् यदा तु श्येनसंज्ञको यागो विधीयते तदार्थ
वादेन श्येनोपमानेन तस्य स्तुतिं कर्तुं शक्यत इति श्येनशब्दः कर्मनामधेयम् तद्व्यपदेशादिति उत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वम
पि पंचमं नामधेयनिमित्तमिति केचित् यथा वैश्वदेवेन यजेतेत्यादावत्रोत्पत्तिशिष्टाग्न्यादीनां बलीयस्त्वाद्वैश्वदेवशब्द
स्य विश्वेदेवदेवताविधायकत्वं न संभवतीति कर्मनामधेयत्वं ॥

उपमानेति यद्यत्र श्येनसंज्ञकस्य यागस्य विधेयत्वं स्वीक्रियते तदा तादृशार्थवादोपमानेन तस्य श्येनसंज्ञकस्य यागस्य स्तुतिः कर्तुं शक्या भवत्येवेत्याह यदेत्या
दिना फलितमुपसंहरति इतीति एवमुक्तेन प्रकारेणेत्यर्थः अत्र कर्मनामधेयत्वे चोत्पत्तिशिष्टगुणबलीयस्त्वं पंचममपि निमित्तं भवतीति केषांचिन्मतमाह उत्प
त्तिशिष्टेति तत्रोदाहरणमाह यथेति अत्रेति अस्मिन्वाक्ये वैश्वदेवशब्दस्य विश्वेदेवदेवताविधायकत्वं न संभवत्युत्पत्तिशिष्टाग्न्यादीनां बलीयस्त्वादित्यन्वयः फ
लितार्थमुपसंहरति इतीति तस्येति शेषः अत्रेदं बोध्यम् चातुर्मास्यस्य चत्वारि पर्वाणि वैश्वदेवो वरुणप्रघासः शाकमेधः शुनासीरीयश्चेति तेषु प्रथमे पर्व
ण्यष्टौ यागा विहिता आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरुं सावित्रं द्वादशकपालं सारस्वतं चरुं पौष्णं चरुं मारुतं सप्तकपालं वैश्वदेवीमामिक्षां द्यावाए

लो॰ भी॰ पात्वमिति तेषामष्टानां यागानां सन्निधाविदमाम्नायते वैश्वदेवेन यजेतेति अत्र चाग्नेयादीन्यागान्यजेतेत्यनूद्य वैश्वदेवशब्देन देवतारूपो गुणस्तेषु विधी
४६ यते यद्यपि वैश्वदेव्यामामिक्षायां विश्वेदेवाः प्राप्तास्तथाप्याग्नेयादिषु सप्तसु यागेष्वप्राप्तत्वाद्विधीयन्ते तेष्वग्न्यादिदेवताः सन्तीति चेत्तर्हि गत्यभावा
त्तेषु देवताविकल्प्यतां नामधेयत्वे तु नाममात्रस्याविधेयत्वाद्देवतयोरभावेन यागस्यात्र स्वरूपासंभवात् श्रूयमाणो विधिरनर्थकः स्यात्तस्माद्गुणवि
धिरिति पूर्वपक्षः उत्पत्तिवाक्यैर्विहितानाऽऽग्नेयादीनष्टौ यागान्यजेतेत्यनूद्याष्टानां संघे वैश्वदेवशब्दो नामत्वेनोपवर्ण्यते न च विधित्वाभावेपि नामोपदेश
स्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेतेत्यादिषु वैश्वदेवशब्देनैकेनैवाष्टानां संघस्य व्यवहर्तव्यत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः नामप्रवृत्तिनिमि

वस्तुतस्तु तत्प्रख्यशास्त्रादेवास्य कर्मनामधेयत्वं प्रकृतयागे विश्वेदेवरूपगुणासंप्रतिपन्नशास्त्रस्यार्थवादरूपस्यैव स
त्वात् यद्विश्वेदेवाः समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम् पुरुषस्य निवर्तकं वाक्यं निषेधः निषेधवाक्यानामनर्थहेतु
क्रियानिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वात् यथा हि यथाविधिः प्रवर्तनां प्रतिपादयन्स्वप्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादे
रिष्टसाधनत्वमाक्षिपन्पुरुषं तत्र प्रवर्तयति तथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधोपि निवर्तनां प्रतिपादयन्स्वनिवर्तकत्व
निर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणस्यापरानिष्टसाधनत्वमाक्षिपन्पुरुषं ततो निवर्तयति ॥

तद्भूतानिरुक्तिस्तु द्विधा आमिक्षायागे वि
श्वेषां देवानामिज्यमानतया तत्सहचरितानां सर्वेषां छत्रिन्यायेन वैश्वदेवत्वमिति विश्वेदेवा अष्टानां कर्तार इति वा तेषां वैश्वदेवत्वं तथा च ब्राह्मणं यद्विश्वेदेवाः ४६
समयजन्त तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वमिति देवताविकल्पस्तु समानबलत्वाभावान्न युज्यते अग्न्यादय उत्पत्तिशिष्टत्वात्प्रबला विश्वेदेवा उत्पन्नशिष्टत्वाद्दु
र्बलाः तस्माद्वैश्वदेवशब्दः कर्मनामधेयमिति सिद्धान्तः वस्तुगतिमाश्रित्य तत्प्रख्यशास्त्रादेव वैश्वदेवशब्दस्य कर्मनामधेयत्वमाह वस्तुतस्त्विति प्रकृतया
ग इति वैश्वदेवनामकेष्टानामाग्नेयादीनां संघात्मके प्रकृतयाग इत्यर्थः विश्वेदेवेति प्रकृतयागे विश्वेदेवरूपगुणः संप्रतिपन्नः संप्राप्तो यस्मा ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तादृशशास्त्रस्येत्यर्थः तत्रगुणाप्रापकंशास्त्रमुदाहरन्तियद्विश्वेदेवाइतिअस्यशास्त्रस्यकर्तृरूपेणाप्रकृतेयागेविश्वेदेवरूपगुणाप्रापकत्वमितिभावः ना
मधेयस्यप्रयोजनंतुसर्वत्रव्यवहारएवनस्वेतरेणनामधेयमृत्विग्वरणादिषुनेनाहंयक्ष्यइत्यादावात्मनोपायोलघुः कश्चिदस्तितस्माद्वैश्वदेवादिशब्दा
नांकर्मनामधेयत्वमेवेतिसिद्धम् तदेवंमत्वर्थलक्षणादिनिमित्तचतुष्टयनिरूपणेननामधेयस्यविधेयार्थपरिच्छेदकतयार्थवत्त्वंनिरूपितमधुनानि
षेधवाक्यानामर्थवत्त्वनिरूपणायनिषेधवाक्यंलक्षयन्तिपुरुषनिवर्तकमितिनिषेधकेननकलञ्जंभक्षयेदित्यादिनिषेधकवाक्यानामनर्थहेतुभूतायाः
कलञ्जभक्षणादिक्रियायाः सकाशात्पुरुषस्यनिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वंनकिंचित्कर्तव्यताप्रतिपादकतयेतिभावः यथाविधिवाक्यानांस्वप्रवर्तक
त्वान्यथानुपपत्त्याविधेयार्थस्यस्वर्गादिरूपेष्टसाधनत्वप्रत्यापनेनतत्रविधेयार्थेपुरुषप्रवृत्तिजनकत्वंतथानिषेधानामपिस्वनिवर्तकत्वान्यथानुप
पत्त्यानिषेध्यस्यपुरुषानिष्टसाधनत्वप्रत्यायनेनततः कलञ्जभक्षणादेःपुरुषनिवृत्तिजनकत्वमितिदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यांनिषेधवाक्यानामनर्थहेतु
क्रियायाः पुरुषनिवृत्तिजनकत्वेनैवार्थवत्त्वमुपपादयन्तितथाहीत्यादिनानतुनिषेधवाक्यानांनिवर्तनाप्रतिपादकत्वंसंभवतिनभक्षयेन्नहन्तव्यइत्य
वमादावव्यवधानेननञर्थस्याभावस्यधात्वर्थेनान्वयेसतिधात्वर्थ वर्जनकर्तव्यतायाएवसर्वत्रवाक्यार्थत्वेनप्रतीयमानत्वात् तथाचय
थायजेतेत्यादौयागकर्तव्यतावाक्यार्थोभवतितथानकलञ्जंभक्षयेन्नब्राह्मणोहन्तव्यइत्यादावपितत्तद्धात्वर्थवर्जनकर्तव्यतैववाक्यार्थोननिवर्तनेत्याशयेनाशं

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सो॰मी॰ नन्वितिनञर्थस्याभावस्यधात्वर्थेनाव्यवधानेनान्वयेपिधात्वर्थस्यप्रत्ययार्थभावनोपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितत्वान्ननञर्थेनान्वयःसंभवतिअन्यत्रोप
५७ सर्जनत्वेनान्वितस्यान्यत्रोपसर्जनत्वेनान्वयायोगादितिपरिहरति उच्यतइत्यादिनाअत्रेतिनकलंजंभक्षयेदित्यादावित्यर्थः अव्यवधानेपीत्यत्रधात्व
र्थस्यनञर्थेनेत्यनुषंगः तस्येतिधात्वर्थस्येत्यर्थः अन्योपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितस्योऽन्यत्रोपसर्ज्जनत्वेनान्वयेकोदोषइत्यतआहनहीति तत्रबाधकं
दोषमाह अन्यथेति अन्येविशेषणत्वेनोपस्थितस्याऽन्यत्रविशेषणत्वेनान्वयस्वीकारेपुरुषोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्यराज्ञोपिक्रियोपसर्जनत्वेनान्वयाप
त्तेरित्यर्थः धात्वर्थस्यनञर्थेनान्वयासंभवात्कलंजादिपदार्थस्यापिकारकोपसर्जनत्वेनोपस्थितस्यतत्रान्वयासंभवाच्चपरिशेषात्प्रत्ययार्थस्यैवनञर्थे

ननुनिषेधवाक्यस्यकथंनिवर्त्तनाप्रतिपादकत्वमितिचेदुच्यते नतावदत्रधात्वर्थस्यनञर्थेनान्वयः अव्यवधानेपित
स्यप्रत्ययार्थभावनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः नह्यन्योपसर्ज्जनत्वेनोपस्थितमन्यत्रान्वेति अन्यथाराजपुरुषमानये
त्यादावपिराज्ञः क्रियान्वयापत्तेः अतः प्रत्ययार्थस्यैवनञर्थेनान्वयः तत्रापिनाख्यातत्वांशवाच्यार्थभावनायास्तस्यालिङं
शवाच्यप्रवर्त्तनोपसर्जनत्वेनोपस्थितेः किंतुलिङंशवाच्यशब्दभावनायास्तस्याः सर्वापेक्षयाप्रधानत्वात् नञश्चैवंस्वभावोय
त्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वम् ॥

नान्वयोभवतीत्याह अतइति किंचप्रत्ययार्थोपिद्विविधोभवत्याख्यातत्वांशवाच्यार्थभावनालिङंशवाच्याशब्दभावनाचेतितयोर्मध्येपिनाख्यातत्वांशवा ५७
च्यभूतायाअर्थभावनायानञर्थेन्वयः संभवतीत्याह तत्रापीति तत्रहेतुमाह तस्याइति प्रवर्त्तनोपसर्जनत्वेनेति शब्दभावनाविशेषणत्वेनेत्यर्थः लिङंशवा
च्येत्यस्यलिङंशोलिङंत्वरूपोधर्मस्तद्वाच्येत्यर्थोबोध्यः एवमग्रेपिनतुनकलंजंभक्षयेदित्यादौकलंजादिपदार्थस्यधात्वर्थस्यचनञर्थेनान्वयोभवतै
वनिरस्तः प्रत्ययार्थस्याप्यर्थभावनारूपस्यनञर्थेनान्वयानंगीकारेप्रत्ययार्थत्वाविशेषाच्छब्दभावनायाअपितेनान्वयासंभवेनानन्वितशब्दस्याप्रामाण्य।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

पतीरित्याशंक्यपरिहरतिकिंत्विति तत्रहेतुमाहतस्याइतिप्रत्ययार्थत्वं नञर्थेनान्वयेप्रयोजकंकिंतुसर्वापेक्षयाप्रमुख्यत्वेनोपस्थितत्वं नञ्शब्दभाव
नायांबाधितमितिभावः एवंशब्दभावनारूपस्यप्रत्ययार्थस्यप्रवर्तनाविशेषस्यनञर्थेनान्वयेसिद्धेनञः प्रत्ययार्थभूतप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनाबोधक
त्वप्रदर्शनायप्रथमंतत्स्वभावंप्रदर्शयतिनञश्चैषस्वभावइति अत्रस्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वंस्वान्वितपदार्थविरोधिबोधकत्वंबोध्यंतेनक
लंजादिपदार्थानामपिविरोधिबोधकत्वेनञादुर्वारंस्यात्तेषामप्येकत्रसहपाठरूपनञ्समभिव्याहारस्यसत्वादितिनिरस्तंतेषांनञन्वितपदार्थत्वाभा
वस्यदर्शितत्वेननञस्तद्विरोधिबोधकत्वासंभवात् नञः स्वसमभिव्याहृतपदार्थविरोधिबोधकत्वंदृष्टांतेनस्पष्टयति यथेत्यादिनाघटसत्वविरोधीति
नास्तीत्युक्तेकस्यासत्वमस्तीतिसत्वशब्दान्वयिनानञाबोध्यतइतिसत्वनिरूपकाकांक्षायाः सत्वाद्घटनिरूपितसत्वविरोधीत्यर्थः इदानींनञस्व

यथाघटोनास्तीत्यादौअस्तीतिशब्दसमभिव्याहृतोनञ्घटसत्वविरोधिघटासत्वंगमयतितद्वल्लिङ्समभिव्याहृतोनञ्
लिङर्थप्रवर्तनाविरोधिनींनिवर्तनामेवबोधयति तदिहविधिवाक्यश्रवणोऽयंमांप्रवर्तयतीतिप्रतीतेः तस्मान्निषेधवा
क्यस्थलेनिवर्तनैववाक्यार्थः यद्धातुप्रत्ययार्थस्यतत्रान्वयेबाधकंतदाधात्वर्थस्यैवतत्रान्वयः।

भावप्रदर्शनस्यफलंदर्शयतितदिति तत्त्वञित्यन्वयः तत्प्रदर्शितस्वभावेनञित्यर्थः इहेतिनकलंजंभक्षयेद्ब्राह्मणोनहंतव्यइत्यादौवाक्यइत्यर्थः ननुलि
ङः प्रवर्तनाप्रतिपादकत्वेसिद्धेतत्संबद्धनञस्तदर्थप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनाप्रतिपादकत्वंसेत्स्यतितत्तदेवकुतइत्याशंक्यतत्रहेतुमाहविधीति प्रतीतेरिति
प्रवर्तनाप्रतीतेरित्यर्थः यज्ञायजेतस्वर्गकामइतिविधिवाक्यश्रवणोऽयंमांप्रवर्तयतीतिप्रवर्तनाप्रतीतिवन्नकलंजंभक्षयेदित्यादिनिषेधवाक्यश्र
वणोऽप्ययंमांनिवर्तयतीतिनिवर्तनाप्रतीतेरित्यध्याहारेणविधीत्यादिहेतुवाक्यंदृष्टांतदार्ष्टांतिकविधयायोजनीयम् एवंसिद्धंनिवर्तनारूपंनिषेधवा
क्यार्थमुपसंहरतितस्मादिति नकलंजंभक्षयेदित्यत्रकलंजकर्मकभक्षणानुकूलपुरुषप्रवृत्तिजनकप्रवर्तनाने ॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ ०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तिलिङर्थप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनेनैववाक्यार्थः एवमन्यत्रापि निषेधवाक्येषु सर्वत्र निवर्तनायाः एव वाक्यार्थत्वे विधिनिषेधयोर्भिन्नार्थत्वमप्युपपन्नं भ
वति हननादिवर्जनं कर्तव्यमिति वा वाक्यार्थत्वपक्षेतु कर्तव्यतायाः एवोभयत्र प्रतिपाद्यत्वात् पौरिकार्थत्वं स्यात् तच्चानुपयुक्तम् यथाहुः स्वतंत्रं याह शालीकग्रल्लह
त्याश्वमेधयोः दृश्यते तादृगेव हविर्विधानप्रतिषेधयोरिति तस्मान्निवर्तनेनैव प्रतिषेधेषु वाक्यार्थ इति सिद्धम् यदितु प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये किंचिद्बाध
कं वर्तते तदा तु धात्वर्थस्यैव नञर्थेनान्वयो भवतीत्याह यदात्वित्यादिना तत्र बाधकं विभजते तच्चेति प्रत्ययार्थस्य नञर्थेनान्वये वर्तमानं चेत्यर्थः तत्राद्य
मिति तयोः कृतत्वयोर्द्वयोर्मध्ये आद्यं बाधकमित्यर्थः तस्य व्रतमितीति तस्य स्नातकस्य ब्रह्मचारिविशेषस्य व्रतं प्रजापतिदेवताकमादित्यानीक्षणसंक
ल्पादिकं किंचिदनुष्ठेयमित्यर्थः एतद्वाक्यपाठादिति नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादि तस्य व्रतमिति वाक्यपाठादित्यर्थः तथा चेति तस्य व्रतमिति स्नात

तच्च बाधकं द्विविधम् तस्य व्रतमित्युपक्रमो विकल्पप्रसक्तिश्च तत्राद्यं नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यादौ तस्य व्रतमित्युप
क्रम्य तद्वाक्यपाठात् तथा चात्र पर्युदासाश्रयणात् ह्याहि व्रतशब्दस्य कर्तव्यार्थे रूढत्वात्तस्य व्रतमित्यत्र स्नातकस्य
व्रतानां कर्तव्यत्वेनोपक्रमात्॥

कस्यानुष्ठेयमुपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमित्यादिवाक्यपा ठे चास्मिन्वाक्ये पर्युदास एव समाश्रीयत इत्यर्थः किंच नेक्षेतोद्यन्तमा
दित्यमित्यत्र नञ्पदमभिधाय त्वया प्रतिषेधं ब्रूते न तु पर्युदासं लक्षणापत्तेः प्रतिषेधस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वाद्द्वैदिकस्य प्रतिषेधस्य वैदिक्येव प्राप्तिस्तु प्रत्यास
न्ना भवेत् तथा च सति यच्छक्तता वादित्यैक्षणं विहितं तत्रायं प्रतिषेध उदयास्तमययोर्देशे न प्रवर्तते एवं च सति नानर्थकत्वं कल्पनीयं स्यात् पर्युदासमाश्रि
त्य पुरुषार्थत्वांगीकारे त्वधिकारसिद्ध्ये फलस्य कल्पनीयत्वमापद्येत तस्मात्तत्रात्वर्थः प्रतिषेध इत्याशंक्य तस्य व्रतमित्युपक्रम्य नेक्षेतोद्यन्तमित्या
द्याम्नातत्वाद्व्रतशब्दस्य च कर्तव्यरूपार्थे रूढत्वादत्र किंचिदनुष्ठेयमेव प्रतिभाति तच्च पर्युदासाश्रयणे सत्येवोपपद्यते किंचोपक्रमवाक्ये प्रतिज्ञातस्यैवा
र्थस्यात्रापि वक्तव्यत्वात् उपक्रमवाक्ये तु स्नातकानुष्ठेयव्रतानामेव प्रतिज्ञातत्वात् कानि तानि व्रतानीत्यपेक्षा॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

यंस्त्वात्कष्टनप्रदर्शनायास्यवाक्यस्यावतारात्स्वकर्तव्यएवकश्चिदर्थोवक्तव्यः सचपर्युदासपक्षेलभ्यतेनिषेधपक्षेतुदुर्लभएवेत्यभिप्रायेणपर्युदासपक्ष
मुपपादयतितथाहीत्यादिनानेक्षेतोद्यन्तमित्यादौकर्तव्यरूपस्यार्थस्याप्रतिपादनीयत्वेबाधकमाह अन्यथेतिपूर्वोत्तरेति तस्यव्रतमितिपूर्ववाक्यंनेक्षेतोद्यन्त
मित्याद्युत्तरवाक्यंचतयोरेकवाक्यत्वंबाध्येतेत्यर्थः ननुनेक्षेतोद्यन्तमित्यादौभवतुकर्तव्यरूपार्थस्यैवप्रतिपादनंततोपिकिंस्यादित्यतआहतथाचेति तथा
चनेक्षेतोद्यन्तमित्यादौकर्तव्यरूपार्थस्यप्रतिपादनीयत्वेचनञर्थेनप्रत्ययार्थान्वयावकाशोभवतीत्यर्थः ननुनेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्रनञर्थेनप्र
त्ययार्थस्यान्वयेकोदोषइत्याशंक्यतत्रहेतुमाह कर्तव्येतिनञर्थेनप्रत्ययार्थस्यतत्रान्वयेततः कर्तव्यार्थानवबोधापत्तेरित्यर्थः ननुप्रत्ययान्वितस्यनञःक
र्तव्यार्थावबोधकत्वानंगीकारेकोबाधइत्यतेनावबोध्यतइत्यतआहविध्यर्थेतिनतादृशनञातिप्रत्ययान्वितेननञेत्यर्थः तादृशनिवर्तनेनैवकर्तव्यरूपोर्थोभव

किंतत्कर्तव्यमित्याकांक्षायांनेक्षेतोद्यन्तमित्यादिनाकर्तव्यार्थएवप्रतिपादनीयः अन्यथापूर्वोत्तरवाक्ययोरेकवाक्य
त्वंनस्यात् तथाचनञर्थेनप्रत्ययार्थान्वयः कर्तव्यार्थानवबोधात् विध्यर्थप्रवर्तनाविरोधिनिवर्तनायाएवतादृशन
ञावबोधनात् तस्याश्चकर्तव्यार्थत्वाभावात् ॥

नुकोदोषइतिमदभिप्रायमाशंक्याहतस्याश्चेतिनिरुक्तनिवर्तनायाश्चेत्यर्थः किंचैवंनञः प्रत्ययेनान्वयासंभवेप्रत्ययादवतारितोनञ्धातुनासहसंबध्यते
धातुनानञःसम्बन्धेचनतस्यनिषेधकत्वंसंभवतिविधायकसंबद्धस्यैवनञोनिषेधकत्वात् निषेधकत्वस्यविधायकत्वप्रतिपक्षत्वात् नामधातुभ्यांयोगेतु ।
नञोननिषेधकत्वंयुक्तंतयोरविधायकत्वात् यथाहुः नामधात्वर्थयोगेतुनैवनञ्प्रतिषेधकः वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ विततस्यान्नेक्षेतेत्यत्रनञः
ञोधातुनायोगान्नञोधात्वर्थेक्षणविरोधीकश्चनार्थः प्रतिपाद्यते यद्यपिनञोऽभावएवशक्तिः तथाचेक्षणस्याभावएवनञःशक्यार्थोलाघवात्ननुतद्विरोधीन
स्मादभावघटितत्वेनगौरवापत्तेः तदन्यतद्विरुद्धतदभावेषुनञ्निस्मरणंतुप्रतीत्यभिप्रायेणशक्त्यभिप्रायंतथापिनेक्षेतेत्यत्रप्रत्ययस्यनञासम्बंधात्नञ्सम्बंध ।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सौ·मी· मूलेन च तेन तावत्कश्चिदर्थो विधेयः स्वीकर्तव्यः तत्र न तावद्धात्वर्थो विधातुं शक्यते नञा तदभाव बोधनात् नापि तदभावो विधातुं शक्यते अभावस्याविधेयत्वा
४९ त् तस्मात्पर्युदासाश्रयणेन धात्वर्थेक्षणविरोधी कश्चनात्र विधानयोग्यार्थो नञा लक्षणया प्रतिपाद्यते स च विधानयोग्यः पदार्थोऽनीक्षणसंकल्प एव
तस्येक्षणविरोधित्वात् कर्तव्यत्वसंभवाच्च ततश्च स एव संकल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयत इत्यभिप्रायेण पर्युदासस्यावश्यकत्वान्मन्यपादवतारितस्य न
ञो धातुसंबंधेन तदर्थविरोध्यनीक्षणसंकल्पप्रतिपादकत्वमुपसंहरति तस्मादिति लक्षणयेति स्वसमभिव्याहृतपदार्थाभाव एव नञः स्वशक्यार्थो भवति
तथा च स्वसंबध्यमानधात्वर्थाभावांशतया प्रतिपादयन् नञ् तदभावसंबन्धिनं तदर्थविरोधिनं लक्षणया प्रतिपादयत्येवं तदभावतद्विरोधिनोः संबंधस्य सं

तस्मान्नेक्षेतेत्यत्र नञा धात्वर्थविरोध्यनीक्षणसंकल्प एव लक्षणया प्रतिपाद्यते तस्य कर्तव्यत्वसंभवात् आदित्यविषय
कानीक्षणसंकल्पेन भावयेदिति वाक्यार्थः तत्र भाव्याकांक्षायां एतावता ह्येनसा वियुक्तो भवतीति वाक्यशेषावगतः पा
पक्षयो भाव्यतयाऽन्वेति एवं च पूर्वोत्तरयोरेकवाक्यत्वं निर्वहत्येवं न चात्र धात्वर्थविरोधिनः पदार्थान्तरस्यापि संभवात्क
थमनीक्षणसंकल्पस्यैव भावनान्वय इति वाच्यम् तस्य कर्तव्यताभावेन प्रकृते भावनान्वयायोग्यत्वात् ॥ ॥ ॥

भवान् हृश्यते हि तेजोभावतमसोः सम्बन्धः तथा चोद्यन्तमस्तयन्तं चादित्यं नेक्षिष्य इत्येवंरूपः संकल्पोऽत्रानुष्ठेयत्वेन विधीयमानो नञा लक्षणया प्रतिपाद्यत इ
तिभावः तस्येति स्वानीक्षणसंकल्पस्येत्यर्थः पर्युदासपक्षे नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यस्य वाक्यस्यार्थं प्रदर्शयति आदित्येति यत्तु पर्युदासपक्षे फलस्यात्र कल्प
नीयत्वमापादितं तदपि न वाक्यशेषावगतस्य पापक्षयस्यैवात्र फलत्वसंभवादित्याशयेनात्र भाव्यान्वयं प्रदर्शयति तत्रेति अनीक्षणसंकल्पभावनायामित्य
र्थः एनसा वियुक्तो भवतीति पापेन विरहितो भवतीत्यर्थः किंच नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्रानीक्षणसंकल्परूपस्यानुष्ठेयस्य प्रतिपादनेन तस्य व्रतमिति स्ना
तकव्रतोपक्रमवाक्यस्य नेक्षेतेत्याद्युत्तरवाक्येनैकवाक्यत्वमुपपन्नं भवति पूर्वं प्रतिज्ञातस्यैवोत्तरप्रतिपादनादित्याह एवमिति नञ् धात्वर्थेक्षणविरोधिनो च हव ४९

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

पदार्थोऽनुष्ठेयाः संतिनतत्रकथमत्रवाक्येऽनीक्षणसंकल्पस्यैवभावनायांकरणत्वेनान्वयः स्वीक्रियतइत्याशंक्यपरिहरतिनचेत्यादिना यद्यपिपदार्थां
तराणांपटेनचक्षुषोपिधानादिरूपाणांधात्वर्थेक्षणविरोधित्वंसंभवति तथापिकायिकवाचिकव्यापारविशेषाणामत्राप्रतीयमानत्वान्मानसव्यापारस्यचाप्र
तिषेधात्संकल्पएवमानसव्यापारविशेषोऽत्रपरिशिष्यतइत्यभिप्रेत्यतत्रहेतुमाहनस्येतिपदादिनाचक्षुषोः पिधानादिरूपस्यपदार्थान्तरस्यकर्तव्यताभा
वेनकर्तव्यत्वेनविवक्षासंभवेनसर्वेन्द्रियाः विनाभूतस्यैवधात्वर्थेक्षणविरोधिपदार्थान्तरस्यनेक्षेतेत्यादौप्रकृतेभावनान्वययोग्यत्वमुपपद्यतेनतथाचधात्व
र्थेक्षणविरोध्यनीक्षणसंकल्पस्यैवात्रभावनान्वययोग्यतासंभवतितस्यसर्वेन्द्रियाऽविनाभूतत्वान्नतुतादृशपदार्थान्तरस्यतस्यसर्वेन्द्रियाऽविनाभू

द्वितीयंयजतिषुयेयजामहंकरोतिनानुयाजेष्वित्यादावत्रविकल्पप्रसक्तौचपर्युदासाश्रयणात् तथाहियद्यत्रवाक्ये
नञर्थेप्रत्ययार्थान्वयः स्यात्तदानुयाजेषुयेयजामहमितिमंत्रस्यप्रतिषेधः स्यात् अनुयाजेषुयेयजामहंनकुर्यादिति।
सचप्राप्तिपूर्वकएवप्राप्तस्यैवप्रतिषेधात् प्राप्तिश्चयजतिषुयेयजामहंकरोतीतिशास्त्रादेववाच्याशास्त्रप्राप्तस्यचप्रतिषे
धेविकल्पएवनतुबाधः प्राप्तिमूलरागस्येवतन्मूलशास्त्रस्यशास्त्रान्तरेणबाधायोगात् नचपदेजुहोतीतिविशेषशास्त्रेणा
हवनीयेजुहोतीतिशास्त्रस्येवनानुयाजेष्वित्यनेनयजतिषुयेयजामहंकरोतीत्यस्यबाधः स्यादितिवाच्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

नत्वासंभवादितिभावः प्रत्ययार्थस्यनञर्थेनान्वयेविकल्पप्रसक्तिरूपस्यबाधकस्यप्रतिषेधविघटनेनपर्युदासगमकत्वप्रदर्शनायतद्विषयमुदाहरतिद्विती
यमिति अत्रपर्युदासाश्रयणायविकल्पप्रसक्तिमेवोपपादयतितथाहीत्यादिनासचेतिनिषेधश्चेत्यर्थः तत्रहेतुमाहप्राप्तस्यैवेतिशास्त्रादेवेतिब्राह्मणह
ननादेरिवरागतः प्राप्त्यसंभवात्तस्यशास्त्रादेवप्राप्तिर्वाच्येत्यर्थः उपपादितांविकल्पप्रसक्तिमुपसंहरतिशास्त्रप्राप्तस्येतिनतुयथारागतोहननादेःप्रवृ
त्तंपुरुषहननादिप्राप्तिमूलभूतरागस्यबाधेनततोनहंतव्यइत्यादिशास्त्रंनिवर्तयतितथायजतिषुयेयजामहं ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ॰मी॰ करोतीति शास्त्रादनुयाजेष्वप्यनुष्ठानकाले यजतित्वाविशेषाद्ये ये यजामह इति मंत्रस्य समुच्चारणोप्रवृत्तं पुरुषं तत्प्राप्तिमूलभूतस्य प्रदर्शित शास्त्रस्य
५० यजति सामान्ये ये यजामह इति मंत्रप्रापकस्यानुयाजेषु बाधेन ततो नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीति शास्त्रं निवर्तयत्येवेति कथं न शास्त्रप्राप्तस्य बाधः स्या
दित्यत आह प्राप्तीति शास्त्रेणाबाध इति शेषः तन्मूलशास्त्रादिति ये यजामह इति मंत्रप्राप्तिमूलशास्त्राद्यजतिषु ये यजामहं करोतीत्येवं रूपाच्छास्त्रान्त
रेण नानुयाजेषु ये यजामहं करोतीत्येवं रूपेण प्रदर्शित मंत्रप्राप्तिमूलभूतस्य प्रदर्शित शास्त्रस्य बाधायोगादित्यर्थः दृष्टांतस्त्वत्र व्यतिरेकी बोध्यः तथा च
यथा हननादिप्राप्तिमूलरागस्य भ्रांतिनिमित्तकस्य शास्त्रेणाबाधो भवति न तथा मंत्रप्राप्तिमूलशास्त्राच्छास्त्रांतरेण मंत्रप्राप्तिमूलशास्त्रस्य बाधो न युक्तो नि
षेधशास्त्रस्य निषेध्यप्राप्तिसापेक्षत्वेन तत्प्रापकस्याबाधकत्वादित्यनुपदे स्पष्टीभविष्यति मूल इति भावः यद्वा तन्मूलशास्त्रादिति पंचमी षष्ठ्यर्थे बोध्या तेन ५०
नानुषंगविभक्तिविपरिणामप्रयोगे न श्रमः कर्तव्यः स्यान्न केचित्तु तन्मूलशास्त्रादिति बाधमूलशास्त्राद्बाधकरूपात्प्राप्तिमूलरागस्य यथा बाधस्तथा शास्त्रान्त
रेण प्राप्तिमूलशास्त्रस्य बाधायोगादिति व्याचक्षते ननु यथा पदाधिकरणकहोमविधायकविशेषशास्त्रेणाहवनीयाधिकरणकहोमविधायकस्य सामान्य
शास्त्रस्य बाधः क्रियते तथानुयाजेषु ये यजामहमंत्रप्रतिषेधकरूपविशेषशास्त्रेण यागसामान्ये तन्मंत्रविधायकरूपस्य सामान्यशास्त्रस्य बाधः कथं न
क्रियत इत्याशंक्य परिहरति न चेत्यादिना न च बाच्यमित्यन्तेन हेतुमाह ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

परस्परेति शास्त्रयोरेकविषये बाध्यबाधकभावे परस्परनिरपेक्षत्वं हेतुः परशास्त्रस्य पराधिकरणकहोमरूपस्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रनिरपेक्ष
त्वात्तु याजेषु येयजामह मंत्रप्रतिषेधकशास्त्रस्य तत्प्रतिषेध्यमंत्रप्रसक्त्यर्थं येजतिषु सामान्येनाहृत्य मंत्रविधायकसामान्यशास्त्रसापेक्षत्वाच्चेति दृष्टा
न्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं प्रदर्श्य प्रतिपरशास्त्रस्येत्यादिना तथा च प्रतिषेधशास्त्रस्य विशेषविषयत्वेन प्रबलत्ववद्विधिशास्त्रस्याप्युपजीव्यत्वेन प्रबलत्व
मस्तीति न प्रतिषेधशास्त्रेण विधिशास्त्रस्यात्यन्तबाधो युक्त इति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः स्यात् स च न युक्त इत्युपरिष्टात्स्पष्टीभविष्यतीति भावः बाधायो
गमुपसंहरति तस्मादिति मंत्रविधायकशास्त्रस्य तत्प्रतिषेधकशास्त्रेण बाधायोगात्तद्विहितस्यापि तेन प्रतिषेधे विकल्प एव स्यान्न बाध इत्यर्थः ननु तव

परस्परनिरपेक्षयोरेव शास्त्रयोर्बाध्यबाधकभावात् परशास्त्रस्य हि स्वार्थविधानार्थमाहवनीयशास्त्रानपेक्षणान्निर
पेक्षत्वम् प्रकृते तु निषेधशास्त्रस्य निषेध्यप्रसक्त्यर्थं येजतिषु येयजामह इत्यस्यापेक्षणान्न निरपेक्षत्वम् तस्माच्छा
स्त्रविहितस्य शास्त्रान्तरेण प्रतिषेधे विकल्प एव स च न युक्तः विकल्पे शास्त्रस्य पाक्षिकाप्रामाण्यसंपातात् नत्वनुयाजे
षु येयजामह इत्यस्यानुष्ठानेनानुयाजेष्वित्यस्य प्रामाण्यं संभवति व्रीहियागानुष्ठाने यवशास्त्रस्येव द्विरदृष्टकल्पना च स्या
त् विधिप्रतिषेधयोरपि पुरुषार्थत्वात् ॥

नु विकल्प एव तेन किं हीयत इत्यत आह स चेति विकल्पस्यायुक्तत्वे हेतुमाह विकल्प इति ननु विक
ल्पस्वीकारे कथं पक्षे शास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तिरित्यत आह नहीति यथा व्रीहिभिर्यागानुष्ठानसमये यवशास्त्रस्य न प्रामाण्यं भवति तथा विधायकशास्त्रानुसा
रेण येयजामह इति मंत्रस्यानुयाजेषूच्चारणानुष्ठानसमये न तत्प्रतिषेधकशास्त्रस्य प्रामाण्यं संभवतीत्यर्थः किंच विकल्पपक्षे हि द्विरदृष्टकल्पनाप्रसंगोपि
स्यात् विधिशास्त्राद्ध्येवमवगम्यते यदनुयाजेषु येयजामह इति मंत्रस्य करणे कश्चनोपकारो भवतीति प्रतिषेधशास्त्रादपि तत्र तदकरणात्कश्चनोपकारो
भवति दर्शपूर्णमासप्रकरणे व्रतवदनाकरणादिजन्योपकारवदित्यवगम्यते तच्चोपकारद्वयमदृष्टरूपमिति ॥०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

द्विरदृष्टकल्पनाप्रसंगइत्याहद्विरदृष्टकल्पनाचेति तत्रहेतुमाहविधीतिपुरुषार्थत्वादितिविधानवत्प्रतिषेधस्याप्यदृष्टपुरुषार्थसंपादकत्वादित्यर्थः
तस्मान्नानुयाजेष्वित्यादौप्रतिषेधस्वीकारेविकल्पादिदोषापत्तेर्नात्रप्रतिषेधः समाश्रीयते किंतुनञोनामसंबन्धमाश्रित्यपर्युदासस्यैवाश्रयणंक्रियतइ
त्युपसंहरति अतइति एवंचनानुयाजेषुयेयजामहंकरोतीत्यस्यवाक्यस्यार्थमाहइत्थंचेति अनेनपूर्वोक्तप्रकारेणचेत्यर्थः अत्रपर्युदासस्यनात्ययेवि
षयत्वेनकरोतेरखनातिरिक्तस्यनञाऽनुयाजशब्देनसंबन्धसिद्धोचेतियावत् तत्रहेतुमाहनञइति अनुयाजव्यतिरिक्तेऽनुयाजाभावस्यसत्वाच्छक्यसम्बन्धसं
भवेनलक्षणोपपत्तिरितिभावः अत्रप्रतिषेधपक्षंपरित्यज्यपर्युदासपक्षस्वीकारस्यफलमाहएवंचेति ननुनानुयाजेषुयेयजामहंकरोतीत्यत्रयेयजामह

अतोनात्रप्रतिषेधस्याश्रयणम् किंतुनञोऽनुयाजसंबंधमाश्रित्यपर्युदासस्यैवेत्थंचानुयाजव्यतिरिक्तेषुयजतिषुयेयजा
महमितिमंत्रंकुर्यादितिवाक्यार्थबोधः नञोऽनुयाजव्यतिरिक्तलाक्षणिकत्वात् एवंचनविकल्पः अत्रचवाक्येयेयजाम
हमितिनविधीयते यजतिषुयेयजामहइत्यनेनैवचप्राप्तत्वात् किंतुसामान्यशास्त्रप्राप्तयेयजामहइत्यनुवादेनतस्यानु
याजव्यतिरिक्तविषयत्वंविधीयते यद्यजतिषुयेयजामहंकरोतीतितदनुयाजव्यतिरिक्तेष्वेवेति नन्वेवंसामान्यशास्त्रप्राप्त
स्यविशेषसंकोचनरूपादुपसंहारात्पर्युदासस्यभेदोनस्यादितिचेन्न उपसंहारोहितन्मात्रसंकोचार्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ५१

इतिमंत्रविधौनस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयत्वविधौचवाक्यभेदःस्यादित्यतआहअत्रचेतिसामान्यशास्त्रेतियजतिषुयेयजामहंकरोतीतियजिसामान्ये
तद्विधायकशास्त्रप्राप्तमेवयेयजामहइतिमंत्रमनूद्यनानुयाजेषुयेयजामहंकरोतीत्यनेनतस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषयताविधीयतइत्यर्थः तथाचयजति
ष्वित्यादिसामान्यशास्त्रस्यविशेषापेक्षिणोनानुयाजेष्वित्यादिविशेषशास्त्रेणानुयाजव्यतिरिक्तविषयसमर्पणादनुयाजव्यतिरिक्तयागेषुयेयजामहइ
तिमंत्रःकर्तव्यतयाप्राप्तः अनुयाजेषुतुतस्यकर्तव्यत्वेनाप्राप्तत्वात्प्रतिषिद्धत्वाच्चनात्रविकल्पप्रसंगोपिसंभवतिलक्षणयानुयाजव्यतिरिक्त ॥ ॥

विषयसमर्पणाच्चननानुयाजेष्वित्यादिवाक्यस्याप्रामाण्यमपिभवति तस्मात्पर्युदासाश्रयणेबाधकाभावात्स एवस्वीकर्तव्य इतिभावः ननुपर्युदासाश्र
यणापक्षेयजतिषुयेयजामहंकरोतीतिसामान्यशास्त्रेणयागमात्रेप्राप्तस्ययेयजामहइतिमंत्रस्यनानुयाजेषुयेयजामहंकरोतीतिविशेषशास्त्रेणानुयाजव्य
तिरिक्तविषयेयागविशेषेसंकोचनात्पर्युदासस्योपसंहारादभेदापत्तिः स्यात्सामान्यप्राप्तस्यविशेषेसंकोचस्यैवोपसंहारपदार्थत्वात् यथापुरोडाशंचतुर्द्धा
करोतीतिपुरोडाशसामान्येप्राप्तस्यचतुर्द्धाकरणस्याऽऽग्नेयंचतुर्द्धाकरोतीत्याग्नेयेविशेषेसंकोचइत्याशंक्य तेनन्वेवमितिपुरोडाशंचतुर्द्धाकरोतीत्यनेनपुरोडाश

यथा पुरोडाशंचतुर्द्धाकरोतीतिसामान्यप्राप्तंचतुर्द्धाकरणम् आग्नेयंचतुर्द्धाकरोतीतिविशेषादाग्नेयपुरोडाशमात्रेसंकोच्यते पर्यु
दासस्तुतदन्यमात्रसंकोचार्थइतिततोभेदात् कुत्रचित्विकल्पप्रसक्तावप्यनन्यगत्याप्रतिषेधाश्रयणम् यथानातिरात्रेषोडशि
नंगृह्णातीतिशास्त्रप्राप्तषोडशिग्रहणस्यनिषेधाद्विकल्पप्रसक्तावपिनपर्युदासाश्रयणम् असंभवात् तथाहियद्यत्रषोडशि
पदार्थेननञान्वयस्तदातिरात्रेषोडशिव्यतिरिक्तंगृह्णातीतिवाक्यार्थबोधः स्यात्सचनसंभवति अतिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिमस्य
स्वविधिविरोधात् यदिचातिरात्रेणपदार्थेनान्वयस्तदातिरात्रव्यतिरिक्तेषोडशिनंगृह्णातीतिवाक्यार्थबोधः स्यात्सोपिनसंभवतित
द्विधिविरोधात् ॥

सामान्येप्राप्तस्यचतुर्द्धाकरणस्याऽऽग्नेयंचतुर्द्धाकरोतीत्यनेनचपुरोडाशविशेषमात्रेसंकोचः क्रियते प्रकृ
तेतुयजतिष्वित्यादिनायजतिसामान्यप्राप्तस्ययेयजामहइतिमंत्रस्यनानुयाजेष्वित्यादिनायजतिविशेषादनुयाजरूपादन्यमात्रेयजतिविशेषेसंकोचइत्यु
पसंहारात्पर्युदासस्यभेदः स्पष्टएवेति परिहरतितेनेत्यादिना तन्मात्रसंकोचार्थइत्यर्थः सामान्यप्राप्तस्यविशेषमात्रसंकोचार्थइत्यर्थः तत्रोदाहरणमाहयथे
ति तदन्यमात्रसंकोचार्थइतिसामान्यप्राप्तस्यविशेषादन्यमात्रसंकोचार्थइत्यर्थः इतिततोभेदादिति एवमुक्तप्रकारेणोपसंहारात्पर्युदासस्यभेदादनयो
रभेदापत्तिरित्यर्थः अपरेतूपसंहारोनामसामान्यतः प्राप्तस्यविशेषेसंकोचनरूपोवि ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लौ॰ भा॰ धर्म्मापारविशेषः पर्युदासस्तु पर्युदासः सविज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञित्यभियुक्तोक्तया प्रत्ययातिरिक्तेन नाम्ना धातुना च नञः संबंधरूपः तस्मात्तयोस्तावत्स्व
५२ रूपतः स्पष्ट एव भेद इति न तयोरभेदापत्तिरित्याहुः किंच यत्र तु पर्युदासस्याश्रयितुं न शक्यते तत्र विकल्पप्रसक्तावपि निषेध एवाश्रीयत इत्याह क्वचि
दिति अनन्यगत्येति प्रतिषेधादन्यगतिविशेषस्य पर्युदासस्यासंभवेनेत्यर्थः तत्रोदाहरणमाह यथेति नातिरात्र इत्यादिवाक्ये प्रतिषेध एवाश्रीयते न तु पर्युदा
सः अत्र चातिरात्र इत्यादिशास्त्रेण प्राप्तस्य षोडशिनामकपात्रविशेषग्रहणस्य प्रतिषेधाद्विकल्पप्रसंगेपि पर्युदासाश्रयणासंभवादित्याह अत्र हीत्यादिना
अत्र पर्युदासाश्रयणासंभवमुपपादयति तथा हीत्यादिना अत्रेति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्रेत्यर्थः षोडशिपदार्थेन नञर्थान्वय इति अतिरात्रे न षोडशि

अतोऽत्रानन्यगत्या शास्त्रप्राप्तषोडशिग्रहणस्यैव निषेधः न च विकल्पप्रसक्तिस्तस्याप्यपेक्षणीयत्वात् इयांस्तु विशेषो यद्वि
कल्पादेकप्रतिषेधेपि प्रतिषिध्यमानस्य नानर्थहेतुत्वम् विधिनिषेधोभयस्यापि क्रत्वर्थत्वात् यत्र तु न विकल्पः प्राप्तिश्च
रागत एव प्रतिषेधश्च पुरुषार्थः तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वम् यथा न कलंजं भक्षयेदित्यादौ कलंजभक्षणादेस्तत्र भक्षण
निषेधस्यैव पुरुषार्थत्वात् न च तं वत्सरीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादौ शास्त्रप्राप्तदानहोमादीनां निषेधाद्विकल्पापत्तिरिति वा
च्यम्।

नं गृह्णातीत्यन्वय इत्यर्थः एतदन्वयपक्षे वाक्यार्थमाह तदेति एतादृशवाक्यार्थासंभवे हेतुमाह अतिरात्रे षोडशिनमिति अत्र पर्युदासोपपत्तये ५२
न्वयान्तरमाह यदीति अन्वय इति नञर्थस्येति शेषः निरुक्तान्वयानुरोधेन वाक्यार्थबोधासंभवेपि हेतुमाह तद्विधिविरोधादिति अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यतिरा
त्रयागे षोडशिग्रहणविधायकप्रत्यक्षविधिविरोधादित्यर्थः उपपादितमुपसंहरति अत इति उक्तदोषप्रसंगादस्मिन्वाक्ये प्रतिषेधादन्यगत्यसंभवेन प्रतिषे
ध एव स्वीक्रियत इत्यर्थः अत्र प्रतिषेधे सिद्धान्तितेपि विकल्पप्रसंगमाशंक्येष्टापत्त्या परिहरति न चेत्यादिना अत्रेदं बोध्यम् यत्र तस्य वृत्तास्मिन्याद्युपक्रमो नास्ति
विकल्पाप्रसक्तिस्तत्र प्रतिषेधो भवति यथा न कलंजं भक्षयेदिति यत्र तु विकल्पप्रसंगेपि पर्युदा ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सोनाश्चयितुंशक्यंतेनत्रापिप्रतिषेधएवस्वीक्रियते यथानातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिननुनातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यत्रविकल्पप्रसंगोपिपरिषोडशिग्रहण
स्यप्रतिषेधएवस्वीक्रियतेतत्राप्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वस्वीकारात्षोडशिग्रहणस्यापिकलंजभक्षणादिवत्प्रतिषिध्यमानत्वेनानर्थहेतुत्वात्दर्थवत्ववाधा
पत्तिरित्याशंक्याहइयांस्त्वित्यादिनाप्रतिषिध्यमानयोरनर्थहेतुत्वतदभावरूपोविशेषइत्यर्थः विकल्पादितियत्रप्रतिषेधस्याविकल्पापादकत्वंतत्रैकस्यप्रति
षेधेपिनप्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमित्यर्थः तत्रहेतुमाहविधीति रागतएवेत्येवकारेणषोडशिग्रहणादिवच्छास्त्रेणप्राप्तिः प्रतिषिध्यते अत्रनिषिध्यमा
नस्यानर्थहेतुत्वेहेतुमाह तत्रेतिषोडशिग्रहणविधितत्प्रतिषेधयोरुभयोरपिक्रत्वर्थत्वात्तत्प्रतिषेध्यमानस्यनानर्थहेतुत्वं अत्रतुकलंजभक्षणादिप्र
तिषेधस्यैवपुरुषार्थत्वेननतुतदनुष्ठानस्येतिप्रतिषिध्यमानस्यकलंजभक्षणब्राह्मणहननादेरनर्थहेतुत्वमेवेतिभावः ननुयथाशास्त्रप्राप्तस्यषोडशिग्रहण

स्वतः पुरुषार्थभूतदानहोमादीनांनिषेधस्यपुरुषार्थत्वाभावेपिनिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वात् यथाक्रतौस्वस्त्रीगमनादे
स्तन्निषेधस्यक्रत्वर्थत्वेनतस्यक्रतुवैगुण्यसंपादकत्वात् ॥

स्यप्रतिषेधेविकल्पः स्वीकृतः तथाशास्त्रप्राप्तदानादीनामपिप्रतिषेधेविकल्पापत्तिः स्यादितिदृष्टांताभिप्रायेणातिप्रसंगमाशंक्यपरिहरतिनचेत्यादिनास्व
तइतिस्वतः पुरुषार्थभूतदानहोमादीनांपुरुषार्थत्वेनैवशास्त्रप्राप्तिः क्रत्वर्थत्वेनैवचप्रतिषेधइतिषोडशिग्रहणविधितत्प्रतिषेधवत्तेषांविधिप्रतिषेधयोरुभयो
स्तुल्यार्थत्वाभावेननविकल्पापत्तिः किंचरागतः प्राप्तस्यपुरुषार्थत्वेनप्रतिषेधेप्रतिषिध्यमानस्यकलंजभक्षणादिवदनर्थहेतुत्वस्वीकारात्तद्दानहोमादेः प्रति
षिध्यमानस्याप्यनर्थहेतुत्वंसंभवतितस्यरागतः प्राप्तत्वाभावात्कलंजभक्षणादिप्रतिषेधवत्तत्प्रतिषेधस्यपुरुषार्थत्वाभावाच्चेतिभावः अग्रेतदंवोध्यम् ॥
जोतिष्टोमेयूपतेदीक्षितोनददातिनजुहोतिनपचतीतितत्रयद्दानादिकंपुरुषार्थंयच्चक्रत्वर्थंतत्राप्युपदिष्टमतिदिष्टंचतत्सर्वंप्रतिषिध्यतेक्तुतः नददाती
त्यादिवचनस्यसामान्यरूपत्वादित्याग्निहोत्रदानादिष्टस्यापिप्रतिषेधेसत्युपदेशोऽर्थः स्यादितिततोतिदिष्टंपुमर्थंचेत्येतदुभयमेवक्त ॥ ॥ ॥

लो॰भी॰ त्वर्थत्वेनोपदिष्टं दानादिकमनुष्ठेयमिति मध्यमः पक्षः नित्याग्निहोत्रदानादिकं पुरुषार्थत्वेन यत्नमत्यक्षश्रुतावुपदिष्टं ज्योतिष्टोमकालेपि प्राप्तं यच्चाति
५३ । दिष्टं दानादिकं तयोरुभयोर्मध्ये प्रत्यक्षोपदिष्टनिषेधस्योपदिष्टमेव सन्निहितमिति पुमर्थस्यैवात्र निषेधः न च नित्याग्निहोत्रदानादौ विधिनिषेधयोः प्रवृ
त्या विकल्पः शंक्यः भिन्नविषयत्वात्क्रत्वर्थो निषेधः क्रतुकाले तदनुष्ठानं वारयति पुरुषार्थस्तु विधिः कालांतरे तदनुष्ठापयति तस्मात्पुमर्थस्य निषेध इति
ननु यत्र रागतः प्राप्तस्य प्रतिषेधः पुरुषार्थो भवति तत्र प्रतिषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वं यथा कलंजभक्षणादेः ऋतौ स्वस्त्रीगमनप्रतिषेधस्य तु पुरुषार्थत्वा
भावात्तत्र निषिध्यमानस्य स्वस्त्रीगमनस्य कथमनर्थहेतुत्वमित्यत आह निषेधस्येति यद्वा निषेधस्येत्यादि पूर्वमेवान्वेति तत्र प्रसिद्धार्थे तु यथा क्रत्वावित्या
दिकमेव भवति तथा च स्वतः पुरुषार्थत्वादेरयमर्थः स्वत इति क्रत्वंगत्वोपाधिमंतरेण केवलं स्वरूपत एव पुमर्थभूतानां दानादीनां निषेधस्य पुरुषार्थत्वा
भावेपि क्रत्वर्थत्वसंभवान्निषिध्यमानस्य दानादेः क्रतुवैगुण्यसंपादकत्वेनानर्थहेतुत्वमिति योजना तथा च तेषामनुष्ठा नस्य स्वतः पुरुषार्थत्वेपि क्र
त्वनुष्ठानकालेऽपुरुषार्थत्वात्तत्र तेषामनुष्ठानस्य भवत्यनर्थहेतुत्वमिति भावः तस्येति ऋतौ स्वस्त्रीगमनादेरित्यर्थः ऋतौ स्त्रीगमनादेः कलंज । ५३
भक्षणादिवदनर्थरूपनरकादिदुःखाहेतुत्वेपि क्रतुवैगुण्यसंपादकत्वेनानर्थहेतुत्वसंभवाद्व्रतस्यापि निषिध्यमानस्यानर्थहेतुत्वमिति भावः तस्मा
न्निषेधकवाक्यानामनर्थहेतुक्रियानिवृत्तिजनकत्वेनैव पुरुषार्थानुबंधित्वमिति सिद्धम् इदानीं सर्वार्थवादसाधारण्येनार्थवादरूपवेदभागस्य लक्षणम्

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

प्राशस्त्येति ननु वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादेरर्थवादवाक्यस्य प्राशस्त्यादेः रप्रतीयमानत्वान्न तस्य प्राशस्त्यादिपरत्वं ततश्चासंभवि लक्षणमिदमित्यत आह तस्ये
ति· तस्यार्थवादस्य लक्षणया प्राशस्त्यनिंदान्यतरप्रतिपादकत्वसंभवेन नेदं लक्षणमसंभवीत्यर्थः अर्थवादस्य तया फलवदर्थपर्यवसानमेवोपपादयि
तितयाहीत्यादिना अर्थवादवाक्यं कर्तृ प्राशस्त्यनिंदितत्वे द्वे प्रतिपादयतीत्यन्वयः नन्वर्थवादस्य स्वार्थमात्रपरत्वे कथमानर्थक्यप्रसंगो वायुर्वै क्षेपि

प्राशस्त्यनिंदान्यतरपरं वाक्यमर्थवादः तस्य च लक्षणया प्रयोजनवदर्थपर्यवसानम् तथा ह्यर्थवादवाक्यं हि स्वार्थे प्र
तिपादने प्रयोजनाभावाद्विधेयनिषेध्ययोः प्राशस्त्यनिंदितत्वे लक्षणया प्रतिपादयति स्वार्थमात्रपरत्वे आनर्थक्यप्रसंगा
त् आम्नायस्य हि क्रियार्थत्वात् न चेष्टापत्तिः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिना सकलवेदाध्ययनं कर्तव्यमिति बो
धयता सर्वेकस्य प्रयोजनवदर्थपर्यवसायित्वं सूचयतोपात्तत्वेनानर्थक्यानुपपत्तेः स द्विविधः विधिशेषो निषेधशेषश्चेति ॥

ष्ठेत्यादेरर्थवादवाक्यात् क्षिप्रगामिवायुदेवतारूपार्थस्य प्रतीयमानत्वादित्यत आह आम्नायस्येति समस्तवेदस्य क्रियाप्रतिपादकत्वस्वीकारेणास्य
सिद्धार्थप्रतिपादकस्य स्वार्थमात्रपरत्वे सार्थक्यमनुपपद्यत इति भावः अर्थवादवाक्यानामनर्थकत्वस्येष्टत्वमाशंक्य परिहरति न चेत्यादिना अर्थवादं
विभजते स द्विविध इति विधिशेष इत्यादि सोऽपि चतुर्विधः प्रशंसानिंदापरकृतिपुराकल्पभेदात् ॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ श्री॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सो० मी० तत्र प्रशंसार्थवादो हि शोभतेऽस्य मुखं य एवं वेदेत्यादिर्वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादिर्मूलोदाहृतश्च निन्दार्थवादस्तु अस्मसन्नं वा एतद्यदस्थि रोमं अस्तृग्धि रजतं यो बर्हिषि
५४ ददातीत्यादिः सोऽरोदीदित्यादिर्मूलोदाहृतश्च भवेति परेणा महता पुरुषेणाकर्मैतत्कृतमिति प्रतिपादकोऽर्थवादः परकृतिरित्युच्यते यथाऽग्निर्वा अकामय
तेत्यादिः परवृत्तकाम्यादिप्रतिपादकोऽर्थवादः पुराकल्प इत्युच्यते यथा तमशपद्धिया धिया त्वा वध्यासुरित्यादिरिति विधेयार्थप्राशस्त्येति वायुः क्षिप्रगा-
मित्वादतीव प्रशस्ता देवता भवत्यतस्तद्दैवत्यं कर्म प्रशस्तमिति विधेयकर्मदेवतागतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा विध्येकवाक्यत्वेनार्थवत्त्वमित्यर्थः निषेध्ये
ति निषेध्येति निषेध्यरजतनिन्दाप्रतिपादनद्वारा रजतनिषेधप्राशस्त्यपरत्वेन निषेधैकवाक्यत्वादर्थवत्त्वमित्यर्थः एवमग्निर्वा अकामयतेत्यादेरप्यग्नि

तत्र वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इत्यादिविधिशेषस्य वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादेर्विधेयार्थप्राशस्त्यबोधकतयार्थत्वम्
बर्हिषि रजतं न देयमित्यादिनिषेधशेषस्य सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वमित्यादेर्निषेध्यस्य निन्दितत्वबोधकतयार्थवत्त्व
म् न च प्राशस्त्यादिबोधस्य निष्प्रयोजनत्वेन नार्थवादस्यार्थवत्त्वमिति वाच्यम् आलस्यादिवशादप्रवर्तमानस्य पुंसः प्रवृ
त्त्यादिजनकत्वेन तद्बोधस्योपयोगात् स पुनस्त्रेधा ॥

देवत्योपागः पूर्वोक्तोऽग्निना कृतत्वात् प्रशस्तोऽतः आधिक्यादिदानीं तैरप्यन्यैर्यजमानैर
वश्यं कर्तव्यमिति विधेयकर्मगतप्राशस्त्यप्रतिपादनद्वारा विध्येकवाक्यत्वेनार्थवत्त्वं बोध्यम् एवमन्यत्रापि तत्तद्विधेयकर्मप्राशस्त्यादिप्रतिपादनद्वारेण तत्तद्वि ५४
ध्याद्येकवाक्यत्वेनार्थवत्त्वं विभावनीयम् क्वचिदर्थवादस्य संदिग्धार्थनिर्णायकत्वेन प्रामाण्यं स्वीकृतं यथा अक्ताः शर्करा उपदधातीति विधावक्ता इति पदेन द्र
व्यसामान्यं प्रतीयते तच्च द्रव्यं किमिति संदेहे तेजो वै घृतमित्यर्थवादरूपाद्वाक्यशेषात् घृतमिति निश्चीयत इति ननु विधेयकर्मप्राशस्त्यादिबोधस्य सुखदुः
खाभावान्यतरविलक्षणत्वेन नार्थवादस्य तत्प्रतिपादनेनार्थवत्त्वमुपपद्यत इत्याशंकां परिहरति न चेत्यादिना तद्बोधस्योपयोगादिति अर्थवादजन्यप्राश
स्त्यादिबोधस्य विधेयकर्मानुष्ठानादावुपयोगादर्थवादस्यार्थवत्त्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स पुनरर्थवादो गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति त्रिधा भवतीति पुनरपि तत्त्रैधा विभजते स पुनस्त्रेधेति तस्य त्रिविधत्वे वृद्धसंमतिमुदाहरति तदुक्तमिति
तद्धानादिति तयोर्हानं तद्धानं तस्मादिति विग्रहः प्रमाणान्तरविरोधप्रमाणान्तरावधारणयोर्हानादित्यर्थः समुदाहृतवृद्धसंमतिं व्याचष्टे अस्यार्थ इत्यादिना
इन्द्रो वृत्रायेति अस्य वृत्रं प्रतीन्द्रवज्रोद्यच्छनाभावावगाहिप्रमाणान्तरस्यादर्शनान्न तद्बोधने प्रमाणान्तरेण विरोधः नापि प्रमाणान्तरावगतार्थप्रतिपादकत्वं
वृत्रं प्रतीन्द्रवज्रोद्यच्छनप्रतिपादकप्रमाणान्तरस्यादर्शनादिति भावः एवमुपपादितं विध्यर्थवादादिरूपस्य पंचविधवेदस्य साक्षात्परंपरया यागादिधर्मप्र

56 तदुक्तम् विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः इति अस्यार्थः प्रमाणान्तरवि
रोधे सत्यर्थवादो गुणवादः यथाऽऽदित्यो यूप इत्यादि यूपेऽऽदित्याभेदस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादादित्यवदुज्ज्वलत्वरूपगु
णोऽनेन लक्षणया प्रतिपाद्यते प्रमाणान्तरावगतार्थबोधकोऽनुवादः यथाऽग्निर्हिमस्य भेषजमित्यत्र हिमविरोधित्वस्या
ग्नेः प्रत्यक्षावगतत्वात् प्रमाणान्तरविरोधतत्प्राप्तिरहितार्थबोधको वादो भूतार्थवादः यथेन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छदित्या
दि एवं च यजेत स्वर्गकाम इत्यादिनिखिलवेदस्य साक्षात्परंपरया वा यागादिधर्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम् सोऽयं धर्मो यदुद्दि
श्य विहितस्तदुद्देशेन क्रियमाणस्तद्धेतुः ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्तु निःश्रेयसहेतुः ॥

तिपादकत्वेनार्थवत्त्वमुपसंहरति एवं
चेति उक्तेन प्रकारेण चेत्यर्थः योऽयं यागादिरूपो धर्मो यत्स्वर्गादिफलमुद्दिश्य विहितः सोऽयं तादृशफलोद्देशेनानुष्ठीयमान एव तस्य फलस्य हेतुर्भवति
परमेश्वरसमर्पणमनीषयाऽनुष्ठीयमानस्तु चित्तशुद्धितत्त्वज्ञानप्राप्तिद्वारा परंपरया मोक्षहेतुरिति धर्मानुष्ठानस्य विविदिषाश्रुतिप्रामाण्यात् तंयागएय
क्त्वान्यायमाश्रित्य परमपुरुषार्थपर्यवसायित्वमुपक्षिपति सोऽयमित्यादि धर्मस्य परमेश्वरसमर्पणबुद्ध्यानुष्ठाने प्रमाणाभावमाशंक्य तत्र भगवद्वाक्यं

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नचैवमादिना नच तस्याः स्मृतेरप्रामाण्यमाशंक्यतं तेस्मृतिपादे स्थितं अष्टकाः कर्तव्या इत्यादिस्मृतिवाक्यं न धर्मे प्रमाणं पौरुषेयवाक्यत्वे सति निर्मूलप्रमाणरहि
तत्वाद्विप्रलंभकवाक्यवत् अथ मूलप्रमाणवत्वाय वेदार्थ एव स्मृतिभिरनूद्यत इति मन्येथाः तर्हि वेदेनैव तदर्थस्यावगतत्वादियं स्मृतिरनर्थिका स्यात् तदा
नीमनुवादकत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते ब्रूमः विमता स्मृतिर्वेदमूला वैदिकमन्वादिप्रणीतस्मृतित्वात् उपनयनाध्ययनादिस्मृतिवत् नचैवं पर्य्यनुयोगः शंक
नीयं अस्मदादीनां प्रत्यक्षेषु परोक्षेषु नानावेदेषु विप्रकीर्णस्यानुष्ठेयार्थस्यैकत्र संक्षिप्यमाणत्वात् तस्मादियं स्मृतिर्धर्मे प्रमाणमिति ननु किमनेन
संग्रहनिरूपणेन विस्तृतभाष्यादिग्रंथैरेव जैमिनीयन्यायार्थबोधसंभवादित्याशंक्य संग्रहनिरूपणे स्वप्रवृत्तिनिमित्तं प्रदर्शयति बालानामिति तेषांवि

नचतदर्पणबुद्ध्यानुष्ठाने प्रमाणाभावः यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणमि
तिभगवद्गीतास्मृतेरेव प्रमाणत्वात् स्मृतिचरणे तत्प्रामाण्यस्य श्रुतिमूलकत्वेन व्यवस्थापनादिति शिवम् बालानां सुखबो
धाय भास्करेण सुमेधसा रचितोयं समासेन जैमिनीयार्थसंग्रहः १ इति श्रीमहोपाध्यायलौगाक्षिभास्करविरचितपूर्वमीमां
सार्थसंग्रहनामकं प्रकरणं समाप्तिमगात् ॥

स्खलत्वेन दुरवग्राह्यत्वात्तैर्बालशब्दितपूर्वमीमांसासंस्कारशून्यानां जैमिनीयन्यायार्थबोधसं
भवति अनेन तु नन्वद्विस्तृतशास्त्रप्रवेशद्वारा संभवत्येव स इति भावः टीकाविहीनेनु कृता हि टीका पूर्वं तु तत्र खलु संग्रहेऽस्मिन् दुर्बोधशास्त्रे किमु मादृ
शानां दृष्ट्वापि दोषं न सहंति धीराः १ पदाब्जयाबन्धविमोक्षणं विना स्वधर्मसेवाफलहेतुनां गतानां प्रणौमि सोमं मृडमादिकारणं किमन्यदेवैर्जन ५५
फल्गुहेतुभिः २ महीधयल्लः शिवपादसेवया गुरोः कटाक्षैकलवेन लब्धपाप्रयुज्यमानः शिवपादपंकजे स्वयं तु भूपान्मृडनाथकारणम् सुजनपर
विनीतो दुर्जनादूरनिष्ठो गुरुवरशिवभक्तस्तेन लब्धागमेभ्यः श्रुतिमणिपदनिष्ठाभिः सुरामेभ्यरार्थ्यः सुजननयविशेषापल्लवं बंधं चकार ४ गुणगणाम
णिसिंधुः शंभुपादैकभक्तो निगमशिरसि निष्ठाजातवैराग्यचित्तः श्रुतिनलिनविकासे भानुभावोपईशस्तमिह महिमपूज्यं नौमि गौ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

यं यतीन्द्रम् ५ तस्माद्देवगुरुतरादभीष्टलब्ध्यै गोपालाश्रमपदगीयमानदेवात् येनो माधवचरणाब्जसेविनाप्तं वन्देम
हि मगुरुं विशालबुद्धिं ६ याकाशीनिखिलगुरोर्महेश्वरस्य प्राणान्ते सकलशिवप्रदाप्रसिद्धा यत्राहं सकलसुरेशलभ्यतत्व
स्तत्रेयं सुजनहितप्रदा निबद्धा ७ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोपालेन्द्रसरस्वतीश्रीपूज्यपादशिष्यश्रीसदाशिवेन्द्र
सरस्वतीशिष्येण श्रीरामेश्वरेण शिवयोगिभिक्षुणा विरचिता मीमांसार्थसंग्रहकौमुदी चरमवर्णध्वंसमगात् संख्या २७५० श्लो

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

पूर्वमीमांसार्थसंग्रह
पूर्वमीमांसार्थसंग्रह

लौगाक्षी

श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेंढुंढिराजगणेशकेपासदाऊअग्निहोत्रीकेसिद्धविनायक
यंत्रमेंमीमांसालौगाक्षीसंग्रहकोमुदीटीकासहितछापागया लि॰ बाबूरामसुकुल ॥
छापनेवालाबचनू जिसेलेनाहोयउसेढुंढिराजगणेशकेपासराऊअग्निहोत्रीके
दुकानपरमिलैगा सम्वत १९४१ मि॰ कार्तिककृष्ण ६ समाप्तः ॥ ॥०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri